

आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune.

Vol. VIII No. II]

March 1986

EDITORIAL

The Tribal Research Bulletin is devoted to provide objective reading material based on firsthand field research and observation on various aspects of tribal life. Articles covering tribal life, culture and their problems as well as developmental activities going on in tribal areas and its impact are invited from social scientists and persons having deep involvement in tribal matters. It is a bi-annual publication, first of its kind in Maharashtra.

We have great pleasure in bringing out the Fifteenth issue of the Bulletin. Besides articles, special news item and statistics on tribal literacy, important Government Resolutions have been given. We hope that the material given will be very useful to the general readers, Government Administrators and Executives and to the scholars too. The Bulletin is playing an important role in diffusing information on tribal development.

It is hoped that the papers presented in this volume will enable further and deeper examination of the problems and issues concerning tribal communities. The issue may help in planning and implementation of the relevant programmes for the tribal communities. The views expressed in the paper are those of the authors and do not necessarily reflect those of the Government.

G. M. GARE

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Vol. VIII □ No. II □ March 1986

A Bi-Annual Journal of Tribal Research and Training
Institute, Maharashtra State, Pune.

Regd. No. RN-37438/79

Editor : Dr. G. M. GARE

Editorial Assistant : SUDHIR JOG

Publisher : Dr. G. M. GARE

Director

Tribal Research and Training Institute

Maharashtra State

Pune 411 001

Printer : Manager

Government Central Press

Bombay

CONTENTS

Page

Editorial

Adivasis, Law and Social Justice	1
—Sharad Kulkarni	
Role of Acculturation in the Development of Primitive Tribes	8
—Dr. R. R. Prasad	
Role of Minor Forest Produce in Tribal Economy	12
—John S. Gaikwad	
Tribal leaders and their role in Agricultural Development	17
—R. R. Kulkarni, S. T. Borikar	
Programme of Tribal Development Under Seventh Plan	21
—Dr. P. S. K. Menon	
आदिवासींमधील सांस्कृतिक बदल आणि संघर्ष	23
—डॉ. गोविंद गारे	
सिमिरटन अहवाल, १९३८ : शिफारशी व निष्कर्ष	27
—सुषमा सोनक, सुधीर जोग	
आदिवासी विकासात शिक्षणाची नवीन दिशा : नवीन आव्हाने	36
—डॉ. गोविंद गारे, जॉन गायकवाड	
महाराष्ट्र राज्यातील अनुसूचित क्षेत्र व आदिवासी उपयोजना क्षेत्र	42
—मो. भा. सुराणा, क. वि. बैरागी	
आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेच्या प्रशिक्षण कक्षाचा अहवाल (१९८५-८६)	52
—जॉन गायकवाड	
संस्था परिचय	54
वृत्त विशेष	54
शासन निर्णय	56-64

Adivasis, Law and Social Justice

SHARAD KULKARNI*

Introduction

THE Maharashtra Restoration of Lands to Scheduled Tribes Act is a unique piece of legislation as an attempt to give social justice through the restoration of legally alienated lands to Adivasis in the State. The Act, like every attempt of social justice, was challenged in the courts. Some social scientists described it as an attempt to weaken the foundations of democracy. The Bill took a long time to receive the President's assent. At last, a three member bench of the Supreme Court has, in a unique judgement, rejected all the objections raised against it. The entire episode highlights the obstacles to an attempt at social justice and needs to be described in detail right from the beginning.

Adivasi Land Alienation

The process of taking over the lands held by Adivasis through force and fraud began with stabilization of the British rule in Maharashtra. The process was accelerated by the development of transport, establishment of individual rights over agricultural lands, commercialization of agriculture and the spread of the English judicial system. After Independence, it was further accelerated by the increase in land values, increase in population and other factors.¹

Anti-Alienation Movements

Most of the Adivasis in Maharashtra, as everywhere in the country, are small farmers and

agricultural labourers. The large scale alienation of lands mostly through force and fraud, created resentment and unrest which in turn generated anti-alienation movements led by Ambarsing Suratwanti and others in Dhule district and Kaluram Dodhode and others in Thane district.² Questions were also raised in the Legislature.

Government Committee

The Government of Maharashtra appointed a Committee on 16th March 1971 to examine the difficulties experienced by Scheduled Tribe landholders/cultivators in respect of their lands in the working of certain provisions of the Land Revenue Laws, Tenancy Laws, Consolidation of Holdings Act, etc. and to make recommendations to the Government as to how best their interest can be safeguarded. (Government Resolution No. Rev. 1070/62448/C dated 16th March 1971). Shri H. G. Vartak, the then Minister of Revenue, was appointed the Chairman of the Committee. The Committee did full justice to its task and submitted its report to the Government on the 7th April 1972. It is clear from the report that the Committee reviewed the effects of several laws relating to agricultural lands on Adivasi landholders.

The Committee found that the protection given under the existing legal provisions to Adivasi landholders was not adequate. There

were numerous cases of transfer of Adivasi occupancies in clear violation of laws. There were also numerous cases of transfers effected by taking the advantages of loopholes in the existing laws. For example, in some cases the lands were first allowed to be leased out to non-Adivasis by the Collector or Sub-Divisional Officer on the ground that the tribal landholders were sick and unable to cultivate the lands. Medical certificates were also produced. After obtaining the lease, the non-Adivasi tenants applied to the tenancy court for getting the price of the land fixed as they became deemed purchasers under the tenancy law. Thus, a very clever misuse was made by the non-Adivasi rich to get hold of lands held by Adivasis. The Committee found 28 cases of these type in Nandurbar Tahsil of Dhule district alone.

Under the then (that is before the amendment of 1974) existing provisions of sub-section (2) of section 36 of the Maharashtra Land Revenue Code (41 of 1966) the occupancies held by the Adivasis were not transferable except with the previous sanction of the Collector. The committee found that such permission to transfer occupancies was "given by the Collector rather freely".

The Committee made two recommendations. The first was to make a law to provide for strict prohibition on the transfer of lands held by Adivasis to non-Adivasis and

* Director, Centre for Tribal Conscientization, 41/5, Karve Road, Near H. A. Society, Pune 411 038.

also to provide for the restoration of lands alienated in violation of the existing legal provisions. The second was to enact a special law for the restoration of lands transferred under several provisions of law.

The Ordinance and the Act :

The Government took *two years* to implement the recommendations of the Committee. The Government issued an Ordinance called the Maharashtra Land Revenue Code and Tenancy Laws (Amendment) Ordinance, 1974 on the 6th July 1974, to prohibit the transfer of lands held by the Adivasis to non-Adivasis and restore lands transferred in contravention of legal provisions (Maharashtra Ordinance 13 of 1974).

The Ordinance was duly presented to the Legislature and became an Act (Act 35/1974). The Act made several provisions to restrict the transfers of lands held by Adivasis. It also laid down that transfers in contravention of these provisions will be invalid. The Act also made important provisions to restore the lands transferred to non-Adivasis in contravention of laws in force to the original Adivasi landholders. On the whole, the Act has been implemented properly.⁸

The Maharashtra Restoration of lands to Scheduled Tribes Act :

To implement the second recommendation of the Committee to make a law to restore the lands alienated under the laws in force, the Government of Maharashtra introduced a bill in the Assembly on 23rd August 1974 under the title "A Bill to provide for the restoration of certain lands to persons belonging to the Scheduled Tribes" (Assembly Bill 81 of 1974).

It was mentioned in the preamble to the Bill that the Government after considering the recommendations of the Committee felt that "steps should be taken *forthwith* for restoring certain lands to persons belonging to Scheduled Tribes" (emphasis added). The Bill was passed by the Assembly on August 30, 1974. It was introduced and passed in the Legislative Council on September 3, 1974.

The radical nature of the Bill was emphasised by the Revenue Minister Shri H. G. Vartak who moved the bill in the Council. In his speech he pointed out that the Bill was a major part of the attempt of the State Government to promote social justice. It sought to restore at a small price legally alienated Adivasis' land. *The Government would do its best to restore lands to the adivasis. If necessary, special officers would be appointed to implement it. The Minister regretted that newspapers had not given enough publicity to it.* The Government would try to give the provisions of the Bill wide publicity⁹ (emphasis added). However, it appears that, the anxiety of the Government of Maharashtra to take steps forthwith for restoring certain lands belonging to Adivasis did not receive a prompt response from the Government of India. It received the assent of the President after a number of months on April 28, 1975 and that too after the issue was raised in the newspapers.⁸

A notification was issued and the Act came into force on November 1, 1975 (Act 14 of 1975). Later on the Act was included in the 9th Schedule of the constitution of India to ensure that it was not challenged for violating the right to

property. [Constitution of India (40th Amendment) Act, 1976].

This, however, did not save it from being challenged under other articles of the Constitution. Stay orders against the implementation of the Act were issued by the High Court and the Supreme Court.

Some Social Scientists and the Act :

One can understand the resentment of the non-Adivasi landholders who were likely to lose their occupancies because of the Act. It is, however, surprising to find two social scientists from the Tata Institute of Social Sciences calling the Act an attempt to weaken the foundation of democracy. A National Seminar on Land Alienation and Land Restoration in Tribal Areas was organised by the Tata Institute of Social Sciences at Bombay in June 1976. It was attended by officers of the ranks of the Collector and above. Papers submitted at this seminar have been published under the editorship of S. N. Dubey and Ratna Murdia of the Institute.⁷ A critical review of the papers has also been published.⁸

One of the papers in the book dealing with the problem of land alienation in Maharashtra is based on the analysis of empirical data specially collected for the purpose by Dubey and Murdia, the organisers of the seminar and the editors of the book. The poor quality of the paper has been amply clarified in the review of this book and need not be repeated here.⁹

What needs discussion is the attitude of these social scientists towards the Restoration Act and their comments on the same. Dubey and Murdia write that "the existing land enactments protecting

the interests of the tribals in the State raise an *issue of unfair and inequitable treatment to non-tribal transferees*." (Page 52, emphasis added.) They have raised two objections to the Ordinance issued on July 6, 1974. The first is that "the Ordinance provides for the restoration of the illegally transferred lands to the tribals *without compensation* for any expenditure incurred by the non-tribal transferees on the development of such lands" (page 52, emphasis added). Dubey and Murdia have not taken a note of the words *illegally transferred*. No one can claim compensation for the improvements on land *illegally* occupied. On the contrary compensation should be provided to the original landholders for the period of illegal occupancies of these lands. The contention that "if these lands are taken away from them *without payment for these and other improvements, this would be unfair and inequitable*". (page 53, emphasis added), cannot be called for.

The authors also lament that "the Ordinance does not provide for the repayment of any portion of the loan against which the land was mortgaged or sold to the non-tribal as a part of the restoration deal". The authors failed to understand that the restoration under the Ordinance is limited only to illegally transferred lands. No law can take note of any invalid loan and provide for its repayment.

They also state that the socio-economic conditions of a sizeable number of non-tribe transferees, most often, are hardly above the survival level. Recovery of land from them would leave them economically weak and drive them below the poverty level (page 53).

This argument also cannot be accepted. The survey conducted by the authors indicates that, over 50 per cent of the Adivasi transferors had less than Rs. 500 as an annual income and all (except 4 persons who did not answer the question) had an annual income below Rs. 5,000. So far as non-tribal transferees are concerned nearly 28.12 per cent had an annual income of Rs. 5,000 and above. It is also significant to note that 15.63 per cent of the transferees refused to disclose their incomes. In these circumstances it is difficult to maintain that the non-tribal transferees, compared to the tribal transferors, were economically weak. Dubey and Murdia rightly state that "the main rationale behind the policy of not paying compensation to non-tribals is that they usurped the land mischievously and contrary to the provisions of the law" and yet strangely plead that the human aspect of the situation should not be overlooked.

Dubey and Murdia in their review of papers submitted to the seminar maintain that "the rationale behind the retroactive application of legislative provisions relating to the restoration of tribal lands rests on the arguments that the transferees have broken the law and should suffer the consequences thereon and that since transferees are well-to-do, restoration will not hurt them. They reject both these assumptions and condemn the punitive nature of the application. According to them "laws enacted retroactively may breed contempt for and a sense of disillusionment with the Social and Political Systems among the people, and may well erode the foundations on which our well intentioned political leaders are vigorously trying to build the edifice

of a new social and economic order." Coming from social scientists working in an Institute of Social Work, the argument is, to say the least, strange and untenable. One wishes that the learned social scientists had realised that an edifice of a new social and economic order cannot be built without attacking the bastions of illegitimately accumulated wealth and power. Those who exploited the Adivasis may feel highly discriminated against and Dubey and Murdia appear to be on their side. They appear to be innocent of the principle and practices of social justice. Their views are in sharp contrast with the views expressed the judgement upholding the validity of Act described in the later part of this paper.

Main Provisions of the Act :

The major provision of the Act is that where due to transfer (a) the land by a tribal transferor is held by a non-tribal transferee or (b) the land acquired in exchange by a tribal transferor is less in value than the value of the land given in exchange, and the land so transferred is in possession of the non-tribal transferee, and has not been put to any non-agricultural use on or before the 6th day of July 1974, then, notwithstanding anything contained in any other law for the time being in force, or any judgement, decree or order of any Court, Tribunal or authority, the Collector either *suo motu at any time*, or on the application of a Tribal transferor *made within three years from the commencement of this Act*, shall, after making such inquiry as he thinks fit, direct that (i) the lands of the Tribal transferor and non-Tribal transferee so exchanged shall be restored to each other. Land transfers include

transfer of lands belonging to a tribal made in favour of a non-tribal during the period commencing on 1st day of April 1957 and ending on the 6th July 1974 either by way of sale, gift, exchange, mortgage or lease or any other disposition made *inter-vivos* or under decree or order of a court or sold in auction for the recovery of land revenue or similar arrears or under the Maharashtra Co-operative Societies Act, 1960.

It has been clarified that the terms tribal transferor and non-tribal transferee include their successor-in-interest. Provision has been made to assess the value of improvements made on the land by the non-tribal transferee and for the payment of such value to him by the tribal transferor. It has also been made clear that the tribal transferor shall be entitled to restoration of land only if he undertakes to *cultivate the land personally* and to pay for the improvements made thereon as recommended by the Collector. The procedure for calculating the value of improvements is also laid down. In case of sale of lands, in addition to the value of improvements, if any, the tribal transferor must pay to the non-tribal transferee an amount equal to 48 times the assessment of the land or the amount of consideration paid by the non-tribal transferee for acquisition of the land whichever is less. The amounts are to be paid in lump-sum or in such annual instalments not exceeding twelve (with simple interest at 4.5 per cent per annum) as the Collector may direct.

Lands on lease

It has already been pointed out that in a number of cases non-Adivasis purchased or took on lease the lands held by Adivasis

and became rightful owners under the Bombay Tenancy And Agricultural Lands Act amended in 1956. The tenants acquired the right to purchase the land on 1st April 1957. The transactions were legal. Special provisions have been made for the restoration of lands purchased, or deemed to have been purchased or acquired under the provisions of this amendment. The Collector has been empowered to restore the lands transferred under the tenancy laws from 1st April 1957 and before 6th July 1974 under certain conditions. However, the lands put to non-agricultural use on or before 6th July 1974 shall not be restored. The tribal transferor shall have to pay the amount of purchase price paid by the non-tribal transferee.

Vesting of Lands in Government

In a number of cases, Adivasis are put under pressure not to accept the lands to be restored to them. A special provision is, therefore, made to vest the ownership of such lands in Government, subject to the payment of purchase price and the value of improvements. The lands so vested shall be granted to any other tribal residing in the village in which the land is situated or within five kilometers thereof and who is willing to accept the land in accordance with the provisions of the Code and the Rules and to undertake to cultivate it personally.

Appeals

An appeal against any decision or order passed by the Collector under this Act can be made to the Maharashtra Revenue Tribunal. No pleader shall be entitled to appear on behalf of any party in any proceeding under this Act before the Collector, or the Com-

missioner or the Maharashtra Revenue Tribunal. However, where a party is minor or lunatic or any other person under disability his guardian or authorised agent may appear in such proceedings. The jurisdiction of the civil courts is barred for cases under this Act.

In short, the Act makes provisions for the restoration of lands held by the non-tribal transferees to tribal transferors. The provisions are quite wide and the transferors covered thereunder include transactions of sale, gift, exchange, mortgage, lease or oral dispositions as well as transfers made under decrees of courts and under the provisions of tenancy laws made between 1st April 1957 and 6th July 1974.

Stay Orders

No wonder that the non-tribal transferees were shocked by the provisions of this Act. They did everything to thwart the implementation of this Act. Stay orders were obtained from the Bombay High Court and later on the Supreme Court. The Government was forced to issue instructions not to implement the provisions of the Act. The Government of Maharashtra, in April 1977, issued a circular asking for the halting of actions under the Act. However, it must be pointed out that the Act was placed in the 9th Schedule of the Constitution to make it immune under Article 31-B from any challenge on the ground that it is inconsistent with any of the rights confirmed by Article 14, Article 19 or Article 31 of the Constitution.

Supreme Court Judgement

Finally a three member bench of the Supreme Court upheld the validity of the Act on 4th December 1984.¹⁰ The judgment is

unique in many respects and reflects the present attitude of the Supreme Court towards social justice. It is necessary to describe the main objections raised against the provisions of the Act and the decision of the Supreme Court thereon at some length.

It was contended that the provisions of the Act which provide for the annulment of transfers of lands by tribals to non-tribals during the specified period and for restoration of possession to them are beyond the legislative competence of the State under entry 18 in list II in the 7th Schedule. List II in the 7th Schedule gives the subjects within the legislative jurisdiction of the State and entry 18 covers land and rights in or over land etc. It was contended that the State has no power under the entry to unsettle titles vested validly in the non-tribal transferees. The Supreme Court rejected the contention stating that the transfers of lands between tribals and non-tribals were based on unequal bargains. The Act does not involve any deprivation of the property in the sense that there is unsettling of title without consideration. There are provisions for the repayment of purchase price and the cost of the improvements. The Act, in its true nature and character, is a law relating to transfer and alienation of agricultural lands by members of Scheduled Tribes to persons not belonging to Scheduled Tribes and falls within entry 18 of list II.

The learned judges also pointed out that the Act was placed in the 9th Schedule of the Constitution and could not be challenged on the ground that it violated any of the fundamental rights conferred by Article 14, Article 19 or Article 31 of the Constitution.

It was contended that the adoption of the date 1st April 1957 from which the period of annulment of transfers started was arbitrary. The Supreme Court rejected this contention and remarked that 1st April 1957 was the day, declared as tillers' day on which the tenants were deemed to have purchased the lands, was not selected arbitrarily.

It was also contended that the Act was applicable only to the members of the Scheduled Tribes and this was a discrimination against the members of the Scheduled Castes who also constitute a part of the weaker sections of the society. This was a breach of the principle of equality before law or the equal protection of the laws to all as laid down in Article 14. The Supreme Court rejected this argument on two grounds, first, the appellants were not the members of the Scheduled Castes and could not plead their cause; secondly, the tribals constitute a distinct class who need a special protection of the State.

It was argued that preferential treatment was given to non-tribal transferees who had diverted the lands purchased to non-agricultural purposes and this violated equal protection of the laws. The Supreme Court rejected this on the ground that the State was correct in excluding the non-agricultural lands that did not come under entry 18 in List II.

It was also argued that section 9-A of the Act which lays down that no pleader shall be entitled to appear on behalf of any party in any proceedings under the Act before the Collector, Commissioner or the Maharashtra Revenue Tribunal, amounted to

an unreasonable restriction on the right to acquire, hold and dispose off property guaranteed under article 19(I)(f) as there is denial of opportunity to the non-tribal transferees to be represented by lawyer of their choice in the proceedings under the Act. The Supreme Court pointed out that the Act was placed in the 9th Schedule of the Constitution and could not be challenged for the violation of rights under article 19(1) (f).

The contention that this section in the Act violated the right to practise any profession, or carrying any occupation, trade or business guaranteed under article 19 (I)(g) was also rejected by the Court. The Court refused to accept the contention that the advocate enrolled under the Advocates Act, 1961 has an absolute right to practise before all courts and tribunals. The right is subject to the provisions of law. The Constitution does not give a litigant, a fundamental right to be represented by a lawyer in any court. The object of the section is to avoid delay in proceedings, which is quite justifiable.

Thus, the Supreme Court rejected all the technical, legal objections against the provisions of the Act. However, the important part of the judgement is the views expressed by the learned judges on redistributive social justice.

The learned judges pinpointed the peculiarity of the Act as follows :—

“Although there is a legislation undertaken by different States placing restrictions on transfer of lands by members of Scheduled Castes and Tribes in pursuance of the declared policy of the State of safeguarding, protecting and improving the

conditions of weaker sections of the society by providing that any such transfer except in terms of the provisions of the different acts shall be null and void, the State of Maharashtra has gone a step further for annulment of such transfers by the members of Scheduled Tribes and for restoration of lands to them by enacting the Maharashtra Restoration of lands to Scheduled Tribes Act. (para. 4, emphasis added).

The learned judges also took note of the reasons for enacting such legislations that were laid down in the report of the Committee appointed to study the working of the laws relating to the land held by Adivasis. (The salient features of the Committee's report have already been discussed above).

The Bench also observed that "under the scheme of the constitution, the Scheduled Tribes as a class require special protection against exploitation. The very existence of Scheduled Tribes as a distinctive class and the preservations of their culture and way of life based as it is upon agriculture which is inextricably linked with ownership of land, requires preventing an invasion upon their lands... One has only to look at the artlessness, the total lack of guile, the ignorance and the innocence, the helplessness, the economic and the educational backwardness of the tribals pitted against the artful, unscrupulous, greedy land grabber and exploiter invading the tribal area from outside to realise the urgency of the need for special protection for the tribals if they are to survive and to enjoy the benefits of belonging to the "Sovereign, Socialist, Secular, Democratic Republic" which was vowed to secure to its citizens 'justice,

social, economic and political' assuring the dignity of the individual.'

The Bench has clarified the concept of distributive justice in very clear terms. 'The concept of distributive justice in the sphere of law making connotes, *inter alia*, the removal of economic inequalities and rectifying the injustice resulting from dealings or transactions between unequals in society. Law should be used as an instrument of distributive justice to achieve fair division of wealth among the members of society based upon the principle: "From each according to his capacity to each according to his needs". Distributive justice comprehends more than achieving lessening of inequalities by differential taxation, giving debt relief or distribution of property owned by one to many who have none by imposing ceiling on holdings, both agricultural and urban, or by direct regulation of contractual transactions by forbiddings certain transactions and, perhaps, by requiring others. *It also means that those who have been deprived of their properties by unconscionable bargains should be restored their property. All such laws may take the form of forced redistribution of wealth as a means of achieving a fair division of material resources among the members of society or there may be legislative control on unfair agreements*". (para. 16, emphasis added).

It is very gratifying to note the just, pragmatic and progressive views adopted by the learned judges in sharp contrast with the view of two social scientists mentioned earlier. The judgement will be a landmark in the history of

socially progressive legislation in the country.

Implementation of the Act

It is now the duty of the Government of Maharashtra to implement the provisions of the Act by appointing special officers to inquire into the cases of alienation and to take steps for the restoration of the lands to Adivasis. The Act laid down a limit of three years from the commencement of the Act for the tribal transferors to apply for restoration. Due to various stay orders and the circular of the Government mentioned above, majority of the transferors have not applied for restoration. The Government, may, therefore, do well to raise this time limit to give opportunity to put in fresh applications.

The Act lays down that, the Government, can *suo motu*, at any time inquire into the cases of land alienation and take measures for restoration. It has already been pointed out that the Government assured on the floor of the legislature that it would appoint special officers and do its best to implement the provisions of the Act. Now that the Act is cleared by the Supreme Court, the Government can keep up its words.

The Activists are already moving to urge the Government to take steps to implement the provisions of the Act. It is to be seen whether the members of Legislature in general and the members belonging to Scheduled Tribes in particular take up the issue or not. This is a test of the will of the Government, the alertness of the members of Legislature and effectiveness of the social activists working among the Adivasis in Maharashtra.

NOTES AND REFERENCES

(1) The process of alienation of Adivasis' lands in Maharashtra have been described in Kulkarni S. D.—

(a) 'Over a Century of tyranny', *EPW*, IX No. 10, March 9, 1974, pp. 389—92.

(b) 'Alienation of Adivasis lands', *EPW*, IX No. 10, August 31, 1974, pp. 1469—71.

(c) 'Alienation and Restoration of Adivasis' Lands in Maharashtra'—in Singh K. S. (ed) *Economies of the Tribes and their transformation*, New Delhi, Concept Pub. Company, 1982, pp. 417—29.

(2) These movements have been described in several works like—

—Kulkarni S. D. 'The Bhil Movement in the Dhulia District' in Singh K. S. (ed), *Tribal Movements in India*, New Delhi, Manohar, 1983, pp. 261—71.

—'Tribal Movement in Maharashtra' *Tribal Research Bulletin*, Vol. V, No. 1, September 1982, pp. 15—18.

—Upadhyaya Ashok and Brahme Sulabha, *Critical Analysis of the Social Formation and Peasant Resistance in Maharashtra, Vol. II* (memo).

—Mies Maria, 'The Shahada Movement'. A present Movement in Maharashtra', *Journal of Peasant Studies*, Vol. 3, No. 4, pp. 472—82.

(3) For details of the provisions of this Act, see Kulkarni S. D., Alienation and Restoration of Adivasis' Lands in Maharashtra in Singh K. S. (ed) *Economies of the Tribes and their Transformation*, New Delhi, Concept Pub. Company, 1982, pp. 417—29.

(4) For details see Kulkarni S. D. 'Justice Delayed or Denied?' *EPW*, Vol. X, No. 4, January 25, 1975, pp. 97—98.

(5) Official Proceedings of Maharashtra Legislative Council, Vol. 41, No. 17 September 3, 1974, pp. 726—730 (Marathi).

(6) (a) Kulkarni S. D., 'Justice delayed or Denied' opcit.

(b) Kulkarni S. D., 'Adivasinchya Hastantarit Jaminee Parat Karnyas Vilamba Ka?'—*Maharashtra Times*, February 4, 1975 (Marathi).

(7) Dube S. N. and Murdia Ratna (ed) *Land Alienation and Restoration in Tribal Communities in India*—Himalaya publishing House—Bombay.

(8) Kulkarni Sharad—'Land problems of the Adivasis' in *New Quest*, 10th July-August 1978, pp. 286—290.

(9) *Ibid.*

(10) *AIR*, March 1985, Vol. 72, pp. 855.

(An abridged version of article published in the Economic and Political Weekly, Vol. XX No. 28, July 13, 1985).

Role of Acculturation in the Development of Primitive Tribes

Dr. R. R. PRASAD*

Introduction

When we think of tribal development, it is development of groups which are at different stages of socio-economic development. On the basis of the level of their techno-economic development, eco-cultural setting and acculturative influences, the tribals could be categorised into four broad-types. The first category of tribals are represented by those communities who are at the extreme end of the scale, engaged for living even in pre-agricultural pursuits like food-gathering, fruit gathering, hunting, fishing, etc., along with some amount of agriculture. They inhabit remote, inaccessible areas, out off from the mainstream. They are known as 'primitive tribes'. Examples are the Bondo of Orissa, Birhor of Bihār, the Jarawa and Onges of Andaman and Nicobar Islands, etc. In the second category fall those tribes which are supposed to be a little more advanced, practise shifting cultivation and who have some contact with the outside world. Examples are the Khond, the Maria Gond. The third category is comprised of those tribals who may be regarded as in transition. They are partly acculturated having been in contact with the outside world, their agriculture is more advanced than that of the shifting cultivators and they are likely to take to develop-

ment, e.g. the Santhal, the Gond, the Munda. The fourth category may be regarded as constituted of the acculturated tribals who have taken to modern ways and technology and are almost indistinguishable from the non-tribals, e.g. the Meena.

This situation of large difference in the levels of socio-economic development of various tribal communities has always posed important issues before the planners and administrators. Therefore, there has been an effort to identify the more backward communities and make special programmes for those groups. At the time of the review of tribal development programmes on the eve of the Fifth Five Year Plan, it was recognised that special programmes for the extremely backward tribal groups, known as primitive tribes should be taken up.

Before taking up a programme for development of the primitive groups, the first problem was their precise identification. As a preliminary step, a Workshop on primitive tribal communities was held in the Ministry of Home Affairs in January 1975. Later the subject was discussed at the conference of Tribal Commissioners and State Chief Ministers held in October 1976. In the new strategy of tribal development two concepts

viz., a prior stage of development and low level in the economic structure have been clearly distinguished. Those groups which fall in the former category, have been categorised under primitive tribal communities while those in the later category are termed as the more backward tribal communities. Agricultural economy has been taken to be the water-shed for identification of primitive tribal communities. The pre-agricultural economic groups generally have been treated as the primitive communities. The highest form of technology in the case of these groups can be said to be practised by shifting cultivators. Shifting cultivation is a stage of graduation from food gathering and hunting to settled agriculture. Even here there are no clear boundaries.

In the identification of these groups, states have generally followed three forms :—

- (i) *Pre-agricultural level of technology,*
- (ii) *low level of literacy and*
- (iii) *a stagnant and diminishing population.*

On the basis of these criteria, 52 communities have been identified as primitive till the end of 1979-80. The States of Bihar and Orissa have the highest number of primitive tribal groups followed by

*Dy. Director, Faculty of Cultural Anthropology, National Institute of Rural Development, Rajendranagar, Hyderabad 500 030.

Tamil Nadu, Madhya Pradesh, and Union Territory of Andaman and Nicobar Islands, etc.

Most primitive tribal communities have a feeling that only their ways of dealing with their environment are correct. This can be very well looked upon as an ethnocentric attitude. Such feelings make them unreceptive to the ideas and methods used in other cultures to solve the problems. Further, extreme ethnocentrism is a boundary maintaining mechanism which protects the group from outside influences. The secluded surroundings and the inaccessible habitats of the primitive tribes pose hurdles for the spread of new ideas. The geographical isolation coupled with the ethnocentric ideas of the primitive tribes make a rather effective barrier to effect changes in the socio-institutional system.

Unlike other acculturated tribal communities, the primitive tribes are still maintaining themselves as a self-contained unit which make them confined to their eco-cultural settings and thus remaining away from the main-currents of the wider society around them. As long as a tribal community continues to enjoy a self-contained socio-economic status, it would be very difficult to acculturate them and introduce innovations amongst them. Therefore, the first prerequisite of the efforts to develop the primitive tribes is to acculturate them by opening up of their country in such a fashion that they are gradually exposed to a varied style of life, subsistence systems with improved technologies, and other facilities of life which their society and culture has never witnessed, experienced or even required. Further, if the idea is to rehabilitate the primitive tribes in an agricultural economy, then it

should be ensured that they are provided with only good quality of cultivable and irrigated lands, agricultural implements, drought animals, milch cattle, etc. Even the houses constructed for them should be such that it suits their life-style. The large and airy rooms are generally abandoned by them because they are used to living only in small conical or rectangular huts with thatched grass roofs and minimal ventilation.

The present paper seeks to discuss the development process and acculturation among the primitive tribes with a case study on the Raji tribe of Pithoragarh District in Uttar Pradesh.

The 'RAJI' of Central Himalayas

The RAJI, a numerically insignificant and ethnographically little known tribe of Pithoragarh District in Uttar Pradesh, is one of the primitive tribes of India. The Rajis are also known as Ban Rawat. The Rajis are a wandering and nomadic people who also inhabit the forest areas of Nepal, across the river Kali, frequently crossing over the border in either direction but on the Indian side their concentration is confined to the Dhar-chula, Askot and Champawat regions of Pithoragarh district. The population of the Rajis is estimated to be 380. Because of wandering and nomadic habits, their exact population has not yet been possible to enumerate.

The Rajis have the distinction of being the only primitive community in northern India with a very meagre material culture and crude form of technology. Though many a Rajis' families still live in caves and rock-shelters, they claim to have a royal ancestry. They claim to be the descendants of elder

branch of the erstwhile ruling family of Askot. It is interesting to note that the Rajis, considering themselves as royal or princely people, never salute any outsider; whatever social or official position the visitor might hold. This shows their ethnocentric ideas. During the severe winters when the seminaked Rajis shiver, they are heard saying that "when the princely Rajis are dying of cold, what will be the conditions of the ordinary people".

Until recently the economy of the Rajis depended entirely on food-gathering and hunting and all aspects of their life were adapted to hunting-gathering conditions. They had developed a harmonious and congruous relationship with their eco-system. During the course of their wandering they could hardly get further acquisitions in their knowledge, abilities and technical skill because they lived an isolated peripheral life; yet they enjoyed all the privileges of the forest from where they secured wild plants as their daily food-requirements. They manufactured crude wooden bowls (palli) for which ample amount of suitable wood was available in the forest. They obtained other necessities of life as also certain amount of cereal through 'silent trade' and barter with their neighbours. The silent trade was performed since they were too shy to appear before their neighbours. In the hunting-gathering stage their society was generally egalitarian. There were minimal occupational differences and they shared same nutrition with remarkably similar environment. Little food was produced beyond the immediate need of the hunter-gatherer and his family. The food gathering pursuit was limited and the exploitation of

resources undependable. Small surplus, relatively diminished source of energy and undependable supply of food in the hunting-gathering stage restricted the population to confine themselves in a closed knit and relatively self-contained social group.

In the earlier part of the century, Rajis started practising shifting cultivation. Like other shifting cultivators, they moved from one forest to another. In those days their movements were unrestricted due to less severe forest restrictions and sparse population of their neighbour-Kumaoni peasants. Since the yield from shifting cultivation was insufficient, they supplemented their diet with food collecting. In fact the Raji sought more dependence on food-gathering and hunting than on shifting cultivation.

Acculturative Influences

Formerly when the Rajis inhabited the forests of Pithoragarh district, they were almost isolated from the rest of the population in the area and nothing new was imbibed from the outside world. Further, cultural contacts were not possible because of their shyness in appearing before the general population and also on account of the type of barter system which involved silent trading.

But with the passage of time the Rajis have changed. The Rajis today are neither so shy nor are they an isolated and closed social group. This part of the Rajis' territory, not in the very distant past, was so sparsely populated that it provided Rajis to lead an unamalgamated life. But they could not maintain their isolation for a much

longer period as their territory was gradually encroached upon by Kumaoni neighbours on the southern side and by the mongoloid Bhotias on northern side. As a result of this contact the Rajis could not resist outside influences on their culture and more so with the Kumaoni (Khasas) due to their greater proximity with them.

The economy of the Rajis which depended mainly on the food gathering, hunting, and a little bit of barter trade in lieu of the wooden bowls manufactured by them, has witnessed a substantial change due to the restrictions imposed on them by the Forest Department officials as a measure to check deforestation in the hills. The Rajis are now not free to fell trees, move undisturbed in the forest and dig and cut the edible roots and plants for nutritional and domestic uses. They are harassed, sometimes unnecessarily, by the Forest Guards for their day to day activities in the forest. As a result of these restrictions and gradual decline in the demand of their wooden goods, the Rajis started facing difficulties in managing the two times food requirements for their family and this led them to come out from the web of their forest based ecosystem and explore the potentialities of other subsistence methods in the areas and among the people alien to their cultural frame. There they found their use in the form of casual labourer, agricultural labourer, wood-cutter, etc. Though in the beginning their representation in these occupations was very meagre, but gradual contact with the Kumaoni neighbours and lure of cash money for buying several things hitherto unknown and unused by them, led them to join en-masse in these petty cash paying occupations. Now, Rajis are no

more the people of forest only but are also available in the road-side working labour force, etc. This has had at least one advantage. The Rajis, who earlier practised some rudimentary form of shifting cultivation, have developed interest in settled cultivation by adopting the local agricultural techniques practised by the Kumaonis.

The economy and culture of the Rajis is today in a process of transformation from food gathering to primitive agriculture. They are no longer a self-contained unit but depend for a number of their day-to-day necessities on their neighbours. Though the chief area of change has been in the economy this has had repercussions on almost every sphere of socio-cultural life of the Rajis. The material culture of the Rajis has consequently also undergone a change. Their apparatus, now consists of technological implements suited for agriculture and a relatively more settled life. New ideas of dress, decoration and ornaments have seeped in among the Rajis. However, the aspect which has brought about the great change in the social life of the Rajis is their keen interest for recognition in the social hierarchy of the Kumaoni neighbours.

Rehabilitations of the Rajis

An analysis of the settlement pattern of the Rajis' villages reveals that in pursuance of their hunting and food-gathering economy, they have deserted many of their old villages and settled in new villages which are largely situated in the midst of deep forest or high hills. The following table would give a picture of Rajis' old and new villages.

RAJIS' Old and New Villages

Old Villages now abandoned/ Retained.	New Villages.
Kantoli.	Kantoli
Ganagaon.	Ganagaon
Ontari.	Ontari Kuta Kanyal
Lishia	Chourani
Banderkhet	Kimkholla.
Sunkhet	Chipaltara.
Kuthalia	Bakturwa.
Maogar	Jamtari.
Chora	Khirdwari. Naulara. Pokhari.

From the above table it would be seen that only three villages—Kantoli, Ganagaon and Ontari have remained undeserted, whereas the other villages, as gathered from the field studies, have come up in the last twenty or twenty-five years. There is a peculiar practice amongst the Rajis. When they suspect the existence of some evil spirit or misfortune in village they will immediately desert or abandon that village and go in for another settlement. Similarly, a hut is also abandoned when somebody dies inside the hut. Such type of belief and practice among the Rajis has led them to be continuously on move from one village to another and so on. But a deeper probe into the pattern of this movement by abandoning one village and then settling in another village reveals that the Rajis have not left or deserted their those villages where they maintained land for subsistence farming.

In recent years the Harijan Welfare Department, Government of Uttar Pradesh, has attempted to rehabilitate the Raji tribals by giving them land, agricultural implements, bullocks and goats, grants to construct house, etc. But, by and large, these measures to rehabilitate the Rajis have gone waste because most of Raji families could not sustain themselves for a longer period with these meagre resources. The poor quality of land given to the Rajis is unproductive. Further, the Rajis did not have enough expertise to use the new agricultural implements and their own tools are crude enough to suit to the needs of agricultural operations. The result being that most of the Raji families, who have been rehabilitated according to the official records, are still struggling between a life-style of food-gatherers and hunters and primitive agricultural economy. During

the field study it was found that the five Raji families of the Kimkholla village were sojourning in the rock-shelters near Pokhari village and subsisting on the roots and tubers. Similarly, 16 Raji families belonging to Kuta Kanyal and Chourani were found to have temporarily migrated to rock-shelters and cave-dwellings situated near the village Naulara near Thal. On enquiry it was revealed that as the food resources, roots and tubers, in the Kuta and Chourani village surroundings had got exhausted, the Raji families left enmasse to Naulara area for subsisting on the roots and tubers of the region and also by earning cash money through working as casual labourers in road construction, etc. works. Under the similar conditions, 5 Raji families of Ontari village were reported to have migrated in the rock-shelters/temporary huts near village Kanalichina during the winter season to subsist on the roots and tubers of that region.

While the Raji families who were brought under rehabilitative measures in the hill villages of Pithoragarh district have not taken much benefits from the infra-structural facilities provided to them due to the aforesaid constraints, it is significant to note that 9 Raji families who were rehabilitated in the village Khirdwari near Chalthi in Champawat Tehsil have almost completely transformed their economy from nomadic, food gathering and hunting to a settled agricultural economy. The Rajis of the Khirdwari village are comparable in many respects with their counterparts who are living in the hill village of Pithoragarh district. Unlike the Rajis of Pithoragarh district, the Rajis of Khirdwari village in Champawat tehsils are prosperous agricultural people, lead

[contd. on p. 16]

Role of Minor Forest Produce in Tribal Economy

GAIKWAD JOHN S.*

Introduction

THE tribal communities in India largely occupy forested regions where for a long period in their history, they have lived in isolation but in harmony with the nature. They draw their sustenance largely from the forests. The forests not only provide them food, material to build houses, fuel for cooking, light and warmth, fodder for their cattle, but also satisfy their deep-rooted sentiments. Tribal life is connected in a way or the other with forests right from birth to death.

Forests occupy the central position in tribal economy. Tribal life is profoundly affected by whatever happens to the forest. Forest is for them—a whole way of life, and hence the development cannot make much headway without the contribution of forestry sector.

Minor Forest Produce (MFP)

Minor Forest Produce (MFP)—includes all items of forest produce except timber.

Collection and sale of (MFP) forms the major economic activity of livelihood for majority of the tribals. Various items of MFP possess the potential of an economic revolution among the tribals. It is estimated that MFP collection, processing and marketing can generate a gainful employment of ten million standard persons per year.

The tribals traditionally collect many items of daily use as well as MFP items from the forests, which are necessary for their day-to-day sustenance. During drought and adverse conditions, the tribal households live only on edible products collected from forests.

Collection of MFP, which is important, is conditioned by availability, marketability, access to forests and various other constraints.

Some commercially important MFP—items which can be mentioned are—

- Gums ;
- Resins like (Hirda—Myrobalan) ;
- Medicinal items like (*Beheda* or *Bal Hirda—Beleric Myrobalan*) ;
- Lac ;
- Spices ;
- Fruits like—Tamarind, Amla .
- Dry fruits like—(*Charole/Chirongi*) ;
- Oil Seeds like (Mahua, Neem, Karanja) ;
- Flowers—Mahua ;
- Grass—Ordinary ;
- Roshya—grass having essential oils.

Traditionally, the middleman appreciated the value of MFP and purchased various items from tribals on a nominal cash price or by barter. These items though commercially important due to national and international demand were mostly sold in a raw and an unprocessed form. The middleman after processing these items, could earn fabulous returns.

A Glance at the situation regarding MFP in the State of Maharashtra

By virtue of "Maharashtra Tribal Economic Conditions Improvement Act, 1976" trading of MFP on monopoly basis in tribal areas is the prime responsibility of the Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation. T.D.C. is at present trading Gums, Mahua, Hirda, Chirongi etc ; which are procured from the tribals.

Tendu leaves have been nationalised in the state since 1969 and are collected by the forest Department from the tribals on a monopoly basis. Apart from the selling of leaves the tribals also get wages for the collection of leaves.

Since 1983, T.D.C. is not required to pay royalty to forest department in advance for the collection and transport of MFP items.

*Lecturer, Tribal Research & Training Institute, M. S., Pune 411 001.

TABLE No. 1

Procurement of MFP items by

Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation

Item	Year 1978-79		1981-82		1982-83	
	Quantity in Qntls.	Aver. Rate/ Qntl. (Rs.)	Quantity in (Qntls.)	Aver. Rate/ Qntl. (Rs.)	Quantity (Qntls.)	Aver. Rate/ Qntl. (Rs.)
Hirda	27,102.00	59.81	15,054	98.06	54,385	110.57
Dink (Gum) ..	118.00	487.60	1,508	485.05	2,550	889.39
Charole	0.30	2,036.00	158	2,866.72	219	5,758.86
Mahua flowers	26,613	102.06
Mahua seed ..	568.40	148.40	2,568	224.48	3,356	242.56
Grass (fodder) ..	73,187.00	14.03

Sale of MFP items by

Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation

Item	Year 1978-79		1981-82		1982-83	
	Qty. in Qntls.	Aver. Rate/ Qntl. (Rs.)	Qty. in (Qntls.)	Aver. Rate/ Qntl. (Rs.)	Qty. (Qntls.)	Aver. Rate/ Qntl. (Rs.)
Hirda	19,631.00	84.96	13,953	157.92	21,857	114.95
Dink (Gum) ..	16.00	448.30	2,014	678.75	1,488	1,251.24
Charole	0.27	3,000.00	133	4,330.83	205	5,342.84
Mahua flowers	19,996	157.18
Mahua seed	783	332.06	4,965	332.86
Grass (fodder) ..	59,398.00	24.43	17,040	52.18
Brooms	3,000 (Nos.)	100 (each)	57,032 (Nos.)	1.16 (each)

From the above table it can be seen that—

(i) Though the procurement of *Hirda* has declined up to 15,504 Qntls. in 1981-82, it has almost doubled in 1982-83 as compared to the procurement in 1978-79.

(ii) Up to 1982-83 though the procurement and selling rates seem to be on an increasing trend, the margin between the procurement price and selling price has decreased drastically in the year 1982-83 as compared to 1978-79 and 1981-82, i.e. (Rs. 4.38; Rs. 25.15 and Rs. 59.89) respectively.

(iii) Also in case of *Hirda* it is observed that in the year 1982-83 out of 54,385 Qntls. of *Hirda* procured, only 21,857 Qntls. could be disposed off.

(iv) In case of *Dink (Gum)*, *Charole*, and *Mahua* seed it is observed that the procurement is on an increasing trend at a tremendous rate. Also procurement and selling rates are increasing as per the market rate. This shows that either the resources have increased and/or more tribals have turned towards the T.D.C. for selling the MFP—items collected by them. Also it is seen that the tribals are benefited directly in accordance to the market price of these items.

(v) Procurement of *Mahua* flowers has been introduced in 1982-83 and has a good response in Chandrapur, Gadchiroli and Nandurbar regions.

(vi) It can be seen that the selling price of grass has almost doubled in 1981-82 as compared to the selling price during 1978-79.

(vii) The sale of brooms introduced during 1981-82 indicates a good response in 1982-83, almost 19 folds of that during 1981-82. Also the rate per piece has increased in 1982-83.

Situations regarding *Grass* (fodder) and *Hirda* have been discussed in details—.

Procurement of Grass 1978-79

The purchase of grass is however a success story by itself and perhaps in no other agricultural or Minor Forest Produce there is such a severe exploitation of the tribals. In the tribal areas of Thane, especially Palghar and Dahanu Tahsils a few private traders used to purchase dry grass from the tribals at a price ranging between Rs. 2 and Rs. 10 per 300 kgs., whereas the corporation entered this market and purchased the grass at the market rate around Rs. 42 per 300 kgs. The former grass traders tried their level best to obstruct the entry of the corporation, but all in vain.

Having failed to pressurise the Government the traders and their musclemen started threatening with physical assaults on T.D.C. staff and all those who were helping the corporation in a way or the other. Meetings were taken by these traders at all important places to prejudice the minds of the local tribals. T.D.C.,—in the midst of all difficulties took up this challenge, conducted meetings at village level with the help of the local MLAs and explained the tribals that the entry of the corporation was to protect their interests. The Collector of Thane also rendered help in this matter. Thus procurement of the grass cut by the tribals came to a full swing at the collection centres, inspite of the open defiance

of the local traders. The response of the tribals, increased when they themselves were convinced regarding the benefits. Some of the tribals voluntarily came forward for protecting the heaps of grass from mischief by the agents of the traders and guarded the centres with/lot of personal touch.

These local traders because of their link with the Bombay market, successfully blocked the entry of the corporation in the Bombay market. This grass eventually was sold in the drought-prone areas of Dhule, Jalgaon, and Akola Districts. Thus before the onset of the monsoon T.D.C. was able to dispose off all the procured stock and there was no financial loss for the Government as well as for the tribals as expected by the local traders.

Procurement of Hirda—1978-79 to 1983-84

One of the best quality Hirda is produced in Junnar, Ambegaon and Khed tahsils of Pune District. Once upon a time this Hirda was procured by private traders in this area at a minimal rate of 10-15 paise per kg. or sometimes even less. Even these merchants and money lenders used to get their loans repaid in kind by taking this commercially important product exploitatively. Armed struggles during the pre-independence period were precipitated as a result of this exploitation of the tribals by the merchants and moneylenders.

It was in 1978, when the Tribal Development Corporation entered into monopoly procurement of *Hirda* at the rate of Rs. 100 to Rs. 145 per Quntl. and the selling price was Rs. 180-190 per Quntl. However in 1983 the selling price came down up to Rs. 100 per Quntl.

and it was reported that T.D.C. had to bear a loss of about Rs. 25 lakhs in this transaction. 35,000 Quntls. of *Hirda* could not be sold in the market.

Followed by this loss due to slash down in prices, during the year 1984 even if thousands of tribals were eager to sell the produce through six Adivasi Co-operative Societies, the produce was not at all procured by the A.C.Ss. In this helpless situation many of the tribals turned towards the private traders for disposing off the produce, and it was purchased by the traders at the rate of Rs. 30 to Rs. 40 per Qntl. This resulted in an agitation among the concerned tribals and they requested the Government to look into the matter and procure the produce on monopoly basis. However during that year neither T.D.C. nor the Government procured the produce as the benefits would have ultimately gone to the private traders who had already purchased the produce from the tribals at Rs. 30 to Rs. 40 per Qntl.

Now the Tribal Development Corporation has started the procurement of *Hirda* through the local A.C.Ss. at the rate of Rs. 60 per Qntl. This situation has arisen due to the availability of a synthetic compound which can be used as a substitute for *Hirda*.

Other important but neglected products

A *Grass Roshya* having essential oils is commonly found in Dhulia, Nashik and Jalgaon districts. In Dhulia it has been observed that this grass is sold to private contractors at a very meagre price. In the villages of Surgana Tahsil of Nashik District, it was reported that this valuable grass is burnt.

It has been observed that in some parts of Chandrapur and Gadchiroli districts *Amla* is available in abundance, but surprisingly the local tribals have not yet realised the commercial importance of this item and hence, remains un-noticed by them.

It seems that the tribals themselves have not yet realised the commercial importance of items like spices and oilseeds.

The spices are generally untapped by the tribals or if at all tapped, are sold at a very meagre price to contractors who make fabulous profit in the transaction.

Regarding oilseeds, it is clear that not only in Maharashtra, but throughout India this resource potential is wasted as the oilseeds are subjected to decomposition at the mercy of the nature.

MFP Resources, Collection and Processing

By virtue of the occurrence of MFP-items in widely scattered areas in difficult and inaccessible terrain, it is apparent that a small percentage of MFP is being actually tapped. Much remains to be done to maximise the collection of MFP and increase the production. The MFP collection scheme has not been able to make a major head way in ameliorating the living conditions of the tribals mainly because—

(a) MFP quantity collection has gone down ;

(b) local processing could not be organised ; and

(c) better price could not be obtained for the material sold in the market.

It has been observed that there is an over-exploitation of accessible

areas while the resources in more interior areas are likely to remain untapped.

Unscientific and indiscriminate exploitation of MFP has been making serious inroads into our resource base. Various species have been "bled" for gums, resins, medicines, in various parts of the country. Bamboo and Khair forests are facing the danger of extinction over major areas. Elimination of business-minded contractors is likely to bring in relief. Also, to prevent "death-tapping" and instil quality consciousness, the tribals must be trained to collect in the correct way, only specific quantities without injuring the source base.

Scientific and rational measures need to be taken to rejuvenate and regenerate the species. If necessary the resource base of commercially important species may be increased without distorting the proper balance.

A large part of MFP is exported from tribal areas in original raw form. Processing is essential for enhancement of value and can be done stagewise—

(i) *At the household level.*—Tamarind deseeding and defibring ; conversion of stick-lac to seed-lac ; etc.

(ii) *Either Large Scale Multi-purpose Societies (LAMPS) or specialised co-operative societies, apart from procurement of MFP from tribals, should also undertake wherever feasible the processing that can be taken up by primary societies.*—Tassar reeling and spinning ; rolling of Tendu leaves into beedies, refinement of gums ; preparation of brooms from broom-sticks ; oil extraction (ghani) ; bees-wax ;

conversion of tamarind into concentrate etc.

(iii) *Processing at the apex-level.*—Solvent extraction of Sal ; Extraction of other edible and non-edible oils ; shellac ; sabai grass etc.

Processing can be a great source of employment for the tribals and would prevent much of the migration among the tribals.

Accepting the challenges of processing of MFP by tribals themselves would further demand the requirement of storage and preservation of MFP, which will have to be tackled carefully.

Improved storage techniques need to be employed, using scientific methods. Also the storage practices of tribals should be studied for mutual benefit and improvement.

Collection and processing of MFP items by the tribals themselves would further open an avenue for starting some home/village industries making use of certain items available, collected and processed. Some industries which can be thought of in this connection are card-board and hand-made paper from grass and allied material ; soap from non-edible oils ; lac ; rope ; basketary ; wood-based industries including handicraft ; also 'Madhumakshika Palan' should be encouraged.

Conclusion

MFP items have a vital role and a viable potential of an economic revolution among the tribals residing in forests. A special drive is necessary for the collection, processing, preservation, storage and marketing of the MFP and their derivatives.

Home/Village industries need to be set up for collection, processing, preservation, storage and manufacturing of simple or primary derivatives of MFP items by the tribals themselves.

Marketing of these items should be done systematically through co-operatives and state organizations, eliminating thereby the middle man. Thus the suppression of exploitation of the tribals and passing of maximum benefits to them will be facilitated.

Rationality in forestry operations and better utilization of forest produce are of prime necessity. Scientific and rational steps are required to be taken for the tapping of the MFP items. Rejuvena-

tion and regeneration of the resource base without distorting the equilibrium needs to be tackled carefully as well.

The local tribal community having symbiotic relationship with the forest, should be accepted as partners in the forestry development efforts in such area. The best protective device for the existing forest and the new addition is to create an interest among the local community in the forest wealth, and at the same time their dependency upon the forest is required to be minimised to the optimum.

References

1982 : Government of India, Ministry of Home Affairs, Tribal Development Division, New Delhi.

"Report of Committee on Forest and Tribals in India."

1982 : K. S. Singh ed—Concept Publishing Co., Delhi.

"Economic of the Tribes and Their Transformation".

1979 : Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation (Ltd.), Pune.

"Annual Report for the year 1978-79."

1983 : Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation (Ltd.), Nashik.

"Annual Report for the year 1982-83."

□ □

Role of Acculturation

[Contd. from p. 11]

a settled life, and are having cordial relationship with their neighbouring peasant communities. All this could naturally be possible because the Rajis of Khirdwari village were rehabilitated in good cultivable and irrigated 'bhabhar' (Plane and undulating land surface) lands. This helped the Rajis to fall back on agriculture besides having an exposure to the wider society in a new environment which was altogether different to the eco-cultural setting in which Rajis were earlier subjected to. Needless to say that the Rajis of Khirdwari village are now much more acculturated and civilized than the Rajis who, despite their now having contacts with the non-tribal Khasa population in Pithoragarh district, are still living in more or less pre-agricultural and hunting and gathering stage. This difference in the socio-cultural life among the sections of the same Raji population is explicable only

in terms of the differential acculturative influences which is certainly higher amongst the Rajis of Khirdwari village.

Conclusion

What one can construe from the above case study on the Rajis is very simple. A primitive tribe will remain primitive so long as it continues to cherish its :

- (i) ethnocentric ideologies,
- (ii) a self-contained economy, and
- (iii) geographically isolated and secluded life.

Therefore, the development strategies for the Primitive tribes should ensure exposure of the community to a new set of eco-cultural setting and transformation to an agricultural economy to the extent that the people can fully fall back on it otherwise the tribesmen would go back to their old system.

Further, the process of acculturation among the primitive tribes would be activated only when the self-contained nature of the economy becomes inter-dependent.

References :

1. Government of India. *Report of the working group on Tribal Development During Sixth Plan, 1980-85*. Ministry of Home Affairs, New Delhi, 1980.

2. Negi, R. S. and others. *The Raji and their Economy*, in the edited book 'Economies of the Tribes and their Transformation' by K. S. Singh. Concept Publishing Company, New Delhi, 1982.

3. Tiwari, S.C. *Population structure and Changing Subsistence Pattern of the Raji*, in Edited book "Man And His Environment" by Singh and Tiwari. Concept publishing Company, New Delhi, 1980.

□ □

Tribal Leaders and Their Role in Agricultural Development

R. R. KULKARNI*

S. T. BORIKAR**

Introduction

LEADERS play an important role in shaping the socio-political and economic life of the tribal community. The process of agricultural development is going at a rapid pace and the emerging pattern of leadership is of crucial importance. The commercialisation of agriculture and its accompanying changes in tribal community would require change in leadership structure from traditional to non-traditional or functional leadership. Tribal farmers lack recent agricultural information, most of which is passed on by the extension agencies through tribal leaders. It is observed in past communication studies that the information gets considerably distorted involving more than one stage in communication. The present study is an attempt to understand some of the questions like—who are the leaders in the tribal villages, what type of information is passed on to the farmers by them; are the tribal leaders themselves aware of the development programmes etc;

1. The specific objectives of the study therefore, were :—

1.1 To study the personal, social and economic characteristics of identified tribal leaders.

1.2 To study the awareness regarding tribal and agricultural development activities.

1.3 To find out the role of leaders, in agricultural development.

Methodology

The tribal sub-plan area of Kinwat in Nanded district was purposefully selected for the study as a number of schemes are implemented for tribal upliftment by Government and Semi-Government agencies. Out of 133 villages 5 villages were selected by lottery method of sampling. A list of farmers of the selected villages was obtained from Tahsil Office, Kinwat. Ten per cent of the total farmers were selected randomly by using Tippets random number table. The reputational method in which selected respondent farmers were asked to name the persons in village who take initiative and decision and help them in different activities in villages was used for identification of leaders. The persons who were mentioned by at least one third of the total respondent farmers were designated as leaders. The traditional leaders are those who get more sociometric choices on items like—celebrating fairs, organising religious cere-

monies and taking interest in the activities of the community concerned. The leaders are non-traditional if they get more socio-metric choices on items like agricultural advices, credit, health and domestic affairs like education and work in Government offices. Thus the total number of traditional and non-traditional leaders was 27 and 26 respectively. Before finalisation of interview schedule it was pretested and modifications were made to suit the responses. For assessing the awareness and knowledge, thirteen items were incorporated in the test. The items covered major aspects of development activities. The selected leaders were asked to give answers to the thirteen items. For a correct response one score, and for an incorrect response zero score was assigned.

The respondent farmers who quoted the names of leaders were specifically asked to mention some of the critical incidences, in which the concerned leaders helped them, persuaded them and assisted them for different agricultural and allied activities. Thus, the role of the tribal leaders was judged accordingly. The statistical tests like 't' test, Spearman's rank order correlation co-efficient, zero order correlation coefficient were applied for drawing inferences. The salient

*Asstt. Prof. (Extension) Dept. of Extension, College of Agriculture, MAU., Parbhani.

**Ex. M.Sc. student Dept. of Extension.

TABLE 1
Personal and socio-economic characteristics of leaders

Serial No.	Character	Traditional		Non-traditional		't' value
		Number	Percentage	Number	Percentage	
1	2	3	4	5	6	7
1	Age (Years)—					
	20—25	3	11.11	5	19.23	3.33*
	26—30	8	29.63	9	34.63	
	31—35	2	7.40	3	11.53	
	36—40	14	51.86	9	34.61	
2	Education—					
	Illiterate	12	44.64	6	23.08	2.40*
	Primary	10	36.83	5	19.23	
	Secondary	5	18.55	15	57.69	
3	Ethnic Group (Caste/Tribe)—					
	Gond	21	77.78	12	20.77	1.02
	Andh	6	22.22	
	Pardhan	2	7.69	
	Maratha	3	11.54	
4	Occupation—					
	Agriculture	25	93.59	26	100.00	1.81
	Non-Agricultural	2	6.41	
	Service—Business, Labour, Artisans etc.	
5	Land holding—					
	Below 2 hectares	13	48.14	11	42.32	3.00*
	2.1—4	6	22.22	7	26.92	
	4.1—6	8	29.64	8	30.76	
6	Annual Income—					
	Below Rs. 2,000	4	14.83	5	19.24	0.72
	Rs. 2,001—4,000	13	48.14	9	34.61	
	Rs. 4,001—6,000	10	37.03	12	46.15	
7	Social participation—					
	Low	16	59.25	2	76.92	2.59*
	Medium	3	11.11	9	11.55	
	High	7	29.64	12	11.53	
8	Farming experience—					
	5—10 years	7	25.92	15	57.69	3.66*
	11—15 years	3	11.11	5	19.25	
	16—20 years	3	11.11	3	11.53	
	21—25 years	14	51.86	3	11.53	
9	Family Education—					
	status (in percentage)					
	Low 0—33	18	66.67	11	42.30	2.49*
	Medium 34—66	6	22.22	5	19.24	
	High 67—100	3	11.11	10	38.45	

*Significant at 0.01 level.

findings of the study are described below :

3. Findings

3.1 *Characteristics of tribal leaders.*—The different personal and socio-economic characteristics of identified leaders were studied so as to know from which of social strata the leaders are emerging. The information in respect of the characteristics of both traditional and non-traditional leaders is presented in Table 1.

Majority (51.86 per cent) of the traditional leaders were observed to be in the age group of 36-40 years followed by 29.63 per cent. 11.11 per cent and 7.40 per cent in the age group of 26-30, 20-25 and 31-36 years respectively. About one third of the non-traditional leaders were in the age group of 26 to 30 years and this was followed by 34.61 per cent, 19.23 per cent and 11.53 per cent leaders in the age group of 36-40 years, 20-25 years and 31-35 years respectively.

Forty-four per cent of the traditional leaders were illiterate. Among non-traditional leaders 60 per cent had education upto secondary level. 77.78 per cent of the traditional leaders and 80.77 per cent of the non-traditional leaders in the sample came from the Gond tribe alone. Among the remaining, 23 per cent of the traditional leaders belonged to the Andh tribe. From amongst the non-traditional leaders, about 8 and 12 per cent hailed from the Pardhan tribe and Maratha caste respectively.

Agriculture was the main occupation of both the traditional and non-traditional leaders.

48 per cent of the traditional leaders had land below 2 hectares, 29 per cent had land between 4.1

to 6 hectares. About 42 per cent of the non-traditional leaders were holding land below 2 hectares and 30 per cent had a land holding in the range of 4.1 to 6 hectares. One fourth of the non-traditional leaders were having land between 2.1 to 4 hectares.

The annual income of 48 per cent of the traditional leaders was between Rs. 2,001 to 4,000 and 47 per cent were having an annual income between Rs. 4,001 to 6,000. Forty-six per cent of the total non-traditional leaders were from the income group of Rs. 200 to 4,000.

The level of social participation of 60 per cent of the traditional leaders was low, while in case of about 29 per cent it was high. The social participation of 2/3rd non-traditional leader was low. The percentage of non-traditional in medium and high participation level was similar (11.53 per cent).

Farming experience of 51.85 per cent traditional leaders was between 21—25 years and that of 57.67 per cent of the non-traditional leaders was between 6-10 years.

Two third of the total traditional leaders' family educational status was low. In the low family education status the percentage of non-traditional leaders was 42.30. In high family education status category the percentage of non-traditional leaders was 38.

In a nutshell it could be said that the traditional leaders were old, illiterate, owned small sized land, low social participation having better farming experience and their family educational status, was comparatively low. Non-traditional leaders were young, educated, having large sized land,

higher social participation, and less farming experience. Except ethnic groups and occupation there was significant difference between traditional and non-traditional leaders in respect of other characteristics as proved by significant 't' values.

3.2 Awareness of tribal and agricultural development activities.—The awareness of the leaders, regarding the schemes, programmes or activities being imple-

mented by different agencies in the area may help them to persuade people for its utilization. Unless the leaders are aware about the development activities they cannot play their role in the diffusion of farm information efficiently. Therefore, the information about various development activities possessed by the traditional and non-traditional leaders has been obtained and is presented in Table 2.

TABLE 2
Leaders' Awareness of tribal and agricultural development activities

Serial No.	Development activities	Traditional			Non-Traditional		
		Number	Percentage	Rank	Number	Percentage	Rank
1	Supplying seeds of high yielding varieties on subsidised rates.	11	38.46	IX	16	61.54	VII
2	Supply of fertilizers on subsidy.	10	37.04	X	14	53.85	X
3	Dairy development programme.	12	44.45	VII	15	57.70	IX
4	Information regarding implementation of I.T.D.P.	14	61.86	V	22	84.62	V
5	Agencies responsible of I.T.D.P. implementation.	13	48.15	VI	21	80.70	VI
6	Subsidy norms for the year of 1981-82 on different inputs.	9	33.34	XI	13	50.00	XI
7	Ashram school programme.	27	100.00	I	23	88.47	IV
8	Khawati Loan disbursement scheme.	22	81.49	III	25	96.96	II
9	Sanjay Gandhi Niradhar Yojana.	27	100.00	I	26	100.00	I
10	Seed production programme.	11	40.74	VIII	19	73.08	VII
11	Digging of well and installation of pump set.	21	77.78	IV	26	100.00	I
12	Sale of farm and forest produce.	25	92.60	II	24	92.31	III

rs=0.47 Significant at 0.01 level.

It is evident from table 2 that all the traditional leaders were aware about the schemes viz. Ashram schools for education of tribal children and 'Sanjay Gandhi Niradhar Yojana'. The scheme for sale of farm and forest produce was known to 92.60 per cent of the leaders. The consumption Finance (Khawati loan) disbursement scheme, was known to 81.41 per cent of the traditional leaders. The activity like dairy development, supply of seeds, supply of fertilizers, were known to 44.45, 47.47 and 37.04 per cent of the traditional leaders respectively. The schemes for disabled and handicapped persons, schemes for digging of wells and installation of pump sets on 100 per cent subsidy were known to all the non-traditional leaders. The consumption finance loan scheme and the scheme for sale of farm and forest produce was known to 96.66 and 92.31 per cent of the non-traditional leaders respectively. The percentage of non-traditional leaders knowing the scheme of Ashram Schools, implementation of I.T.D. Programme and seed production programme for different crops were known to 88.47, 84.62 and 73.08 per cent non-traditional leaders respectively. The Spearman's rank order correlation co-efficient proved that there was no difference between traditional and non-traditional leaders in awareness of different development activities.

3.3 *Role of leaders in agricultural development.*—The respondent farmers who quoted the name of leaders were specifically asked to mention some of the critical incidences in which the concerned leaders helped them for different agricultural and allied activities. The information given

by the respondents is presented in Table 3.

TABLE 3

Role of leaders in adoption of agricultural practices by farmers

Serial No.	Type of information given by leaders	Number	Percentage (N=105)
1	Information regarding seeds	85	89.25
2	Information regarding use of fertilizers	79	82.95
3	Information regarding plant protection measures	76	79.80
4	Dairy Development Programme	56	58.80
5	Helping for office work	49	51.45
6	Assisting for credit obtaining from bank	60	63.00
7	Information regarding double cropping	35	36.75

It is noticed from Table 3 that 89.25 per cent respondent farmers received information regarding improved seed from leaders. The information on fertilizers use was given by the leaders to about 83 per cent of the fellow farmers. About 80 per cent of the farmers obtained advice on plant protection measures. Sixty-three per cent of the farmers received the assistance from the leaders for obtaining credits from banks for agricultural development. The percentage of farmers, expressing that they got information about dairy development and obtained help for office work from the leaders, was 58.80 and 51.45 respectively. About 37 per cent of the farmers were persuaded by leaders to take double crop in a year on their farms. Thus it can be concluded from these findings that the leaders played an important role in dissemination of information regarding agricultural technology and rendered

necessary help to farmers for agricultural development.

A. Suggestions

As traditional leaders are more in tribal areas and they are old and illiterate, it is suggested that special training classes be organised in villages by extension agencies. Preferably these training classes be coupled with adult education classes. During the training emphasis should be given on agricultural development. These efforts will help to make the traditional leaders aware about tribal development activities and to form favourable attitude, by way of discussion, towards programmes. It is observed in this study that the leaders disseminate new agricultural information to the farmers and persuade them for adopting the same. For improving their competency it is suggested that the extension agencies should provide relevant agricultural literature to literate and semi-literate leaders. □ □

Programme of Tribal Development Under Seventh Plan

SYNOPSIS OF LECTURE

by

Dr. P. S. K. MENON*

Introduction

THE Constitution of India provides certain safeguards for the protection and promotion of the interests of the scheduled tribes. Prominent among them are (a) Promotion of educational and economic interests (Article 46), (b) Grants from the Union to States to meet cost of schemes (Article 275), (c) Reservation in seats in the Lok Sabha and State Legislative Assemblies (Articles 330 and 332), (d) Reservation in services and posts (Article 335), (e) Special provision for administration of Scheduled Areas and Tribal Areas (Article 244) and Vth and VIth Schedules, (f) Appointment of Special Officer (Article 338), (g) Appointment of Minister in charge of tribal welfare (Article 164). Tribal development has from the beginning been based on a two-pronged approach, namely (1) protection and promotion of their interests through legal-cum-administrative support and (2) developmental measures to raise their level of living.

Demography

2. The Scheduled Tribes are specified as per provisions in Article 342 of the Constitution. They have been so specified in 25 States and Union Territories. According to 1981 Census, the population of the scheduled tribes in the country was 5.38 crores

(projected in the case of Assam), constituting about 7.5 per cent of the total population. Scheduled tribes have not been specified in Haryana, Jammu and Kashmir, Punjab, Chandigarh, Delhi and Pondicherry. Six States and Union Territories, namely Arunachal Pradesh, Dadra and Nagar Haveli, Lakshadweep, Meghalaya, Mizoram and Nagaland have majority tribal population. In respect of the remaining 19 States, Madhya Pradesh accounts for the highest number of scheduled tribes (119.87 lakhs representing 22.97 per cent of the State population), followed by Orissa (having 59.15 lakhs scheduled tribes representing 22.43 per cent of the State population). About eighty per cent. of the scheduled tribe population in the country is concentrated in eight States of (1) Madhya Pradesh (119.87 lakhs), (2) Orissa (59.15 lakhs), (3) Bihar (58.11 lakhs), (4) Maharashtra (57.72 lakhs), (5) Gujarat (48.49 lakhs), (6) Rajasthan (41.83 lakhs), (7) Andhra Pradesh (31.76 lakhs) and (8) West Bengal (30.71 lakhs). It is estimated that the predominant tribal areas comprise about 15 per cent of the total geographical area of the country.

Earlier Efforts

3. Ever since the Plan era, special emphasis has been laid on

programmes for scheduled tribes. The special multi-purpose tribal blocks and tribal development blocks were started during the Second and Third Plan. Supplemental outlays under the Backward Class Sector augmented the general resources for tribal development under which educational and economic development schemes were taken up. In 1972 the then Ministry of Agriculture launched on a pilot basis eight Integrated Tribal Development Agencies in the States of Andhra Pradesh, Bihar, Madhya Pradesh and Orissa.

Tribal Sub-Plan Approach (TSP)

4. The tribal development scene was critically reviewed on the eve of the Fifth Plan. It was decided that the six tribal majority States/Union Territories will not need any separate special efforts for tribal development because their plans and programmes are primarily meant for scheduled tribes. In the case of remaining 19 States and Union Territories the tribal sub-Plan approach was decided to be implemented. Sikkim added in 1980. Tribal sub-Plan is a plan within the State Plan and is essentially an area development plan with particular focus and emphasis on scheduled tribes. The tribal sub-Plan areas cover all Scheduled Areas and

*Joint Director, Tribal Development Division, Ministry of Homes Affairs, Government of India, New Delhi.

blocks/tahsils with more than 50 per cent scheduled tribe population with some few exceptions. The sub-Plan approach has three main components viz. 181 Integrated Tribal Development Projects, 245 pockets of tribal concentration and 72 primitive tribal group projects. Financial resources for implementation of schemes under TSP flow from four sources, i.e. (1) State Plan, (2) Central sector programmes, (3) Special Central Assistance and (4) Institutional Finance.

Seventh Plan Approach

5. Tribal sub-Plan strategy now in its tenth year of operation continues to be the main instrument for tribal development. Based on the recommendations of the Working Group on Development of Scheduled Tribes during the Seventh Plan, the main objectives in the Seventh Plan for tribal development would be—

(a) In consonance with the objectives of national planning, programmes for alleviating poverty amongst scheduled tribes by raising productivity in the fields of agriculture, horticulture, animal husbandry, forestry, cottage, village and small industries, etc. should constitute the core schemes. At least 40 lakh tribal families are proposed to be enabled to cross the poverty line by 1989-90, besides extending assistance to

a substantial number of tribal families to provide a base to them to cross the poverty line during the succeeding Plan.

(b) Education, both formal and non-formal, would be given high priority with a bias for vocationalisation.

(c) Elimination of exploitation in the fields of land transfer, agricultural tenancy, money-lending, bonded labour and debt bondage, forestry, liquor vending, trade and in the socio-cultural spheres.

(d) Vulnerable tribal areas and groups facing special problems which have not received adequate attention in the past Plan programmes will receive special attention.

(e) The degrading environment of tribal areas has been posing problems, not only of precarious resources availability for the tribals but also of ecological insecurity in the form of proneness to natural disasters like drought, flood, etc. Determined efforts will be made to scientifically survey, plan and implement programmes for the improvement of the quality of tribal environment and to upgrade resources.

(f) Nearly 25 per cent of the scheduled tribes are still outside the Tribal sub-Plan strategy. It is proposed to cover these groups

by a cluster approach to provide the much-needed development coverage. A Tribal Marketing Federation (TRIFED) will be set up to improve marketing of tribal resources.

Financial aspects

6. The investment in tribal areas has been increasing from Plan to Plan as indicated below:—

Plan	Total Plan Outlay	(Rs. in crores)	
		Tribal Development programme	Percentage
Fourth Plan	15,902	75	0.47
Fifth Plan (1974-79)	39,322	1,102	2.80
Sixth Plan (1980-85)	97,500	5,535	5.67
Seventh Plan (1985-90) (Provisional)	1,80,000	12,000	6.67

7. It is not possible in this short paper to enumerate the details of physical achievements item-wise. Reports indicate that considerable progress has been achieved in increasing (a) enrolment of children in educational institutions, (b) membership in Co-operative Societies, (c) area under irrigation, horticulture, soil conservation, etc. and (d) tribal families economically assisted.

आदिवासींमधील सांस्कृतिक बदल आणि संघर्ष

डॉ. गोविंद गारे

संस्कृती म्हणजे काय? संस्कृती या शब्दाचा अर्थ शब्दकोषाप्रमाणे असा आहे: आपण जोपासना केल्यामुळे जो छानदारपणा (म्हणजे रिफाइनमेंट) आला आहे तो 'दुसरा अर्थ: सुधारणेचा एक प्रकार. मानवशास्त्रज्ञ ज्या ज्या वेळी 'आदिवासी' वर लिहितात, त्या वेळी त्यांचा भर संस्कृतीवर असतो. आदिवासी बांधवांची एक निराळी पण फार जुनी अशी संस्कृती आहे. पण जसजशी ही मंडळी बाहेरच्या जगाच्या संपर्कात येतात तसतशी त्यांची ही संस्कृती देशाच्या संस्कृतीत विलीन होत असते हे निर्विवाद होय. आज ही बहुतेक मंडळी समाजापासून दूर अशा राना-डोंगरात रहात आहेत. त्यांची स्वतःची गावेच्या गावे वसलेली आहेत. पण आता ह्या राना-डोंगरातही रस्ते व दळणवळणाची इतर साधने उपलब्ध होऊ लागली आहेत. त्यायोगे बाहेरच्या समाजा-बरोबर ह्या लोकांचा संबंध वाढत आहे. तसेच, बाहेरचा समाजही काही ना काही निमित्ताने आदिवासी भागात वावरू लागला आहे. त्याचा परिणाम म्हणजे दोघांच्याही जीवनावर एकमेकांच्या संपर्काने परिणाम घडत आहे. देशात सर्वत्र भौतिकशास्त्राच्या प्रगतीमुळे एक बदल घडून येत आहे. 'अवकाशयुग' किंवा 'अणुशक्ती युग' सुरू झाले आहे, असे आपण आता बोलत असतो. पृथ्वीपासून ५०० मैल उंचीवरून मनुष्य अवकाशात चालू शकतो. एखादे अवकाशयान पृथ्वीपासून २१/३ लाख मैलांवर असणाऱ्या चंद्राभोवती फिरू शकते व तेथून संदेश व छायाचित्रे पाठवू शकते. किंवा एखादा हायड्रोजन बाँब सगळे जग एका सेकंदात नष्ट करू शकतो. ह्या ज्या गोष्टी घडून येतात त्यांना आपण शास्त्राचा विकास म्हणतो. हा विकास जंगलातील आदिवासींपर्यंत जाऊन पोहोचला नसला तरी त्यांना ह्याबद्दलची माहिती अनेक मार्गांनी होऊ लागली आहे. आज ना उद्या हे सर्व शोध त्यांच्यापर्यंत जाऊन पोहोचतील. अवकाशयानातील माणसे लवकर-रच आदिवासींमधून घेतली जातील. तसेच अण्वस्त्रे किंवा हायड्रोजन बाँब तयार करण्यातही त्यांचा हात राहील. कदाचित ह्या शक्तीचा उपयोग त्यांचेकडून विधायक कार्या-करिता होऊन सर्व जीवनच बदलेल.

येथे हे विसरता कामा नये की, २१ वर्षावरील प्रत्येक आदिवासी प्रौढाला-स्त्रीला व पुरुषाला स्वतंत्र भारताच्या घटनेप्रमाणे मत प्राप्त झाले आहे. मागच्या अनेक निवडणुकांत त्यांनी आपला हक्क बजाविला आहे. इतकेच नव्हे तर लोकसभेच्या प्रमाणात लोकसभेवर, राज्य कायदेमंडळावर त्यांनी आपले आदिवासी सभासदही निवडून दिले आहेत. त्यायोगे मंत्रिमंडळातही त्यांचा मंत्री, उपमंत्री म्हणून समावेश झाला आहे. ही मंत्रिमंडळेच अवकाश यानातून कोणाला पाठवावयाचे, अण्वस्त्रे कोणी बनवायची, त्यांचा उपयोग कधी व कसा करावयाचा वगैरे बाबी ठरवीत असतात. हे ठरविण्याचा ह्या आदिवासी मंत्र्यांनाही अधिकार आहे.

आफ्रिका खंडातील बहुतेक सर्व आदिवासी स्वतंत्र झाले असून त्यांनी आपली स्वतंत्र अशी राष्ट्रे बनविली आहेत, असे दृश्य आपणास दिसते. तसेच ही राष्ट्रे इतर पुढारलेल्या राष्ट्रांच्या बरोबरीस कशी लवकर येतील याबद्दल यांचे जोराचे प्रयत्नही चालू आहेत. भारतात आदिवासींपैकी नागा व मिझो ह्या जमातींनी भारतापासून फुटून निघून स्वतंत्र राज्य बनवण्याकरिता मागची १७/१८ वर्षे भारताबरोबर सशस्त्र लढा दिला आहे. कोणती तरी परकीय सत्ता त्यांच्यामागे होती असे अनुमान काढता येते. पण ह्या परकीय प्रेरणेचा परिमाण इतका काळ सशस्त्र बंडात होऊ शकतो ही एक ध्यानात घेण्यासारखी घटना होय. काही वर्षांपूर्वी जगदाळपूरमध्ये जे अनिष्ट प्रकार घडले, ते त्या भागाचे आदिवासी जनतेतील जागृती दर्शवतात. बिहारमध्ये आदिवासींचे निराळे राज्य (झारखंड) मिळविण्याकरिता प्रयत्न चालू होते. तर महाराष्ट्र राज्यात कम्युनिस्ट तत्वज्ञानास आदिवासी जनतेचा पाठिंबा कमी होत आहे. हे कशाचे द्योतक आहे? आदिवासी जनतेच्या मनःस्थितीत मोठाच फरक घडून येत आहे ह्याचे हे चिन्ह होय. त्यांची राजकीय जागृती व त्याचबरोबर झालेला त्यांचा निराशावाद त्यांच्या असंतोषाचे मुख्य कारण होय. त्यांचे दारिद्र्य व बेकारी नष्ट करण्याचे

खरे प्रयत्न झाल्याखेरीज त्यांचा असंतोष मिटणार नाही हे त्यांचे उत्तर आहे.

संस्कृतीमध्ये धर्म ही एक घटना आहे. त्यांचा धर्म प्रकृतिवाद आहे. हे आदिवासी हिंदू धर्मियांबरोबर हजारो वर्षे रहात आले. हिंदू धर्मियांनी त्यांना आपणात मिसळवून घेण्याचा प्रयत्न केव्हाही केला नाही. उलट, त्यांच्यावर प्रभुत्व कसे गाजवावे व त्यांना आपले गुलाम कसे करावे हाच आपला प्रयत्न असे. पण या प्रयत्नात हिंदू धर्मियांना यश आले नाही. कारण, आदिवासी मंडळी अगदी दूरच्या जंगलांचा आश्रय घेती झाली. दुसऱ्या धर्मातील लोकांना आपले धर्मात घेण्याची हिंदू धर्मियांत प्रवृत्ती नाही. त्याची कारणे अनेक असू शकतील. पण मुख्य कारण त्यांच्यातील जातीभेद हे असावे. कारण, धर्मांतर केल्यावर कोणास कोणते जातीत घालावयाचे तसेच ती जात अशा माणसाला सामावून घेण्यास तयार होईल काय? असे गुंतागुंतीचे प्रश्न उद्भवतात. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे आदिवासी जनतेची आपल्या धर्मावरील श्रद्धा ही होय. ह्या श्रद्धेमुळेच आज ते हजारो वर्षे आपले स्वतंत्र जीवन जगत आहेत. त्यांच्या धर्मप्रमाणे त्यांच्या अगदी स्वतंत्र अशा देवता आहेत. ह्या देवता म्हणजे त्यांच्या रोजच्या जीवनावर ज्यायोगे परिणाम होईल अशाच प्राकृतिक पंचमहाभूतांसारख्या होत. त्यांचे म्हणणे आहे की, प्रत्येक महाभूतांमागे एक अदृश्य अशी शक्ती आहे. तसेच, पूर्वजपूजा हेही त्यांच्या धर्माचे एक वैशिष्ट्य आहे. ह्या पूर्वजांचा प्रत्येक कौटुंबिक कृत्यावर परिणाम होत असतो अशी त्यांची भावना आहे. मरणानंतर पूर्वज भूतपिशाचे होतात असा त्यांचा समज आहे. आपल्या देवतां-करिता त्यांनी कधी मंदिरे बांधली नाहीत किंवा त्यांची पूजाही केली नाही. त्यांची पूजा म्हणजे ह्या देवतांना कोंबडा अगर बकरा बळी देणे हीच होय. त्यांचे उपाध्याय म्हणजे त्यांचे 'भगत'. ह्या भगतांमाफत त्यांना कळायचे की, एखादा पूर्वज आपणावर रागवला आहे आणि त्याचा राग घालविण्याकरिता काय करावयाचे, तेही ह्या भगतांकडूनच समजायचे.

जे पुढारलेले आदिवासी आहेत ते लग्न, मरण वगैरे प्रसंगी हिंदू धर्मियांप्रमाणे वागू लागले आहेत. लग्नकार्यात गावची सगळ्यात वडील स्त्री धवलेरी, तिचा आता भाग राहिलेला नाही. तिच्याऐवजी उपाध्याय आला आहे. लग्न म्हणजे नाच ह्या कल्पनेसही फाटा मिळाला आहे. मरणोत्तर पिंड देण्याची प्रथा त्यांच्यात सुरू झाली आहे. पण हिंदू धर्मातील

अनेक चालीरिती त्यांनी स्वीकारलेल्या असल्या तरी ते पुरे हिंदू बनलेले नाहीत. आदिवासींना हिंदू म्हणण्याचा प्रयत्न करणे तसे धाडसाचे होईल.

आता आपण ख्रिस्ती धर्माकडे वळू या. ह्या देशात सुमारे दोन कोटी ख्रिस्ती असतील त्यापैकी आदिवासी किती हे सांगता येणार नाही, पण त्यांची संख्या फारशी नसावी असे दिसते. काही राज्यांत, विशेषतः आसाम, नागालँड, मिझोराम, मेघालय, अरुणाचल, बिहार व मध्यप्रदेश ह्या राज्यांत संख्या जास्त असेल, पण इतरत्र ती अगदी थोडी दिसते. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रात ५७ लाख आदिवासींत सुमारे १० ते १५ हजार गेल्या १००/१५० वर्षांत ख्रिस्ती झाले आहेत. बहुसंख्य आदिवासींच्या जीवनावर ख्रिस्ती धर्माचा फारसा परिणाम झाला आहे असे वाटत नाही. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांना आदिवासींकडून तसा फारसा प्रतिसाद मिळत नसतो. दुष्काळ, पूर व इतर आर्थिक समस्यांनी पीडलेले आदिवासीच ख्रिस्ती बनतात. पण इतर आदिवासी जनता मिशनऱ्यांच्या प्रलोभनाला बळी पडत नसते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर मिशनरी प्रवृत्तीला बराच आळा बसला आहे. आसाम, नेफा वगैरे भागांत ब्रिटिश आमदानीत ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात झाला असला तरी धर्मांतराने त्यांच्या जीवनावर फारसा परिणाम झाल्याचे दिसत नाही. धर्मांतरित मंडळी गुप्तपणे प्राणिपूजा व निसर्गपूजा (अनिमिझम) अंमलात आणित असतात. हे धर्मांतरित जरी स्वतःस इतरांपेक्षा श्रेष्ठ मानीत असले तरी इतर आदिवासी त्यांच्याकडे हे हीन आहेत ह्याच दृष्टीने पहातात. दुष्काळ, पूर वगैरे बाबतीत सरकारने योग्य त्या उपाययोजना केल्या आहेत. तसेच शिक्षण सक्तीचे केले आहे. इतर विकास योजनाही अंमलात आणल्या आहेत. आता मिशनऱ्यांचे काहीच चालणार नाही हे निर्विवाद होय.

शहरी जीवन, औद्योगिकरण वा साप्ताहिक बाजार ह्या आर्थिक बाबी आहेत. मानवशास्त्रज्ञ म्हणतात त्याप्रमाणे ह्या बाबींचा संबंध संस्कृतीशी नाही. आपण शहरी जीवनच पत्करावे असे आदिवासींना वाटत नाही. अगदी थोडे आदिवासी लोक शहरांत स्थायिक झाले आहेत. मुंबईसारख्या ८० लाख वस्तीच्या शहरात उणेपुणे ८० हजारही आदिवासी नाहीत. त्यापैकी २०/२५ हजार आदिवासी मुंबईच्या जुन्या रानावनात असतात. बाहेरून मुंबईस येणाऱ्या आदिवासींची संख्या फारच कमी आहे. तसेच, दिल्ली हे भारताच्या राजधानीचे शहर. त्याची वस्ती आता २० लाखांच्या वर गेली आहे.

पण तीत आदिवासी औषधालाही मिळणार नाही. ५ कोटी आदिवासींपैकी १० लाख आदिवासीसुद्धा शहरी उद्योगधंद्यांत शिरले आहेत असे दिसत नाही. शहरी जीवन हे ग्रामीण व जंगली जीवनाहून अगदी भिन्न आहे. जंगलातून आल्यावर तेथील आदिवासींना आपले घरदार व शेती ह्याबद्दलचा आर्थिक मोबदला स्वीकारून आपले मूळ वतन सोडावे लागते. अशा परिस्थितीत काही आदिवासी बांधव आणखी आतील भागात जातात तर काही त्या भागांत जे नवे शहर वसू लागते त्यात जाऊन राहू लागतात. त्यांना मिळालेला आर्थिक मोबदला शहरातील व्यसनापायी केव्हाच संपुन जातो. त्यांना धंद्याचे प्रशिक्षण नसल्यामुळे शहरात आदिवासी साधे मजूर बनतात व कसेतरी आपले पोट भरतात. त्यांचे जुने संस्कारी जीवन शहरात नष्ट होते व इतर मजूर त्यांच्याकडे पहातांना ते कोणी रानटी आहेत अशीच दृष्टी ठेवतात. आपले उद्दिष्ट असे आहे की, उद्योगधंद्याचे विकेंद्रीकरण होऊन ग्रामीण भागात धंदे जावेत. त्याकरिता दळणवळणाची साधने, पाणी, वीज वगैरे साधने सरकारने त्यांना उपलब्ध करून द्यावची. जंगल भागासंबंधी म्हणावयाचे तर जंगल-उद्योगांना पुष्कळ वाव आहे. जंगलाचे औद्योगिकरण झाले तर आदिवासी बांधवांना त्यांच्या गावी काम व पैसा मिळू लागेल व ते शहराकडे धाव घेणार नाहीत हे निश्चित. औद्योगिकरणामुळे आदिवासी जीवनावर काय परिणाम होतात हे वर आले आहे. पण असे आदिवासी मूठभरच आहेत. त्यांच्या जीवनात शहरी जीवनाचे क्रांती होत असली तरी तीन कोटी आदिवासींच्या नेहमीच्या जीवनावर त्याचा काहीच परिणाम होत नसावा.

शहरी जीवन किंवा औद्योगिकरण ह्यायोगे आदिवासी जीवनावर तितकासा परिणाम घडत नसला तरी साप्ताहिक बाजार अगर बाजाराच्या जागा ह्यांचा त्यांच्या जीवनावर बराच परिणाम होत असतो. साप्ताहिक बाजार देशाच्या कानाकोपऱ्यातून भरत असतात. त्या बाजारांना हजारांच्या संख्येने दूरदूरचे आदिवासी बांधव येत असतात. त्यात त्यांच्या स्त्रियांचा भरणा फार मोठा असतो. त्याचप्रमाणे आदिवासीखेरीज इतर जनताही शेकडोंच्या संख्येने तेथे गोळा होते. ह्यायोगे वस्तूंची देवाणघेवाण तर होतेच पण एकमेकांचा संपर्कही वाढण्यात संधी मिळते. ह्यामुळे दोघांच्याही जीवनावर हळूहळू परिणाम होत असतात, तसेच आदिवासींची राजकीय प्रगती पहाता इतर मंडळी त्यांच्या बरोबर समानतेच्या भावनेने वागतात.

आपल्या समाजाचे पारंपारिकतून आधुनिक अवस्थेत परिवर्तन होत असताना ताण व संघर्ष निर्माण होणे अपरिहार्य असते. त्या संघर्षाची कारणे शोधून काढणे व त्यांच्या अनिवार्य परिणामाची तीव्रता कमी करणे हे उचित होय. आता आपण आदिवासींच्या समाजाचा त्या दृष्टीने विचार करू.

आदिवासींमधील नव्या नेतृत्वाने आपल्या जमातीत राष्ट्रीयत्वाची जाणीव निर्माण केली आहे. भारताच्या घटनेने आदिवासींना केंद्रीय आणि राज्यांतील कायदेमंडळात राखीव जागा दिल्या आहेत. काही राज्यांतील मंत्रिमंडळांत आदिवासींचा समावेश केला गेला आहे. पंचायत राज्यातही त्यांना प्रतिनिधित्व मिळाले आहे. या सर्व गोष्टींमुळे त्यांच्यात राष्ट्रीय भावना उद्भवली आहे. संस्थांतील निवडणुका लढविताना त्यांना राजकीय क्षेत्रातील प्रशिक्षण मिळत गेले आहे. परंतु घटनेतील खास तरतुदींनी आदिवासींचे समाधान झाले नाही.

आदिवासी जनता व इतर जनता यांत आर्थिक क्षेत्रात उद्भवणाऱ्या संघर्षविषयी मला जास्त चिंता वाटते. प्राथमिक अवस्थेतील शेतीही न करता जंगल उत्पादन व जंगली जनावरांची शिकार यांवर चरितार्थ चालविणारे काही आदिवासी आजही आढळतात हे खरे. पण त्यांची संख्या अत्यल्प असून ती उत्तरोत्तर कमी कमी होत आहे. आदिवासींचा दुसरा एक गट, 'बदलती शेती' (शिफटींग कल्टिव्हेशन) करणारा आहे. या गटात सुमारे २५ लाख आदिवासी असून भारताच्या ११ राज्यांतील सुमारे १५ लाख एकर जमिनीत ते दरसाल बदलती शेती करतात. बदलत्या शेतीचे अनिष्ट परिणाम त्यांना पटवून देण्याचे सरकारने व समाजसेवकांनी खूप प्रयत्न केले. पण त्यास यश आले नाही. या प्रश्नाविषयी श्री. एम. डी. चतुर्वेदी व श्री. एस. एच. हॉचर्ड (पूर्वीचे इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ फॉरेस्ट्स) तसेच नियोजन मंडळाचे कार्यक्रम विषयक सल्लागार श्री. एम. एस. शिवरामन आणि आदिवासी विषयाचे एक तज्ञ श्री. जे. पी. मिल्स या सर्वांनी व्यक्त केलेले विचार लक्षात घेतले पाहिजेत. बदलती शेती म्हणजे जमिनीचा अशास्त्रीय उपयोग हा समज त्यांच्या मते चुकीचा आहे. तसेच बदलत्या शेतीमुळे जमिनीची मोठ्या प्रमाणावर धूप होते हा समजही त्यांच्या मते चुकीचा आहे. याविषयी डेबर कमिशनने आपल्या अहवालात पान १४६ वर म्हटले आहे- 'सुमारे १० टक्के' आदिवासी बदलत्या शेतीवर आपली उपजीविका करतात.

बदलत्या शेतीविषयी सर्व तज्ञांत एकमत नसताना त्यांना (आदिवासींना) आपल्या जमिनीस मुकाबयास लावणे बरोबर ठरणार नाही. बदलती शेती ही आदर्श पद्धत नव्हे. याबद्दल सर्वांचे एकमत आहे. शक्य तेव्हा 'टेरेसिंग' आणि लागवडीच्या इतर पद्धती सुरू केल्या पाहिजेत याबद्दलही सर्वांचे एकमत आहे. परंतु विस्तृत प्रमाणशीर टेरेसिंग करणे शक्य नसल्याने बदलती शेती काही काळ चालू राहिल असे दिसते.

खादी आयोगाने या प्रश्नाचा खोलवर विचार केला आहे. बदलत्या शेतीचा शास्त्रशुद्ध पायावर विकास करून त्यातील अपाय मर्यादित करणे; जमिनीचा कस वाढविणे आणि त्यासाठी अशा सर्व भागांत संशोधन करणे, हे धोरण योग्य ठरेल असा निष्कर्ष खादी आयोगाने काढला आहे. आदिवासींचे स्थिर शेतकरी म्हणून पुनर्वसन करण्याचा प्रयत्न करणारे सरकार व आदिवासी यांच्यात या क्षेत्रात कुरबूर निर्माण झालेली आहे.

आदिवासींचा तिसरा गट म्हणजे स्थिर शेती करणारा आणि जंगलकाम करून पुरवणी उत्पन्न मिळविणारा. आदिवासींमध्ये हा तिसरा गट सर्वांत मोठा आहे. हा गट आता राजकीयदृष्ट्या जागृत झाला आहे. त्यातून नवे नेते उदयास आले आहेत. मंत्रिमंडळातील आदिवासी प्रतिनिधी तसेच राज्यातील कायदे मंडळे, जिल्हा परिषदा, पंचायत समित्या, ग्रामपंचायती वगैरे मधील आदिवासी प्रतिनिधी या गटातील आहेत. या विशिष्ट वर्गाला प्रगती हवी असली तरी आपली स्वतःची जीवनपद्धत बदलण्यास ते तयार नाहीत. जमिनदार, लहान व्यापारी, जंगलाचे ठेकेदार, सरकारी अधिकारी वगैरेकडून आदिवासींची होणारी पिळवणूक थांबली पाहिजे असे त्या वर्गास वाटते. आणि ह्याच ठिकाणी संघर्ष निर्माण झाला आहे. ही पिळवणूक नष्ट करण्यासाठी आदिवासी प्रतिनिधी झगडत आहेत. त्यांचे प्रयत्न बऱ्याच अंशी यशस्वी झाले आहेत.

आदिवासी व विंगर आदिवासी सभासदांच्या सरकारवरील प्रभावामुळे कूळ कायदा, कमाल जमीन धारणा कायदा, हस्तांतर जमिनीचा कायदा, आदिवासींची आर्थिक स्थिती सुधारणा कायदा, १९७६, एकाधिकार धान्य खरेदी कायदा, सावकारी नियंत्रण कायदा, जमिनदारी व तालुकादारी नष्ट करणारे कायदे करण्यात आले. आदिवासी हा आपल्या ग्रामीण समाजातील अत्यंत पिळाला गेलेला वर्ग असल्यामुळे ह्या कायद्यांनी त्याला बराच दिलासा मिळाला आहे.

परंतु आदिवासींना मिळालेल्या जमिनीचे क्षेत्र अत्यंत लहान आहे. त्यातील पिके सर्वस्वी पावसावर अवलंबून असल्याने दर चौथ्या किंवा पाचव्या वर्षी पावसाच्या अवकृपेमुळे पिके नष्ट होऊन आदिवासींची संपूर्ण अर्थव्यवस्था कोलमडते. ती अर्थव्यवस्था पुन्हा सावरण्यास कित्येक वर्षे लागतात. चांगला पाऊस झालेल्या वर्षीही शेतीचे उत्पन्न जेमतेम दोन-तीन महिने पुरते. डेबर कमिशनने म्हटल्याप्रमाणे लावणीचे काम संपल्यावर दुसरे काम नसल्याने पावसाळ्याचे किमान दोन महिने बहुसंख्य आदिवासींना कंदमुळांवर निर्वाह करावा लागतो. या काळातील उपासमार व वर्षाच्या इतर महिन्यांतील अर्ध-उपासमार आदिवासींना अतिशय जाणवते. पंचवार्षिक योजनांवर कोट्यावधी रुपये खर्च होऊनही हा प्रश्न सुटलेला नाही. ही परिस्थिती फधी आणि कशी सुधारणार असा आदिवासींचा प्रश्न आहे. आदिवासी विकास गटामुळे व आदिवासी उपयोजनेमुळे त्यांचे दारिद्र्य व बेकारी हे मुख्य प्रश्न सुटलेले नाहीत. पिण्याच्या पाण्याच्या विहिरी, वाहतुकीसाठी जोडरस्ते, शाळांच्या इमारती यांसारख्या काही सोयी उपयोजना विकासामुळे कार्यरत आहेत हे खरे. तथापि, या क्षेत्रातील शेतीवरच भर दिला आहे. सुमारे ४० ते ५० टक्के आदिवासी भूमिहीन मजूर आहेत आणि बाकीचे आदिवासी त्यांच्यापाशी वरकस जमीन धरून १ ते १० एकरापर्यंत म्हणजे अपुरीच जमीन आहे. १० एकरांपेक्षा जास्त जमीन असणाऱ्या म्हणजेच सुमारे १० टक्के आदिवासी शेतकऱ्यांना फायदा मिळतो. उरलेल्या सुमारे ९० टक्के आदिवासींना याचा काहीच उपयोग होत नसल्याने त्यांच्यात बराच असंतोष आहे.

कुरबुरीचे आणखी एक कारण म्हणजे सद्याचे जंगलविषयक धोरण, डेबर कमिशनने आपल्या अहवालात याविषयी एक संपूर्ण प्रकरण लिहिले आहे. जंगल ठेकेदारांच्या ऐवजी जंगल कामगारांच्या सहकारी संस्थांकडे जंगलाचे काम द्यावे असे अहवालात म्हटले आहे. मध्यवर्ती शासनाने राज्य सरकारांना अशीच सूचना केली असून जंगल कामगार सोसायट्या सुरू करण्यासाठी पैशाची व्यवस्था केली होती. डेबर कमिशनने याबाबत जोराची शिफारस केली आहे. १९६१ मध्ये डेबर कमिशनने आपल्या अहवालात म्हटले की, महाराष्ट्र व गुजरात यात असलेल्या सुमारे ७०० जंगल कामगार सोसायट्यांखेरीज बाकीच्या भारतात अशा फक्त ९० सोसायट्या आहेत. जुन्या मुंबई राज्यात १९४८ सालात

या सोसायट्या सुरू झाल्या आणि आदिवासींत त्या अतिशय लोकप्रिय झाल्या. या सहकारी आंदोलनामुळे आदिवासींचे सुप्त गुण प्रकाशात आले. प्रचंड कामे सहकारी पद्धतीने व कार्यक्षमतेने पार पाडण्याची कुवत आदिवासी लोकांत आहे हे त्या चळवळीने जगास दाखवून दिले आहे. महाराष्ट्र व गुजरात राज्यांत अशा सोसायट्यांची संख्या व काम वाढविण्याची पद्धतशीर योजना इतर राज्यांना जंगल ठेकेदारांची पद्धत बंद करून सहकारी पद्धतीने कार्य सुरू करण्याचा प्रयत्न झाला. उपयोजना क्षेत्रांत आदिवासी सहकारी संस्था उभारण्यात आल्या आहेत. आदिवासींच्या दैनंदिन गरजा व शेतीच्या गरजा भागविल्या जाव्यात हा त्यामागील मुख्य उद्देश आहे. एकाधिकार धान्य खरेदी या संस्थांमार्फतच केली जात आहे. ठेकेदारीची पद्धत भारतीय घटनेच्या ४६ व्या कलमाविरुद्ध आहे. आदिवासींनी सहकारी पद्धतीने जंगल उद्योग सुरू केले तर त्यांच्या बेकारीच्या तीव्र प्रश्नांची सोडवणूक करता येईल. अमेरिका, स्वीडन इत्यादी प्रगत राष्ट्रांत जंगल उद्योगाचे हजारो कारखाने गेली कित्येक वर्षे चालू आहेत. मात्र भारतात गेल्या १०० वर्षांत अशा प्रकारचे जेमतेम २५० कारखाने चालू आहेत. जंगल उद्योगाचे कारखाने यापुढे आपण मोठ्या प्रमाणावर सुरू केले पाहिजेत. भारतात जंगल विपुल असल्याने दूरवरच्या जंगलातच असे कारखाने सहकारी पद्धतीने सुरू करणे शक्य आहे. या कारखान्यांत आदिवासींना काम मिळेल व शिवाय व्यवस्थापन आणि तांत्रिक काम प्रशिक्षण त्यांना मिळू शकेल. जंगल मालावरील प्राथमिक प्रक्रिया आदिवासी आपल्या खेड्यातच श्रमप्रधान मार्गानी करू शकतील. नंतरच्या प्रक्रिया जंगलातच असलेल्या सुसज्ज आधुनिक कारखान्यात होऊ शकतील. परंतु जंगल विभागापासून कारखाने दूर जात आहेत. त्यामुळे सध्याच्या बेकारीत भर पडत आहे. जंगल संपत्तीच्या विकास व शास्त्रीय पद्धतीचा उपयोग याला कोणाचा विरोध असणार नाही. स्थानिक आदिवासींना प्रशिक्षण देऊन त्यांच्यावर ही जबाबदारी सोपवावी. जंगलवाढ झाली पाहिजे. त्यांत स्थानिक आदिवासी सहभागी केल्याविना जंगल वाढ कशी होणार? त्याचाही विचार झाला पाहिजे.

आदिवासींचा एक चौथा वर्ग आहे. पोलादाचे कारखाने, विजेचे कारखाने, खाणी वगैरे सुरू झाल्यामुळे ज्यांना स्थलांतर करावे लागले अशा आदिवासींचा हा वर्ग आहे. बिहार, ओरीसा, पश्चिम बंगाल,

व मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र यांतील, काही आदिवासी विभागांत यांतील कारखाने आहेत. इतर राज्यांनीही जंगल विभागात लहान प्रमाणावर असे कारखाने सुरू केले आहेत. यामुळे किती आदिवासींना स्थलांतर करावे लागले, त्याचा अधिकृत आकडा मिळत नाही. परंतु माझ्या अंदाजाप्रमाणे तो आकडा सुमारे ५ लाखांचा असावा. औद्योगिकरणाचा आदिवासींवर काय परिणाम झाला याविषयी देबर कमिशनने आपल्या अहवालात एक प्रकरण लिहिले आहे. व्यक्ती, कुटुंब, समाज आणि परिस्थिती यांवर औद्योगिक विकासाचा परिणाम होतो असे कमिशनने म्हटले आहे. यातून मानसिक, सामाजिक व आर्थिक परिणाम होतात. औद्योगिकरणाच्या प्रश्नाचा या व्यापक संदर्भात अजन विचार केला गेला नाही आणि या विषयीचे संशोधन अगदी अपुरे आहे.

आदिवासींचे सक्तीने स्थलांतर हा सखोल महत्वाचा सामाजिक व नैतिक प्रश्न आहे. याची पुरेशी जाणीव संबंधितांना दिसत नाही. पिढ्यान् पिढ्यांची घरे आणि कामाची ठिकाणे सोडून आदिवासींना स्थलांतर करावे लागले. सरकारने जागा ताब्यात घेण्याच्या पद्धतीचा तपशील आदिवासींना माहीत नसल्याने, मिळाली तेवढी रोख भरपाई घेऊन त्यांनी घरेदारे सोडली. जवळपासच्या उद्योगनगरांतील अनेक आकर्षणांमुळे त्यांच्या खिशातील पैसा संपण्यास वेळ लागला नाही. यामुळे लवकरच ते निष्कांचन व भूमिहीन बनले. कोणत्याही कुशल अगर अर्धकुशल कामाचा अनुभव किंवा प्रशिक्षण नसल्यामुळे ते सारे आदिवासी भूमिहीन मजूर बनले.

देबर कमिशनच्या सात शिफारशी पुढे सारांशाने दिल्या आहेत : (१) वन्य विभागांत कारखाने सुरू झाल्याने, तसेच बाहेरील हितसंबंध तेथे आल्यामुळे आदिवासींवर काय परिणाम झाला त्याचे शास्त्रीय संशोधन तातडीने झाले पाहिजे. (२) औद्योगिक योजना आणि पुनर्वसन योजना एकत्रित केल्या पाहिजेत. स्थलांतर करावे लागलेल्या लोकांनाही औद्योगिक योजनांचा लाभ मिळाला पाहिजे. (३) पुनर्वसन योजनांत स्थलांतरित

व्यक्तींचे शिक्षण-प्रशिक्षण वगैरेंच्या कार्यक्रमाचाही समावेश केला पाहिजे. (४) स्थलांतरित आदिवासींसाठी त्या भागात एक वर्कशॉप किंवा उद्योग प्रशिक्षण केंद्र सुरू केले पाहिजे. (५) कारखान्यांतील लोकांसाठी अन्नधान्ये, भाज्या, अंडी, मांस वगैरेंच्या निमित्तीसाठी स्थलांतरित आदिवासींना त्या भागांतून जमीन व इतर सवलती मिळाल्या पाहिजेत. (६) पाणी-पुरवठा आरोग्याच्या सोयी, शाळा, दवाखाने वगैरेंनी युक्त अशा नव्या दसाहती सुरू कराव्यात. आपल्या नेहमीच्या नैसर्गिक वातावरणातच आपण आहोत असे त्यांना वाटले पाहिजे. (७) कारखान्यांतील कायम नोकऱ्या मिळण्याबाबत स्थलांतरित आदिवासींना अग्रहक्क मिळाला पाहिजे.

काही प्रमुख विचारवंतांचे या महत्वाच्या प्रश्नाकडे लक्ष गेले आहे. त्यापैकी एक श्री. के. मल्होत्रा यांनी 'औद्योगिकरणाचा आदिवासीवरील परिणाम' हा विचारप्रवर्तक लेख लिहिला आहे. औद्योगिकरणाच्या परिणामांचे पृथक्करण त्यांनी पुढीलप्रमाणे केले आहे :-

(१) तांत्रिक कार्यक्षमता आणि आकडेवारी यांच्या संदर्भात सर्व प्रश्नांचा विचार करणाऱ्या अर्थपंडितांकडून उद्योगाचे नियोजन केले जावे. (२) आदिवासींमधील हितसंबंधी लोकांनी औद्योगिकरणाचा फायदा मिळवून गरीब आदिवासींची पिढ्यान् पिढ्यांकरण्यास त्यांना साधन मिळते. (३) औद्योगिकरणामुळे परंपरागत सामाजिक संस्था नष्ट होऊन आदिवासींच्या सामुहिक जीवनास तडे जातात. (४) औद्योगिकरणामुळे जुनी मूल्ये नष्ट होऊन जी नवी मूल्ये उदयास येतात ती आदिवासींना मानवत नाहीत. (५) औद्योगिकरणामुळे उपभोग्य वस्तूंचा दर्जा कमी होऊन राहणीचा खर्च बेसुमार वाढतो. (६) जुन्या मूल्यांची मोडतोड व नव्या अर्थव्यवस्थेची सुवात यामुळे लोकांच्या सवयी व गरजा प्रमाणाबाहेर वाढतात. पण त्यासाठी त्यांच्यापाशी पुरेसा पैसा नसतो.

आदिवासी समाजात नवा प्रवाह निर्माण होत आहे. आदिवासी दलिताना मिळणाऱ्या सवलतींचा हेवा अन्य जनांना वाटणे स्वाभाविक आहे. आदिवासींना मिळणाऱ्या सवलतीचा

हेवा इतरांना का वाटावा? खरे म्हणजे तसा वाटायला नको. आदिवासी अद्याप अशिक्षित, अज्ञानी, असंघटित व अजागृत आहेत. त्याचा फायदा अपात्र सवलतदारांना होत आहे. अनेक छोटे, वनावट व मागासलेपणाचा बुरखा पांघरलेले लोक आदिवासींच्या सवलती प्राप्त करून घेण्या आदिवासींना मागे ठेवत आहेत. परिणामी खऱ्या आदिवासींना शिक्षण, नोकरी आणि धंदे यांत मागे राहावे लागत आहे. आदिवासींसाठी धडपडणाऱ्या कार्यकर्त्यांना व हितचिंतकांना या प्रश्नाचे गांभीर्य अद्याप उमजलेले नाही. परंतु आदिवासी विकासातील ही धोंड हाच एक मोठा संघर्ष होण्याची भीती आहे. आता कुठे आदिवासी मुले शाळा-कॉलेजमध्ये जाऊ लागली आहेत व सवलतीला पात्र ठरत आहेत. परंतु या सवलती मिळण्याचे भाग्य त्यांच्या पदरात आहे की नाही हा यक्ष प्रश्न आता काळच सोडविणार आहे.

वरील सर्व गोष्टींमुळे समाजात संघर्ष निर्माण होतात. पण हे संघर्ष अनंतकाळ टिकणारे नाहीत. कालांतराने ते संघर्ष नष्ट होतील. वीज उत्पादक कारखाने, खाणी, नोकऱ्या वगैरे उद्योगांत फारच थोड्या आदिवासींना काम मिळू शकेल. बहुसंख्य आदिवासी शेती व जंगल उद्योग यांवरच अवलंबून राहतील. औद्योगिकरणामुळे आपल्या बेकारीचा प्रश्न सुटणार नाही. तो जास्त गंभीर होईल. महाराष्ट्रात साखर कारखाने व सूतगिरण्या यांसारखे काही मोठे उद्योग सहकारी रीतीने चालू आहेत. इतर उद्योगही अशा रीतीने चालू करता येतील. जंगल विभागात जंगल उद्योग सहकारी रीतीने सुरू करणे शक्य आहे. त्यासाठी आदिवासींना योग्य ते प्रशिक्षण मिळाले पाहिजे. शिक्षण, शेती, सहकार, सहकारी जंगल उद्योगामुळे आदिवासींच्या बेकारीचा प्रश्न सुटल्यावर आदिवासींतील व इतरांतील सामाजिक संघर्ष नष्ट होऊन आदिवासी या देशातील समाजाशी एकरूप होऊन जातील.

(“साधना”—आदिवासी जीवन विशेषांक स्वातंत्र्यदिन १९८५, अंकावरून साभार).

सिमिंगटन अहवाल १९३८ : शिफारशी व निष्कर्ष

सुषमा सोनक
सुधीर जोग

ठाणे, नाशिक व प. खानदेशातील आदिवासींच्या विविध समस्यांची पाहणी करण्यासाठी तत्कालीन ब्रिटिश शासनाने डी. सिमिंगटन या वरिष्ठ अधिकाऱ्याची नियुक्ती केली होती. या भागात प्रत्यक्ष फिरून केलेल्या पाहणीच्या आधारे त्याने शासनास १९३८ मध्ये सादर केलेला अहवाल हा एक मौलिक, ऐतिहासिक दस्तऐवज आहे. पश्चिम खानदेशातील पाहणीतून दिसलेली परिस्थिती, त्यावरून त्याने काढलेले निष्कर्ष व त्याआधारे केलेल्या शिफारशी यांचा आढावा येथे घेण्यात आला आहे.

प्रास्ताविक

आदिम जमातींचे प्रश्न त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून अलग पडल्याने उद्भवले आहेत हा दृष्टिकोन मला साफ नामंजूर आहे. जर सांस्कृतिक, आर्थिक व इतर प्रकारचे वेगळेपण नसते तर तिथे प्रश्नच उद्भवला नसता असे म्हणणे म्हणजे आत्याबाईला मिश्या असत्या तर असे म्हणण्यासारखे आहे. पण हे काही आपल्या प्रश्नांचे उत्तर होऊ शकत नाही. खरे पाहता आदिम जमातींचा प्रश्न समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून असलेल्या त्यांच्या अलगतेतून उद्भवत नाही तर या मुख्य प्रवाहाशी त्यांचे ज्या प्रकारचे लागेबंधे आहेत त्यातून तो उद्भवतो. जेव्हा भौगोलिक कारणांमुळे आदिवासी या मोठ्या समाजाच्या कक्षबाहेर राहत असतात, जसे अक्राणी महालातले भिल्ल, तेव्हा ते सुखी व स्वतंत्र असतात. पण आता ज्या जगामध्ये ते शिरताहेत आणि बहुतेकरून त्यांच्यापेक्षा जास्त शिक्षित लोकांच्या संबंधात जिथे जिथे ते येतात, तिथे ते अधिक भिन्न आणि शोषित होतात. मानहानीचे जिणे त्यांना जगावे लागते. पेशव्यांचे राज्य खालसा झाल्यापासून, एकामागून एक सरकारे, देशातील परिस्थिती शांत करण्याच्या कामात गुंतलेली आहेत. जमीन महसूल पद्धतीची वांधणी करणे, नागरी व गुन्हेगारी कायद्याचा पायंडा घालणे, दळणवळण व पाणीपुरवठ्याच्या साधनांचा विस्तार करणे, आणि साऱ्या प्रदेशाच्या विकासासाठी इतर सुविधा निर्माण

करणे यातच एकामागून एक सरकारे गुंतून गेलीत. या सर्व महत्त्वाच्या जवाबदाऱ्या पार पाडताना कुठल्याही सरकारने अंतर्मुख होऊन विचार केला नाही वा इतरांशीही सल्लामसलत केली नाही की या प्रदेशात जो एवढा मोठा आदिवासी पट्टा आहे त्याच्या काही विशेष हाताळणीची जरूर आहे वा नाही? या भागाकडे आजवर अगदीच दुर्लक्ष झाले नाही हे खरे आहे. पण म्हणून साऱ्या देशाला जे कायदेकानू योग्य आहेत तेच त्यांच्या बाबतीतही लागू पडतील हे जे सहजगत्या गृहित धरले गेले आहे ते कितपत योग्य आहे? या गृहितांना माझा विरोध आहे. मुंबई इलाख्यातली जी पाहणी आता केली गेलेली आहे ती अगदी स्वच्छपणे असे दर्शविते की, समान कायदा आदिवासींना अगदी अयोग्य आहे. त्यातून फार गंभीर स्वरूपाचे शोषण व दडपणूक होऊ शकते. भिल्लाला अशा या कायद्याचा बडगा दाखविणे म्हणजे एखाद्या लहान पोराला तळ्यात फेकून देऊन पोहणे शिकवण्यासारखे आहे. भिल्ल अजून पुरता बुडालेला नाही. त्याच्या पायाला अजून तळ चाचपडता येतो आहे. पण तो अशा पद्धतीने कधीच पोहणे शिकू शकणार नाही. आणि दरम्यान एका विचित्र रसायनात फार काळ बुडवून ठेवण्याचे सर्व दुष्परिणाम तो आता अनुभवतो आहे. हे रसायन कसे हाताळावे ते त्याला समजत नाही. उलटपक्षी तेच त्यावर कब्जा मिळवत आहे.

वरील सर्व विधानांतून जो प्रमुख विचार मांडावयाचा तो असा की, आता आदिवासींच्या प्रश्नांचा पूर्णतया नव्याने विचार केला पाहिजे व सुधारणेचे धोंगडे कालप्रवाहात भिजत ठेवण्यापेक्षा सरकारने आता अशी पावले उचलली पाहिजेत की, ज्यायोगे आदिवासी, शोषकांच्या कचाट्यांतून पुरती सुटका करून घेऊ शकेल. याकरता सर्वात प्रथम आदिवासीला शिक्षणाचा मार्ग दाखवला पाहिजे. म्हणजे तो या समाजाचा एक हुशार व उपयुक्त नागरिक होईल.

या सगळ्या सुधारणा मूलगामी स्वरूपाच्या असल्या तरच त्यातून काही निदान निघू शकेल. यातल्या काही काही सुधारणांसाठी

केल्या जाणाऱ्या उपायांना प्रतिक्रियात्मक असेही म्हटले जाऊ शकेल. उदाहरणार्थ आदिवासींचे पंचायती राज्य निवडणूकांपासून अलग ठेवले पाहिजे. या संबधाने माझी अशी भूमिका आहे की, पुढच्या पिढीपर्यंत तरी आदिवासीला पाळण्यातील बाळासारखीच वागणूक दिली पाहिजे. एखाद्या लहानग्या पोरानेप्रमाणे त्याला बाहेरून होणारे धोके, ढवळाढवळ, यापासून जपले पाहिजे. त्याला बळी जाऊ देण्यापासून वाचविले पाहिजे. अन् एखाद्या लहान मुलाला आपण जसे चालायला शिकवतो, कुणाचेही बोट न धरता ते चालू शकेल अशी हिमत देतो तसे आदिवासीला आपल्या पायावर उभे व्हायला शिकवले पाहिजे. थोडक्यात राज्याची भूमिका पित्यासमान असली पाहिजे.

चालू सरकारी कायद्याचा ९२ सेक्शन, हा विभाग प्रशासनाच्या विशेष तरतुदींसाठीचा कायदा आहे. हा कायदा कसा झाला त्यामागची पार्श्वभूमी आता एक ऐतिहासिक दस्तऐवज बनलेला आहे. ही कायद्याची तरतूद करण्यामागील भूमिका अशी आहे की, आदिवासी जनता लोकशाही सरकारात आपला वाटा उचलण्यासाठी अजून असमर्थ आहे. कदाचित लोकनियुक्त सरकार त्यांचे हितसंबंध चांगल्या तऱ्हेने मांडू शकणारही नाही, असे होण्याची खूप शक्यता आहे. या तरतुदीला विरोध करणारे अनेक जण असू शकतील. ही तरतूद योग्य आहे की नाही हे काळच सांगू शकेल. पण आताचे चित्र पाहिले तर, असे दिसून येते की, सरकारी धोरणे व प्रत्यक्ष वास्तव यातला संबंध नेहमी गुंतागुंतीचा असतो. यातून आपण अशा एका घटनात्मक पेंच प्रसंगाशी येऊन दाखल होतो की, त्यातून एकापेक्षा अनेक जास्त अर्थ निघू शकतात. मात्र घटनात्मक मांडणीच्या विचारात न अडकता डोळे उघडून प्रत्यक्ष परिस्थिती काय ती पाहिली, आणि व्यवहारिक रीत्या या बाबीचा विचार करायचा झाला तरी असे स्पष्ट दिसून येते की, परिस्थिती अतिशय निकृष्ट आहे. पण ती परिस्थिती बदलण्याचे प्रयत्न केले जाऊ शकतात हे फार सरळ-सोपेपणे होऊ शकेल. ही परिस्थिती बदलताना मूळ कायद्यापासून थोडेफार ढळण्याची पण शक्यता आहे. तरतुदीचे मूळ कशातही असो पण त्यामागे प्रशासकीय दृष्टीकोनातून मागास-वर्गीयांना आपल्या पायावर उभे करण्याचे धोरण आहे. त्या धोरणाला पुढे चालवायला, ही तरतूद म्हणजे अगदी सोपिस्कर वाहन ठरेल एवढे सांगितल्यावाचून राहवत नाही.

या सर्व इलाख्याच्या पाहणीचे अहवाल मी मांडलेले आहेतच व परिशिष्ट 'अ' मध्ये मी मुचवलेल्या उपाययोजनांची यादीच आहे.

म्हणून पहिल्या प्रथम थोडक्यात या मुद्द्यांचा सारांश सांगतो. आदिवासी टापूतल्या सावकारी हालचालींना अगदी कडक आळा घालणे जरूरीचे आहे. आताच्या महसूल पद्धतीत बदल आवश्यक आहे. कर्जपुरवठ्यासाठी नवी योजना अमलात आणायला हवी. शेतीसाठी लोकांना तत्पत्तेने कर्ज मिळाले तर त्यांच्या लाभी पडेल. जमीनमालकी, रोजंदारी या सर्व प्रश्नांचा पूर्ण विचार होणे आवश्यक आहे. शिक्षण तर सक्तीचे हवेच पण आताचे बुजगावणे पंचायत राज्यही बरखास्त व्हायला हवे आहे. लोकांमध्ये समाजोपयोगी कार्य होण्याची अतिशय जरूरी आहे, कारण केवळ सरकारी स्तरावर प्रश्न सुटू शकत नसतात. प्रशासकीय स्तरावरही हलवाहलव व्हायला हवी. या योजना सफल होण्यासाठी आवश्यक अशी पुनर्रचना करणे असे त्याचे उद्दिष्ट हवे.

मी ही पाहणी करताना मला जाणवलेला सर्वात मोठा विशेष म्हणजे, हे सर्व उपरीनिर्दिष्ट सामाजिक प्रघात व सरकारी योजना एकमेकांवर पूर्णपणे अवलंबून आहेत ! आता उदाहरण घ्यायचे झाले तर सावकारीकडे पाहू. सावकारी ही एक दुष्ट प्रथा आहे व तिचे समूळ उच्चाटन व्हायला हवे असे आपण जर मान्य केले तर लगेच त्याजागी एक वेगळी कर्जपुरवठा पद्धत आपल्याला अमलात आणावी लागेल. वेगळी विक्रीव्यवस्था व धान्य कोठारे मांडावी लागतील. ही व्यवस्था जर तगायची असेल तर, सावकारी पाशाचे दावे आपल्याला तोडावे लागेल. हे तारतम्य नसले तर आपली कितीही चांगली नवी योजना असो, एकांगीपणाचा दोष येऊन ती बुडित खात्यात निघेल तसेच यावरून आपणाला स्पष्टच दिसून येते की, शिक्षणाशिवाय काही इथे तरणोपाय नाही, असे आपण तोंडाने कितीही गाणे गावो पण जर आपल्याला प्राथमिक शिक्षण खरोखर सक्तीचे करायचे असेल तर आपली ही आजची एकांगी यंत्रणा पत्त्याच्या बंगल्याप्रमाणे कोसळून पडेल. तेव्हा नुसते प्राथमिक शिक्षण लोकांत रुजवायचे तर त्यांच्या इतर सवयी, आचार-विचार, धारणा, गरजा लक्षात घेऊन आपणाला दुसरी पर्यायी व्यवस्थाच निर्माण करावी लागेल. अशीच दुसरी गोष्ट म्हणजे, दारूत आदिवासी जो पैसा घालवतात तो वाचवता येत असेल तरच त्याला जास्त पगार मिळावा म्हणून आपण केलेल्या प्रयत्नांना काही यश येईल. याकरिता नवी महसूल योजना लागेल एवढेच नव्हे तर लोकमत बदलण्यासाठी केवढा मोठा प्रचार करावा लागेल. असा सगळा सर्वांगीण विचार आपण एकदा करू लागलो की वास्तवाची वेगळीच जडणघडण हळूहळू

आपल्या लक्षात येऊ लागते. यातून आपली भूमिका आपल्याशीच अधिक उजळ होते. हे सगळे क्षेत्र पाहावे तो तो लक्षात येते की सामाजिक आर्थिक बदल हे काही तुकड्या-तुकड्यांच्या गोधडीतले तुकडे वेगवेगळे काढावे तसे अलग अलग नसतात. त्यांना एकत्र शिवणारे सूत एकच असते आणि ते सूत एकदा थोडेसे कोठेही उसवले की अजून इतर कुठे या तुकड्यातुकड्यांनी जोडलेली मांडणी ताणली जाते, कुठे सैलावते, कुठे झोळ येतो. सामाजिक बदलाच्या क्षेत्रात आपण एकदा हात घातला की मग सगळेच क्षेत्र आपणाला पुन्हा निरखावे लागते.

पण मी मात्र स्वतःचा व्यावहारिक दृष्टिकोन ठळक दिलेला नाही. माझा अहवाल म्हणजे आदिवासी जीवनाचे सर्वांगीण दर्शन नव्हे. आदिवासी जमातींच्या जीवनात खूप काही अंधश्रद्धा आहेत, वाईट गोष्टी आहेत. उदा-हरणार्थ, बुडव्या भगतांवरचा त्यांचा विश्वास, जातपंचाचा वाईट दाब, एकमेकांच्या बायकांबरोबर सतत पळून जाणे—मी या प्रश्नांना हात घातलेला नाही. याचे एक कारण म्हणजे वेळेचा अभाव. पण त्याहून महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे सरकारी उपायांनी हे प्रकार थांबणार नाहीत. त्यातली मेख वेगळीच आहे. आदिम जमातींमध्ये शिक्षणाचा प्रसार झाला तर ही अंगे आपोआप गळून पडतील.

शेती व सर्वसाधारण आर्थिक स्थिती :

पश्चिम खानदेश

भिल्लाने जमीन कसावी, पण !

नवापूर पेठा, नंदूरबार, शहादा, तळोदा, अक्राणीमहाल या तालुक्यांतील भिल्लंकडे स्वतःची जमीन असावी व त्यांनी शेतकरी व्हावे असे सरकारचे बऱ्याच वर्षांपूर्वीचे धोरण आहे. या धोरणाच्या पूर्तीसाठी काही पावले उचलली गेलीत. (१) जमीन कसायला देण्यास भिल्लाना प्राधान्य व (२) जमीन हस्तांतरित न करण्याच्या अटीवर भिल्लाना जमीन देण्यास मंजुरी. सरकारी ठराव क्र. आर. डी. ४७०२/२४,२६ फेब्रुवारी १९२६, २४ जानेवारी १९२७, ६ जानेवारी १९२८ नुसार अशा प्रकारचे स्थायी आदेश आहेत. या आदेशांमार्गचे तत्त्व असे होते की भिल्लाना मंजूर करण्यात आलेल्या पडित जमिनी अगर जमिनीचे कायम कसण्यासाठी रूपांतर करताना देण्यात आलेल्या जमिनी स्थानिक भिल्ल लोकसंख्येच्या प्रमाणात असाव्या. भिल्ल व इतर भागासवर्गीयांना हस्तांतर न करण्याच्या अटीवर जमिनी यापूर्वीही देण्यात आलेल्या होत्या. या आदेशांचे काय झाले याची सरकारी

नोंद आहे. पण प्रत्यक्षात ज घडले ते वेगळेच ! नंदूरबारचा ईशान्य भाग, तळोदाचा पूर्व भाग व शहादाचा सातपुड्याजवळील संस्थानचा भाग सोडला तर या सर्व भागांत भिल्ल खातेदार फार थोडे आहेत. या भागात श्रीमंत शाह लोक व गुजर लोक जमीन मालक आहेत. भिल्ल भूमिहीन मजूर आहेत. मूळ भिल्लंकडे असणारी किती प्रमाणावर जमीन त्यांचेकडून गेली हे शोधण्याचा प्रयत्न केला परंतु ही माहिती मिळवणे अतिशय कठीण आहे. जिल्हाधिकाऱ्याने खालील आकडे दिलेत :—

	एकर	गुंटे
नंदूरबार	१३००	०
शहादा
तळोदा	१,२१२	२०
नवापूर	१,०९५	८

शहादा तालुका व आसपासचा भाग वगळता भिल्लंच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात त्यांच्याकडे जमीन ठेवण्याचे सरकारचे धोरण चांगले यशस्वी झाल्याचे दिसते. जिल्हाच्या इतर भागांतील भिल्लंची स्थिती विशेष क्षेत्रातील भिल्लंपेक्षा फारच वाईट आहे.

बोलाचीच कठी अन् बोलाचाच भात

अगोदर म्हटल्याप्रमाणे वास्तव परिस्थिती कागदावर आहे तेवढी सोपी नाही. विशेष क्षेत्रातील भिल्लंकडे जमिनीचा योग्य वाटा आहे असे प्रत्यक्षात दिसत असले तरी प्रत्यक्षात सालकी हक्काचा पूर्ण फायदा होण्यास तो असमर्थ आहे. त्याची शेतीची पद्धत अगदी निकृष्ट आहे. तो दारूच्या व्यसनात चूर आहे. भविष्याविषयी निष्काळजी आहे. सावकाराकडून त्याचे शोषण होते. संपूर्ण प्रांतापेक्षा याबाबतीत या भागातील परिस्थिती अतिशय गंभीर आहे. या भागातील भिल्ल खातेदार एका दुष्टचक्रात सापडलेला आहे. मी शेकडो भिल्लंशी बोललो पण अक्राणीव्यतिरिक्त एकही भिल्ल सावकारी कर्जात न सापडलेला आढळला नाही. तो नुसताच कर्जबाजारी आहे एवढेच नव्हे तर तो कर्जात पूर्ण डुबला आहे. विशेष प्रयत्न केल्याशिवाय त्याच्या वारसाला कुणीही तारू शकणार नाही.

सावकारी पाश

त्याच्या लावणीचा हंगाम कर्जातच सुरू होतो. न लावणीसाठी पैसा न खावटीसाठी. तो सावकाराकडून कर्ज घेतो. सावकार निमूट त्याची ओंजळ भरतो. कपड्यांसाठी ५ रु., बियांसाठी ४० रु., दारूसाठी २ रु. देतो. याकरता सावकाराच्या शेतावर एकदोन दिवस

फुकट राबावे लागेल हे खरं. पण दारूसाठी एखादा रुपया जास्तीचा सुटेल ही आशा सोडता येत नाही. दारू घेतल्यावर मागच आवश्यक त्या प्रॉमिसरी नोटवर अंगठा उठवला जाण्याचे सोपस्कार पुरे केले जातात. या नोटवरचा तपशील भिल्लाला कधीच सांगितला जात नाही. त्याच्या थोड्याशा दैनंदिन जरूरी-पुरता पैसा अशा रीतीने उपलब्ध होतो. सावकार जमीन महसुलासाठीही पैसा देतो. विशेषतः नवापूर पठ्यात तर सावकारच भिल्लाला जमीनसारा भरतो.

मग कापणीच्या वेळी सावकार किंवा त्याचा माणूस येऊन संपूर्ण पीक ताब्यात घेतो. गरज पडल्यास बळजबरीने! पिकाची अंदाजे किंमत सावकार ठरवतो. भिल्लालाच्या खात्यावर जमा करतो.

कर्जाचे व्यवहार पद्धतीप्रमाणे होतात कर्ज घेतेवेळीच पिकाच्या विक्रीचा भाव ठरविलेला असतो. बाजारभावापेक्षा हे दर निम्न्याने असतात. उभे पीक घेण्याच्या पद्धतीपेक्षा ही पद्धत निराळी आहे हे इथे नमूद केले पाहिजे. उभे पीक घेताना ते वाया जाण्याचा धोका पत्करावा लागतो. मात्र इथे केवळ बाजारभाव घसरण्याचा धोका असतो. कर्ज पद्धतीने घेतले नसेल तर बाजारभावाने पिकाची किंमत भिल्लांच्या नावे सावकार जमा करतो. बाजारभावाचा दर क्वचितच दिला जातो हे सांगायला नकोच.

अशा प्रकारे भिल्लांची नगद पिके तर जातातच पण कर्ज फार असेल तर त्यांची धान्य पिकेसुद्धा जातात. नवापूर पठ्यातील अनेक गावांतून माझ्याकडे अनेक तक्रारी आल्यात. सावकार सर्वच पिके, खोदरा व निःकृष्ट प्रतीची धान्य ही घेत आहे. भिल्लांना त्यामुळे भीक मागावी लागते वा कापणीनंतर लगेच कर्ज घ्यावे लागते. इतर बहुतांशी गावांमध्ये ४-५ महिने पुरण्याइतके धान्य उरते. मात्र त्यानंतर पुन्हा कर्ज घ्यावे लागते.

भिल्ल शेतकऱ्यांनी घेतलेले कर्ज पूर्ण फेडले तरी कागदावर मात्र ते वाढत जाते. गावातील शेतीपासून येणारे सर्व उत्पन्न बिगर-शेतकऱ्यांकडे जाते. भिल्ल शेती करण्यास नकार देतो असे म्हणणे चुकीचे आहे. उलट भिल्लांकडून जमिनीला जोरात मागणी आहे. मात्र त्यांची शेतीची पद्धत निःकृष्ट आहे. निदण्णी खुरपणीचा आळस आहे व जमिनीच्या बांधवांघणीकडे पण तो दुर्लक्ष करतो. त्यामुळे जमिनीचे नुकसान होते. तसेच पाणी वाया जाते. भिल्लांच्या शेतांमध्ये सर्वत्र पाण्याचे ओहोळ दिसतात. त्यामुळे प्रतिवर्षी अगणित

माती वाहून जाते. त्यानंतर तो इतरत्र शेती करण्यासाठी अर्ज करतो, परवानगी मागतो. त्याच्या आळशीपणामुळे अशी विकट परिस्थिती निर्माण होते.

भिल्ल आळशी का बनतो ?

त्याचा हा आळशीपणा कशामुळे आला आहे ? हा विचार करता असे दिसून येते की, काही अंशी तो आपल्या व्यसनाधीनतेमुळे आळशी बनतो. माझ्या मते प्रचलित शेतीच्या अर्थ-कारणात शेतीची कामे अधिक चांगल्या रीतीने करण्यास त्याला प्रोत्साहन मिळत नाही. या भागातील जमीन उत्तम प्रतीची आहे. येथे काळजीपूर्वक शेती केली तर चांगले उत्पादन येण्यासारखे आहे. जिल्ह्यातील श्रीमंत शाहू सावकारांचे उदाहरण घेण्यासारखे आहे. पण भिल्ल चांगले शेतकरी झाले तरी उत्पादनाचे फायदे त्यांच्याकडे न जाता सावकारांकडेच जातील. त्याला आर्थिक मदत केली अथवा सक्ती केली तरी तो नीट व्यवहार जोवर शिकत नाही तोवर वर्षोणती उत्पादन मात्र त्याच्याकडून घेतले जाईल. त्याच्या श्रमाचा मोबदला त्याला मिळणार नाही. तसेच आपली जमीन सुधारण्यासाठी त्याच्याकडे पैसाही राहणार नाही. जमिनीची धूप होतच राहिल त्यामुळे जमिनीचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान होतच राहिल.

या भागातून केवढी संपत्ती बाहेर जाते त्याचा अंदाज करणे अवघड आहे. तरीही दर-वर्षी १० लाख रु. पेक्षा कमी नसावी. भिल्लांच्या जीवनावश्यक गरजासुद्धा पुऱ्या होत नाहीत. त्यांच्या शेतांचे रक्षण व सुधारणा होणे जरूर आहे. त्यांचे जीवनमान बिगर शेतकऱ्यांच्या स्तरावर आणणे जरूर आहे. एक गोष्ट निश्चित आहे की भिल्ल खातेदार आपले शेत कधीच विकत नाही. पण कधीही न संपणाऱ्या कर्जाचा भाग परतफेड म्हणून देतो. परिणामतः त्याचा काडीचाही फायदा नाही. चांगली जमीन व सवलती असूनही तो बांबूच्या शोपडीत राहतो. अपुऱ्या अन्नावर व कपड्यांवर त्याला दिवस मोजावे लागतात आणि प्रत्येक किरकोळ गरजेसाठी त्याला कर्ज काढावे लागते.

माझ्या मते सरकारचे हे धोरण पूर्णांशाने यशस्वी झालेले नाही. या धोरणामागील हेतू फसवा आहे. थोडक्यात सांगायचे तर भिल्ल भूमिहीन मजूर राहिले नाहीत. पण दुसऱ्याच्या फायद्यासाठी स्वतःच्या शेतावर रावू लागलेत. भिल्लांना कामावर ठेवणारा श्रीमंत जमीन मालक चांगला शेतकरी असू शकतो. मात्र स्वतःच्या मालकीची जमीन असणारा भिल्ल

चांगला शेतकरी असू शकेलच असे नाही. बाकी तात्त्विक दृष्ट्या सरकारचे धोरण उत्तम आहे.

सर्वच नवीन जमीन मागासवर्गीयांसाठी राखून ठेवावी असे धोरण स्वीकारण्यात यावे. या धोरणाचा अपवाद करायचा असलाच तर सरकारची मंजूरी घेण्यात यावी. हे धोरण सर्वच अंशतः वगळलेल्या प्रदेशात लागू करावे केवळ पश्चिम खानदेशातच नव्हे.

आतापर्यंत भिल्लांना त्यांच्या आर्थिक व्यवहाराबद्दल विशेष संरक्षण व मदत करण्यात आली नाही हेच धोरण अयशस्वी होण्याचे कारण आहे. ही परिस्थिती सुधारण्यास अजून सवड आहे. सावकारांचे व्यवहार सुधारण्याला काही शिफारशी केल्या आहेत. तसेच शेतां-साठी पतपुरवठा करायची पर्यायी पद्धत सुचवली आहे. या पद्धती अंमलात आणल्या तर भिल्लांना आपल्या श्रमाचा मोबदला मिळेल असा मला विश्वास आहे.

शिफारशी

मी अशी शिफारस करतो की खरोखर मोकळी जमीन किती व लागवडीयोग्य किती याची अद्ययावत माहिती जिल्हाधिकार्याने जमा करावी. याचवेळी भिल्ल व इतरांकडच्या जमिनीच्या मागणीची पाहणी करावी, जमिनी मंजूर करायच्या दृष्टीने ते बरे पडेल. भिल्लांची जमिनीसाठी मागणी वाढत आहे असे मला चौकशीतून दिसून आले. विशेष प्रदेशातून पुढारलेल्या तळभागावर जो जो जावे तो तो भिल्लांची स्थिती खालावतच गेलेली दिसून येते. जमिनीसाठी येणाऱ्या अर्जांची छाननी करणे मुखलीचे होऊन बसते. पण मला वाटते ज्या भागात भिल्ल खातेदार थोडे व भूमिहीन मजूर जास्त आहेत अशा भागातील अर्ज-दाराचा अगोदर विचार करावा. ज्या भागात जमिनीची मागणी अधिक त्या भागात जमिनी-वर लोकसंख्येचा खूप दबाव येतो. यामुळेच या भागातील अर्जदारांचा अगोदर विचार करणे श्रेयस्कर. भूमिहीन मजुरांची संख्या कमी झाली तर उरलेल्या मजुरांच्या श्रमाचे मोल वाढेल व त्यांच्या रोजंदारीत वाढ होईल. माझ्या चौकशीच्या तत्त्वाआधारे शहादे तालुक्यातील भिल्ल तसेच लगतच्या नंदूरवार जिल्ह्यातील भिल्लांना प्राधान्य देण्यात यावे कारण या भागात भिल्लांच्या मालकीची सर्वाधिक कमी जमीन आहे. नंदूरवारच्या दक्षिणेस अष्टचाजवळील गावांमध्ये स्थानिक लोकसंख्येमध्ये भिल्ल खातेदारांचे प्रमाण कमी आहे. उपजिविकेसंबंधी योग्य मार्ग नसल्याने या भागात जंगलविषयी गुन्हे मोठ्या प्रमाणात होतात. तळोदथातील पश्चिम भाग तसेच

नवापुर पेठ्याचा पश्चिम भाग आणि मेवासी संस्थानमधील बहुतेक जमीन व अक्राणी-महालमधील तर जवळजवळ सर्वच जमीन भिल्लांच्या मालकीची आहे.

आवश्यक ती आकडेवारी तयार झाल्यावर, लोकांसंख्या व नांगरटीखालील जमीन, तसेच एकूण जमिनधारक व भिल्ल व इतर मागास-वर्गीय जमिनधारक यांचे प्रमाण काढावे त्यामुळे खरोखरच्या गरजू अर्जदारांना जमीन मंजूर करण्याच्या दृष्टीने मार्गदर्शन होईल. अजून काही बाबींचा विचार घ्यावा पाहिजे. उदाहरणार्थ सतत दोन वर्षे एकसाली पद्धतीने यशस्वी शेती करणाऱ्यांना ती जमीन कायमच्या मालकी हक्काने देण्यात यावी. या प्रकारच्या भिल्लांना सोयिस्कर भाग हे पाहिले पाहिजेत. पावरा व उत्तर शहादे, तळोदघातील भिल्ल अक्राणीत स्थायिक होऊ शकतील. सरकार जमीन देईल तेथे आम्ही जाऊ असे म्हणणारे बरेचसे अर्जदार वेळ येताच तसे करण्यास तयार नाहीत असे निरीक्षणस येईल.

ज्या भागात महार व इतर अनुसूचित जमाती आहेत तसेच बंजारा हे बिगर आदिवासी मागासवर्गीय लोक आहेत ते माझ्या मते आदिवासी व डोंगरी जमातींप्रमाणे तशाच अटीवर जमीन मंजूर करण्यास पात्र आहेत. खिाश्चन व मुसलमान भिल्लांनाही यासाठी पात्र समजण्यात यावे. कारण धर्म बदलला तरी त्यांची आर्थिक स्थिती कायम राहाते.

मालकी हक्काचा अभिमान

जमीन दिलेल्याला कब्जाची किंमत आकारावी पण ती नाममात्र असावी. गुन्हेगार जमातीच्या लोकांबद्दलचा हा अनुभव आहे की, फुकटात मिळालेल्या जमिनीला काहीच किंमत देण्यात येत नाही. किंमत द्यावी लागल्यावर स्वाभिमान वाढतो व मालकी हक्काचा अभिमान येतो. जमिनीपासून उत्पन्न मिळेपर्यंत त्याला शेतीच्या कामासाठी व उपजीविकेसाठी अर्थपुरवठा करावा लागेल म्हणून जमिनीपासून काही उत्पन्न मिळण्याअगोदरच त्याच्याकडून कब्जाची किंमत मिळवण्याचा यत्न करणे मूर्खपणाचे ठरेल. माझ्या मते कब्जाची किंमत जमीन साऱ्याच्याबरोबर हप्त्यामध्ये देण्यात यावी. पूर्ण किंमत बसूळ होईपर्यंत जमिनीची किंमत पूर्ण मंजूर झाली असे समजण्यात येऊ नये. जमीन मंजूर झाल्यावर ती लागवडी-खाली आणण्यासाठी प्रयत्न होत नाहीत असे ध्यानात आले तर ती मंजूरी रद्द करून जमीन दुसऱ्या योग्य अर्जदाराला देण्याचे अधिकार जिल्हाभिकार्यास असावेत.

वनवसाहती

भिल्लांना जंगलभागात वसविण्याचे उत्कृष्ट काम सरकारने केले आहे. जमीनधारकाची वागणूक चांगली असेल व कर नियमित भरत असेल तर त्यांना जमिनीवरून न हलवण्याची हमी देण्यात येते. हा कर फारच कमी म्हणजे उत्तम प्रकारच्या जमिनीला रुपयांपेक्षा जास्त नसतो. खरे पाहता वनातील वणव्यांना तोंड देण्यासाठी तसेच वनीकरण व जंगलाच्या रस्त्यांच्या कामासाठी मंजूर मिळावेत या दृष्टीने वनवसाहतीची योजना करण्यात आली याची मला जाणीव आहे. वस्तुतः वनाच्या व वनखात्याच्या गरजांच्या दृष्टीने सुसंगत रीतीने भिल्लांना मदत करण्याचा मानवतावादी हेतूही सफल झालेला आहे. लोक अर्थातच जंगल जमीन लागवडीसाठी मिळावी म्हणून अर्ज करीत असतात पण त्यातील धोका त्यांच्या ध्यानी येत नाही. अशा प्रकरणात सरकारने खंबीर भूमिका घ्यावी. मात्र राज्याचे नुकसान न करता वनवसाहतीसाठी जागा देणे शक्य आहे का या दृष्टीने तसेच जंगलजमिनी काही वर्षांसाठी लोकांना देण्याची शक्यता अजमावण्याच्या दृष्टीने जंगलजमिनीची पाहणी करण्यात यावी. उत्तर खानदेशात तशी सुस्वातही झालेली आहे. मी शिफारस करतो की हे केले जावे व महसुली जमिनी मंजूर करण्यासाठी असलेली तत्त्वे जंगल जमिनीलाही लागू करावीत. महसुली पडीक जमिनीचे वनीकरण करण्यात यावे यामुळे अधिक वनवसाहती उपलब्ध होतील तसेच वनरोजगार उपलब्ध होईल. अशा प्रकारे भिल्लांचा दुहेरी फायदा होऊ शकेल. जंगलात राहणाऱ्यांचे प्रमुख उपजीविकेचे साधन वनरोजगार हेच आहे व शेती हा त्यांचा दुय्यम व्यवसाय राहणार. अशा परिस्थितीत महसुली पडीक जमिनीचे वनीकरण त्यांना निश्चित फायद्याचे ठरणार आहे. (गावकरी त्याला अतिक्रमण समजत असले तरी.)

सावकारशाहीचे भोवण स्वरूप

अंशतः वगळलेल्या प्रदेशांमधील भिल्लांकडे चांगली जमीन असूनही त्यांची उपासमार होत आहे. माझ्या मते या परिस्थितीला सावकार व दारू ही कारणे आहेत. मी अगोदरच निदर्शनास आणले आहे की, शेतीचे सर्व उत्पन्न भिल्लांकडून सावकाराकडे जाते. त्यामुळे त्याला आपले ना जीवनमान सुधारता येत, ना शेताची/जमिनीची सुधारणा करता येत. सावकारांच्या बेदरकार पद्धतीची माहिती सर्वत्र आहेच पण या भागातील सावकारांच्या लुटीची पद्धती सर्वात वाईट आहेत. त्यांपैकी काही येथे देत आहे.

१. व्याजाचा दर वर्षाला ४५ टक्के पेक्षा कमी नसतो.

२. प्रत्यक्षात घेतलेल्या कर्जापैकी खूपच अधिक (बहुधा दुप्पट) रकमेची प्रॉमिसरी नोट (कर्जरोखा) घेण्यात येतो. काही वेळा कर्जदारांकडून कोऱ्या कागदावर अंगठ्याचे ठसे घेण्यात येतात.

३. कर्जाची परतफेड वस्तुस्वरूपातच स्वीकारण्यात येते. यामुळे फार नुकसान होते—परिणामतः सर्व नगद पीक व काही वेळा धान्य पीकदेखील सावकाराकडे जाते. व्याजाचे दर व माप (प्रमाण) दोन्ही बाबतीत भिल्लाला नेहमीच फसविण्यात येते.

४. बहुधा आपले पिक तो खळखळ न करता सावकाराच्या स्वाधीन करतो, त्याने काही विरोध केलाच तर बळजबरीने पिक ताब्यात घेण्यात येते. त्याला एकाच वेळी दोन सावकारांचे कर्ज असेल अथवा सहकारी सोसायटीचे कर्ज असेल तर सावकाराचे बगलबच्चे त्याचे पिक तयार होताच त्यावर झडप घालतात. कायदानुसार पिकावर पहिला हक्क सोसायटीचा आहे पण या भागात कायद्याचे हे कलम कुचकामी ठरले आहे.

५. भिल्लांना धाक घालण्यासाठी सावकार, पठाण, भय्या अगर इतर गुंड/दांडगटांना हाताशी धरतात. हे लोक (पठाण) (भय्या) भिल्लांच्या शेतातून पिक कापून नेतात. हप्ता न देणाऱ्या भिल्लाला त्यांच्या घरातून अगर तो बाजाराला आलेला असताना त्याला पकडून सावकारासमोर हजर करतात. सावकाराकडे तो सांगेल तसे करेपर्यंत भिल्लाला अत्यंत क्रूर वागणूक देण्यात येते. शारीरिक मारहाण करायलादेखील मागेपुढे पाहात नाहीत. मारहाण, दुखापत हे प्रकार भिल्लांच्या इतके अंगवळणी पडलेले आहेत की क्रौर्याचा अतिरेक झाल्याशिवाय त्याविरुद्ध आवाज उठत नाही.

६. मृत वडील, चुलता अगर इतर नातेवाईकांच्या कर्जाची जबाबदारी घेण्याची सक्ती भिल्लावर सावकाराकडून करण्यात येते. त्यांचेकडून सक्तीने तेवढ्या रकमेची नवी प्रॉमिसरी नोट (कर्जरोखा) तयार करून घेण्यात येतो.

७. आपल्या विरुद्ध केसमध्ये कोर्टात भिल्लाने हजर राहू नये यासाठी सावकार वाटेल त्या क्लृप्त्या लढवतात. कोर्टातील बेलीफ इत्यादी दुय्यम नोकर सावकाराचे मिधे असल्यामुळे आपल्यावर समन्स बजावण्यात येणार नाही अशी काळजी सावकार

घेतो. हे जमले नाही तर इतर मार्ग तो चोखाळतो. केस दाखल केलेल्या भिल्लाला तो मैत्रीच्या बहाण्याने सरकारी कामे पुरी करण्यासाठी म्हणून नंदुरवारला घेऊन जातो व केसच्या वेळी त्याला एखाद्या दारूच्या गुप्त्यात वा इतर अडकवून ठेवतो. अर्जदाराच्या गैरहजेरीत केस निकालात काढण्यात येते. एका भिल्लास सावकाराने कोर्टाजवळच्या आपल्या मित्रांकडे थांबवले, भिल्ल विचारा आपली केस केव्हा बोलावतात याची वाट पाहात तेथे थांबला. दरम्यान त्याच्या गैरहजेरीत सबज्जाने त्याच्याविरुद्ध निकाल दिला.

८. सावकार सहकारी सोसायटीच्या फार विरुद्ध आहेत. सोसायटीला डावलण्याचे शक्य ते सर्व प्रयत्न सावकार करतात.

भिल्लाची असहाय्यता व कायद्याची असमर्थता
बेदरकार अन्यायाच्या या पार्श्वभूमीवर भिल्लाची असहाय्यता विस्मित करणारी आहे. तो केवळ असहाय्य आहे एवढेच नव्हे तर बेपर्वा आहे. मानवी इतिहासाच्या पूर्वापासून आदिवासी जेमतेम उपजीविका करीत आलेला आहे. आजही कोणत्याही परिस्थितीत तो दिवस कंठण्यास तयार आहे. मात्र सावकाराने त्याला अडीअडचणीला कर्जाची मदत करीत राहिले पाहिजे. तो फारच गरीब व अडाणी असल्याने कायद्याचा त्यास काडीचाही उपयोग करून घेता येत नाही. सावकाराच्या शोषण व दडपशाहीविरुद्ध त्याचे शेजागी, सावकार व त्यांच्या वगळवण्याविरुद्ध कोर्टात साक्ष देतील हे अशक्यच आहे. सावकार मात्र सर्व सरकारी खात्यांच्या अधिकाऱ्यांना मिथे करू शकतो. त्यामुळे कायद्याचा उपयोग करून घेण्याचे ठरविले तरी भिल्ल निराशाजनक अवस्थेत आहे. आपले रक्षण करण्यासाठी तो बेकायदेशीर मार्ग अवलंबत नाही हेही आश्चर्यकारक आहे. अशा निराशाजनक परिस्थितीमध्ये खून व मारामाऱ्या होत असतील अशी अपेक्षा ठेवणे स्वाभाविक आहे. मात्र परिस्थिती तशीही नाही. तळोदा तालुक्यातील एका खेड्यातील भिल्लांनी सावकार व पठाण त्यांच्यावर जुलूम करत असल्याची तक्रार केली. मी विचारले की, तुम्ही वाघाला आपल्या गावात शिरून लोकांना दुखापत करू देता काय? त्यावर ते नाही म्हणाले. त्यावर पठाणांना वाघाप्रमाणेच का वागवत नाही असे विचारले असता ही कल्पना त्यांना आवडली व ते म्हणाले आम्ही तसे करू मात्र तसा आदेश तुम्ही द्यायला हवा. मी इथे नमूद करून ठेवले पाहिजे की, मी त्यांना केवळ स्वरक्षणाची जाणीव करून देत होतो. पठाणांना

त्यांच्या तीरकामठ्याने मारण्यास उद्युक्त करीत नव्हतो.

शेतीचे अर्थकारण भिल्लाला कुठे उमजते ?

वस्तुस्थिती अशी आहे की, सर्वच (भिल्ल) सावकारावर अवलंबून असल्याने त्याला दुखवणे त्यांना परवडत नाही. या भागातील भिल्ल शांत, कायदा पाळणारे व हिसेपासून दूर आहेत. सावकाराच्या दृष्टीकोनातून ते आदर्श गिःहाईक आहेत. त्यांच्या गरजा फारच कमी असल्यामुळे त्यांच्याच शेतावर आपल्यातर्फे राबणारे मजूर म्हणून त्यांना टिकवून ठेवण्यास त्याला फारशी किंमत द्यावी लागत नाही. त्यांची जमीन चांगली आहे त्यामुळे नीट मशागत केली नाही तरीही चांगली किंमत येण्याइतके पीक येते. भिल्लांना आपल्या कर्जाचा अंदाज येत नाही. त्यांना विसाच्या पुढे आकडेही मोजता येत नाहीत. आपल्या नावापुढे किती कर्ज लागले आहे याची त्यांना माहिती तर नसतेच पण त्याची ते पर्वाही करीत नाहीत. सावकाराने त्याला पोट भरण्याइतपत जरी मदत केली व लग्नकार्यासाठी पैसा पुरविला तरी संपूर्ण आयुष्यभर ते त्याच्या कर्जात राहण्यास तयार असतात. कितीही कठीण परिस्थिती आली, आपण नागवलो गेलो आहोत हे समजले तरीही शारीरिक बळाचा वापर ते कधीही करणार नाहीत.

सर्वच सावकार वाईट नसतात. बंधात टिकून राहण्यासाठी प्रत्येक सावकाराला इतरांशी स्पर्धा करावी लागते व ही स्पर्धा अतिशय तीव्र स्वरूपाची असते. काही जुने प्रस्थापित सावकार त्यांच्या प्रामाणिकपणाबद्दल आदर वाटावा असेही आहेत. मात्र अलीकडील काळात सावकारांची संख्या खूप वाढली आहे. ज्यांना भांडवल उभार करणे शक्य आहे असे सर्व जातीधर्माचे शेकडो लोक सावकारांचा व्यवसाय करीत आहेत व अत्यंत जलदगतीने श्रीमंत होत आहेत. या व्यवसायात पडलेले नवीन लोक अधिक बेदरकार आहेत. नवापूर कुकुरमुंडा, तळोदा व नंदुरवारमध्ये अनेक लोक या व्यवसायात आहेत.

विशेषतः नवापूरमध्ये अशी अनेक शाही घरे आहेत. सुरुवातीस जवळ काहीही भांडवल नसलेल्या माणसांनी सावकारी सुरू केल्यानंतर काही वर्षांतच अशी आलिशान घरे बांधली आहेत. प्रामाणिकपणे व्यवसाय करून इतका नफा मिळवता येणे शक्य नाही. अशा नव्या बेदरकार सावकारांशी स्पर्धा करताना व्यवहारात प्रामाणिकपणा टिकवणे जुन्या प्रस्थापित सावकारांना अवघड जात आहे.

कायदा व पळवाटा

अंशतः वगळलेल्या प्रदेशामधील सावकारी व्यवसाय नियमित करण्यासाठी विशेष पावले उचलण्याची आवश्यकता मला वाटते. मला ठामपणे सांगायचे आहे की, ही पावले यशस्वी ठरावयाची असतील तर ती मूलग्रामी व तीव्र स्वरूपाची असायला हवीत यामुळे सावकारी नामशेष होईल. कायदा झाला तरी त्यात पळवाटा कशा राहतात याचे Deccan Agricultural Relief Act, हे एक ठळक उदाहरण आहे. या कायद्याच्या परिणामी शेतेकरी व सावकारांचे संबंध बिघडले तसेच बरेचसे गैरव्यवहारही झाले. अंशतः वगळलेल्या प्रदेशातील सालदारांबाबत मी जी योजना मांडणार आहे त्यामुळे कित्येक सावकार व्यवसायाबाहेर फेकले जातील. त्याचप्रमाणे उरलेल्या सावकारांकडून भिल्लांना कर्ज मिळवणे अवघड होईल. त्यामुळे त्यांना पत-कर्जपुरवठा करणारी पर्यायी व्यवस्था उभारवावी लागेल. या योजना वादग्रस्त ठरतील याची मला जाणीव आहे. तसेच हितसंबंधी गटांकडून बराच छुपा तसेच उघड विरोध होईल. अडाणी मागासवर्गीय जनतेचे सतत, सर्वगामी व बळजबरीने शोषण करणाऱ्या सध्याच्या व्यवस्थेला शेतीपतपुरवठा अशा गोंडस नावाखाली गौरविण्यात येते. मात्र या व्यवस्थेचे समूळ उच्चाटन केल्याशिवाय या भागात आर्थिक सुधारणा होणे अशक्य आहे. या निष्कर्षाप्रत मी आलो आहे. भिल्ल शेतेकऱ्याला कर्जपुरवठा करणारी कोणतीही यंत्रणा सरकारने या भागात न उभारल्याने अशा प्रकारच्या अन्यायी सावकारशाहीचा उदय होणे अपरिहार्य होते. एका हायकोर्ट जज्जाने सावकाराला कुठ्याच्या पोंटातील परोपजीवी जीवाची मोठी चपखल उपमा दिली आहे. अशा रोगी कुठ्याला कितीही खायला दिले तरी त्याचा उपयोग नाही. आतील परोपजीवी जीवच ते गिळंकृत करतो. कुठ्याला वाचवायचे असेल तर या परोपजीवी प्राण्याचे उच्चाटन प्रथम केले पाहिजे. सावकाराचे उच्चाटन न करता सरकारने भिल्लाला कितीही मदत केली तरी त्याचे फायदे सावकारच गिळंकृत करील, भिल्ल मात्र गरीबच राहील. यासाठी सावकारशाहीचे उच्चाटन प्रथम केले पाहिजे व अर्थातच भिल्लांना पत/कर्जपुरवठा करण्यासाठी पर्यायी यंत्रणा उभारवावी लागेल. याची चर्चा पुढे इतरत्र केली आहे.

दारूडचा आदिवासींना सावकारच तारतो आहे
माझ्या विचारशील देण्याअपोदर (सावकारांबाबत) Bombay Provincial Banking Enquiry Committee च्या अहवालाचा

संदर्भ देणे जरूर आहे. ग्रामीण कर्जवाजारीपणावर हा अहवाल म्हणजे अखेरचा शब्द आहे. मात्र आदिवासी भागातील कर्जवाजारीपणावर तसा तो नाही असे माझे मत आहे. या भागात सरकारने काही विशेष पावले उचलली पाहिजेत याची जाणीव या समितीला झाली नसावी. या भागात सावकाराशी अटळ आहे असे समितीला वाटले असावे. परिच्छेद ९७ मध्ये कर्ज व त्याच्या परतफेडीचे थोडक्यात वर्णन केले आहे. हजारो मिल्ल शेतकऱ्यांवरील सावकारशाहीच्या विपरीत परिणामांची चर्चा मात्र समितीने केली नाही. तसेच या भागातील शेतीच्या सर्वसाधारण स्थितीचेही वर्णन केलेले नाही. अहवालात म्हटले आहे—मिल्ल दारूचा गुलाम आहे. हातातील पैसा आपण टिकवून ठेवू याचा त्याचा त्यालाच विश्वास नाही—तो नक्कीच दारूवर खर्च होईल याचीही त्याला खात्री असते—अशा परिस्थितीत सावकार ही फार सोयीची यंत्रणा आहे त्यामुळे लागतील तेव्हा पैसे मिळतात व अधिक पैसे असले तर ते सावकाराकडे देता येतात—नीतिमत्तेचा हा एक वेगळाच आविष्कार दिसतो. हा तर्क मनोरंजक, खरे तर हास्यास्पद होईपर्यंत ताणता येईल. दारूवर कमी खर्च व्हावा यासाठी मिललाकडे कमी पैसे ठेवणारी सावकार ही जर सोयीची यंत्रणा असेल तर दुय्यम सरकारी अधिकार्यांना भ्रष्ट करणाऱ्या सावकाराची मालमत्ता लुटणारा दरोडेखोर हा देवदूत नसला तरी निदान सोपिस्कार यंत्रणा आहे असे म्हणावे लागेल !

चुकीची सरकारी आकडेवारी

आदिवासींच्या कर्जवाजारीपणाच्या इतर अंगाचा विचार समितीने केलेला दिसत नाही. नंदुरवार, नवापूर, दोहद व झालोद यांचा समावेश केला असला तरी तळोदा, मेवासी इस्टेट, अक्राणी यांचा समावेश मात्र समितीने आदिवासी पट्ट्यात केलेला नाही. तळोदा व मेवासीमध्ये कर्जवाजारीपणाच्या प्रश्नाचे स्वरूप फार गंभीर आहे. समितीने म्हटले आहे—आदिवासी भागात ज्या भागात बऱ्याच काळापासून जमिनी आदिवासींच्या ताब्यात आहेत तेथे कर्जाचे प्रमाण फार आहे. जेथे मर्यादित काळासाठी जमिनी आदिवासींकडे होत्या तेथे कर्जाचे प्रमाण कमी आहे—मिल्लांच्या ताब्यात असलेल्या जुन्या जमिनीचे प्रमाण फारच कमी आहे हे समितीच्या लक्षात आलेले दिसत नाही. नंदुरवारमधील विगर-मिल्ल गावामुळे समितीची आकडेवारी चुकीच्या रीतीने फुगलेली दिसते. वस्तुस्थिती अशी आहे की, सर्वच मिल्ल जमिनधारकांकडे मर्यादित काळासाठी जमिनीचा ताबा आहे आणि

त्यांच्यावर प्रचंड कर्ज आहे. येनेकडे प्रकारेण मिल्लांच्या जमिनीवरील पिकाचे चांगले उत्पन्न आपल्याला मिळविता येईल (जणू काही मालकी स्वतःचीच असल्याप्रमाणे) याची सावकाराला पुरेपूर खात्री असते. प्रांतातील कोणत्याही भागापेक्षा या भागात सावकार आपल्याला हवा त्या पद्धतीने हिशेबात फेरफार करू शकतो.

या कमिटीने Accounts Act नियमित करण्यास तसेच Deccan Agriculturists Relief Act ऐवजी नवीन कायदा/तरतुदी करण्याचा पुरस्कार केला असला तरी Money lender's Act ला विरोध केला. याचे कारण असे की, असा कायदा evade केला जाईल व Deccan Agriculturists Relief Act प्रमाणे कर्जदारांची या कायद्यामुळे अधिकच हानी होईल. सरकार आता Money lender's Bill आणित असल्याने त्याचा अधिक विचार करण्याचे कारण नाही. माझे मत कोणत्याही परिस्थितीत सावकारी व्यवसाय नियंत्रित करण्यासाठी व सावकारी व्यवसायाच्या अनुषंगाने चालणारी दुष्कृत्ये टाळण्यासाठी या भागात (आदिवासी) विशेष पावले उचलून यश मिळविणे शक्य आहे.

सावकारशाहीच्या उच्चाटनासाठी शिफारशी

माझ्या मते अंशतः वगळलेल्या प्रदेशामध्ये Money lender's Bill सध्याच्या स्वरूपात प्रभावी ठरू शकणार नाही. त्यासाठी काही खास तरतुदी करण्याची आवश्यकता आहे व तशा त्या कराव्यात अशी माझी शिफारस आहे. त्याचे खालीलप्रमाणे परिणाम होतील.

१. अंशतः वगळलेल्या प्रदेशामधील भागासवर्गीयांशी प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरीत्या पैशाचे व्यवहार करण्यासाठी विशेष परवाना घेण्याचे बंधन घालण्यात यावे. असे व्यवहार करणाऱ्या, भागासवर्गीयांनी देखील असा विशेष परवाना घेणे आवश्यक आहे. अन्यथा सावकार त्यांचा हस्तक म्हणून वापर करतील. अशा परवान्याखेरीज भागासवर्गीयांशी पैसे अथवा वस्तुरुपाने व्यवहार करणे हा दंडनीय गुन्हा मानण्यात येऊन त्यासाठी तुंगवासा व दंड दोन्हीची तरतूद करावी. प्रत्यक्षात मिळणाऱ्या रकमेपेक्षा अधिक रकमेची प्रॉविसरी नोट अथवा पावती करण्यास कर्जदारास भाग पाडण्यात येते अशा व्यवहारांचाही समावेश गुन्हाच्या व्याख्येत करावा.

२. हे विशेष परवाने Money lender's Bill मध्ये सुचविलेल्या सामान्य परवान्याव्यतिरिक्त असतील व जिल्हा न्यायाधीशाने ते मंजूर

करताना परवानाधारकाचे चारित्र्य/नीतिमत्ता व आर्थिक सुस्थिरता यांची खात्री करून घेणे आवश्यक आहे. आर्थिक सुधारणेचा निकष आवश्यक आहे, कारण किरकोळ व्यवहार करणाऱ्यांना अधिक गैरव्यवहार करण्याचा मोह होणे शक्य आहे.

नियमांचे उल्लंघन करण्यात आल्यास परवाना रद्द करण्यात यावा.

३. खालील बाबी प्रमाणित करणारे नियम करण्यात यावेत :—

(अ) हिशेब ठेवण्यासाठी तक्ते.

(ब) कर्जदारांसाठी खातेपुस्तिका ठेवण्यात याव्यात. तसेच कर्जदारांना हिशेबाचे तक्ते नियमितपणे देण्याची सक्ती करण्यात यावी.

(क) नोकरीवर ठेवण्यात येणाऱ्या पठाण गुंडांना कायमची रजा देण्यात यावी तसेच अवकारी खात्याप्रमाणे नोकरीनामे लिहून देण्यात यावेत.

(ड) प्रमाणित पद्धत न पाळल्यास शिक्षा/दंड करण्यात यावा. या बाबी legal and accountancy experts च्या अखत्यारीतील असल्याने मी अधिक तपशीलात जात नाही. Money lender's Bill मध्येही यापैकी काही बाबींचा विचार करण्यात आला आहे.

४. भागास वर्गीयांकडून नवी व जुनी कर्ज वसूल करण्याचे व्यवहार केवळ खतावणी-मार्फतच करण्यात यावेत. इतर प्रकारे असे व्यवहार करण्यास मनाई करावी व केले गेल्यास दंड करण्यात यावा. हे अतिशय आवश्यक आहे. नाहीतर मिल्लांची फसवणूक होणे चालूच राहील. मिल्लाने आपले शेती उत्पादन खुल्या बाजारात अथवा खरेदी-विक्री सोसायट्यांमध्ये विकणे त्यास सक्तीचे करावे. मिल्लाच्या संरक्षणासाठी व शिक्षणासाठी हे आवश्यक आहे.

कर्जाच्या मोबदल्यात दिनावेतन अनेक वर्षे राववून घेण्याच्या अन्याय्य प्रथेला प्रतिबंध करण्यात यावा व तशी तरतूद नियमाद्वारे करण्यात यावी.

सावकारीवरोवरच शेती उत्पादनाचे दलाली व्यवसाय करण्यास मनाई करण्यात यावी. मिल्लाने आपले शेती उत्पादन एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीमार्फतच विकणे अशी अट कर्ज देताना त्याला घालण्यात येते, यासही मनाई करावी व असे केल्यास दंड करण्यात यावा.

५. सिव्हील कोर्टमार्फत आदिवासीची व डोंगरी जमातीच्या व्यक्तीच्या decree अंमलबजावणी करताना आपल्या कुटुंबाचे

पालनपोषण त्यास करता येईल, एवढे उत्पन्न त्याचेजवळ राहू देण्याची काळजी घेण्यात यावी. तसेच पुढील पीक येईपर्यंत त्याला धान्य/बियाणे पुरविण्यात यावे. सिव्हील प्रॉसिजर कोडच्या सेक्शन ६१ मध्ये अशा प्रकारची तरतूद आहे. मात्र त्याची अंमलबजावणी प्रांतात होत नाही.

या सवलती देण्याचे प्रमाण ठरवून घेण्यात यावे व ते जमीन धारणेचे स्वरूप व आकार तसेच अवलंबून असणाऱ्या व्यक्ती यांच्या सुख्येवर आधारीत असावे.

वरील सर्व शिफारशी बाराकाईने पाहिल्या तर ध्यानात येईल की जरी त्या कडक स्वस्वाच्या असल्या तरी योग्य वा प्रामाणिकपणे व्यवसाय करणाऱ्या कोणत्याही सावकाराला हानिकारक नाहीत. मात्र गैरव्यवहार करणाऱ्या सावकारांचे व्यवसायातून उच्चाटन करण्यास समर्थ आहेत.

सहकारी सोसायटीचा व कर्ज पुरवण्याची

तरतूद

सहाय्यक निबंधकांनी सादर केलेल्या माहितीवरून अंशतः वगळलेल्या प्रदेशामधील भिल्ल सोसायटीचांची आर्थिक स्थिती ध्यानात येते. अशा ३७ सोसायटीचा असून त्यांची आर्थिक स्थिती वाईट आहे. यापैकी बहुतेक ठप्प झाल्या आहेत. ऑगस्ट १९३६ पासून या तालुक्यातील भिल्ल सोसायटीचांसाठी Sub-auditor च्या दर्जाचा विशेष अधिकारी आहे. (त्याने सुद्धे केलेल्या एका नव्या पद्धतीचा उल्लेख मी नंतर करेन.) त्याच्या कारकीर्दीत तळोद्यातील २० सोसायटीचांची नोंदणी झाली परंतु त्यांची स्थिती असमाधानकारक होत आहे. या भागात सहकारी चळवळ प्रायोगिक अवस्थे पलीकडे गेलीच नाही. एवढ्या मोठ्या भागाच्या पतपुरवठा मागणीच्या तुलनेत/मानाने सोसायटीचांची संख्या, त्यांच्या सभासदांची संख्या ही नगण्य आहे. आतापर्यंत झालेले काम फारसे समाधानकारक नाही. सामूहिक जबाबदारीची संकल्पना भिल्लाना उमगत नाही. सहकार व सांप्रदायिक/सामूहिक जबाबदारी या संकल्पना (रानवट), भिल्लाना आवाक्यापलीकडच्या आहेत असे वाटते. उपनियम तयार करणे, नोंदणी, कार्यकारी मंडळाची/अधिकाऱ्यांची निवडणूक, शेअर्स खरेदी, वार्षिक सभा इत्यादी कार्यपद्धती भिल्लाना समजण्यापलीकडची आहे व त्यात त्यांना रसही नाही. को-ऑप. सोसायटीज मॅन्युअल मधील 'the ten main points of co-operation' (चौथ्या प्रकरणाखेरीस) पाहिल्यास माझे

म्हणणे अधिक स्पष्ट होईल. क्र. ७—'सोसायटीच्या सर्वसाधारण सभेचे काम आहे की कार्यकारी मंडळाची/सचिवाची नेमणूक करणे, तसेच दरवर्षी हिशेब व ताळेबंदाचा विचार करणे, तसेच कार्यकारी मंडळाला कामाविषयी जाव विचारणे आणि नजरेस/निदर्शनास येणाऱ्या चुकांविषयी आदेश देणे.—क्र. १०—रजिस्ट्रारने हिशेब तपासले तरी सोसायटीच्या कामकाजाची जबाबदारी अखेर सभासदांची आहे हे कायम लक्षात ठेवले पाहिजे. सभासदांसाठी सरकार या सोसायटीचा स्वतः चालवणार नाही. सोसायटीचा कारभार यशस्वी व्हायचा असेल, तर सभासदांनी स्वतःच त्यांचेकडे लक्ष दिले पाहिजे.' या सूचना प्रांतातील इतर शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने काळाच्या काहीशा पुढे आहेत. भिल्लानावात तर त्या हास्यास्पद आहेत. कर्ज मिळविण्यासाठी पाळावी लागणारी कार्यपद्धती व कर्ज मिळण्यास लागणारा उशीर यामुळे भिल्लाना सोसायटीचांच्या कामाविषयी फारसा उत्साह वाटत नाही. सध्याच्या व्यवस्थेपेक्षा भावी काळात तोटा टाळण्यासाठी व कार्यक्षमता वाढण्याच्या दृष्टीने बरीच काळजी घ्यावी लागेल. सध्याच्या व्यवस्थेत कर्ज मंजूर होण्यासाठी बरेच महिने लागतात. एवढा काळ भिल्ल थांबू शकत नाही. भिल्लाला कशाची गरज असेल तर दैनंदिन खर्चासाठी छोटी छोटी कर्जे त्याला लागतात, ती त्याला सावकारांकडून मिळतात. कर्ज कशासाठी पाहिजे असे अडचणीचे प्रश्न सावकार विचारत नाही. त्या मागसावर त्याचा विश्वास असेल तर सावकार त्याला ठराविक कर्ज देतो. प्राथमिक पतपुरवठा सोसायटीचांच्या सध्याच्या रचनेमुळे भिल्लाना या प्रकारच्या मागण्या पुऱ्या करणे शक्य होत नाही. शेतीकामासाठी कर्ज मिळण्यासाठी दोन-चार महिने लागणे ही नित्याची वाव आहे.

सावकारांचा सहकारी सोसायटीला कडवा विरोध

सावकारांचा सहकारी सोसायटीचांना साहजिकच कडवा विरोध असतो. सोसायटी व भिल्ल सभासद यांचे मध्ये दुरावा निर्माण करण्यासाठी सावकार भिल्लाना असलेल्या आपल्या सर्व प्रकारच्या प्रस्तावांचा वापर करतो, अर्थात त्याअगोदर सोसायटीमधून जेवढे शक्य आहे तेवढे कर्ज घेऊन त्यातून आपली जुनी कर्जे भिल्लानांकडून फेडून घेता. त्यामुळे त्यांच्या खिशात बरीच रक्कम असते. कापणीच्या हंगामात सुखातीसच सावकार आपल्या कर्जदाराच्या पिकावर धाड घालतो. यासाठी तो गावपातळीवरील सरकारी सेवकांचीही मदत घेतो. त्यामुळे सोसायटीला वसूल करण्यास काहीच शिल्लक राहत नाही आणि पुढच्या

हंगामामध्ये तर सोसायटीचा त्याच्या पिकावरील हक्क संपुष्टात येतो. त्यामुळे कर्जवसुलीची व्यावहारिक शक्यता संपुष्टात येते.

थोडक्यात, प. खानदेशातील भिल्ल भागात सहकारी चळवळ अयशस्वी झाली आहे आणि अंतर्गत गुंतागुंत, कामातील अडचणी तसेच सावकारांची तीव्र स्पर्धा यामुळे यापुढेही ती अयशस्वी होण्याची शक्यता आहे.

सावकारांना पर्याय काय ?

सावकारांच्या व्यवसायावर तीव्र निर्बंध घालण्याच्या शिफारशी इतरत्र करण्यात आल्या आहेत. पतपुरवठा करणाऱ्या इतर/पर्यायी यंत्रणांशी स्पर्धा करणाऱ्या सावकारांची शक्ती कमी होण्यास मदत होईल. वस्तुतः अशी पर्यायी यंत्रणा अत्यंत आवश्यक आहे. त्याची रूपरेषा मी येथे मांडत आहे. योग्य पर्यायी शब्दाभावाची मी 'सोसायटी' असा शब्द वापरला आहे.

धान्यकोठार : खरेदी-विक्री संघ

सावकारांवर निर्बंध घातल्यामुळे कर्जाकडे पैसे देण्याचे व्यवहार कमी होतील, भिल्लाना पतपुरवठाघाती उणीव भासेल ती दूर करण्यासाठी जे काम आजवर सावकार अयोग्यरीत्या मागिने करित होते त्यासाठी पतपुरवठा कार्य करणारी यंत्रणा गावपातळीवर उभा रावी लागेल. ठिकठिकाणी शाखा असलेली खरेदी विक्री सोसायटी व ठाणे जिल्ह्यात अनेक वर्षे अस्तित्वात असलेली धान्यकोठार पद्धती यांची योग्य सांगड घालणारी यंत्रणा हे कार्य चांगल्या प्रकारे करू शकेल. धान्यकोठार पद्धती फार सोपी व परिणामकारक आहे. सरकारने पुरवलेल्या छोट्या भांड्यालावर त्याची सुखात होते, पेरणीच्या हंगामात कोठारातून बियाणे पुरविण्यात येते. परतफेडीच्या वेळी १२½ टक्के व्याजासकट ते परत करावे लागते. धान्यकोठार पद्धतीने उल्लेखनीय यश मिळवले. अर्थात म्हसूल खातेच हे कोठार चालवित असल्याने धान्य कर्जाची वसुली बरीच व सुलभरीत्या होते हे या यशाचे इंगित आहे.

सहकारी खरेदी-विक्री सोसायटी आपल्या सभासदांचे पीक चांगल्या भावात विक्रीसाठी ताब्यात घेईल. खर्च वजा करून बियाणे, किराणा माल, कापड व इतर जीवनावश्यक वस्तूंच्या स्वरूपात सभासदांचे भाग त्यांना परत करण्यात येतील. या सर्व वस्तू चांगल्या दर्जाच्या व घाऊक खरेदी केल्याने स्वस्त असतील. उरलेली रक्कम रोख देण्यात येईल. पिकांची सर्व किंमत भिल्लाना हातात रोख देणे श्रेयस्कर नाही. कारण ही रक्कम तो वाटेल तशी खर्च करून टाकण्याची भीती

आहे. या दृष्टीने प. खानदेश जिल्हा खरेदी-विक्री सोसायटी योग्य प्रकारे काम करित आहे. अर्थात सावकारांच्या स्वयंमुळे या सोसायटीची प्रगती म्हणावी तशी होत नाही. या सोसायटीच्या तळोदा येथील शाखेने प्रांतिक सहकारी बँकेच्या स्थानिक शाखेच्या सहकार्याने केलेल्या कामाने मी प्रभावीत झालो. सोसायटीच्या कोठारात भिल्लांकडून धान्य/शेती उत्पादन खरेदी केले जाते. ते अधिकाधिक चांगल्या भावाने विकण्यात येते. भिल्लांकडे असलेली जमीन, मागील वर्षामध्ये आलेल्या पिकाचे प्रमाण व कुटुंबातील माणसांची संख्या इ. माहिती/निकाषाच्या आधारे भिल्लांच्या कर्ज घेण्याच्या पात्रतेचे अचूक निदान केले जाते व त्यांना पाहिजे तेव्हा कर्ज, बऱ्याचदा वस्तू रूपाने त्वरित दिले जाते. सोसायटीभाषात काही विशिष्ट मर्यादित रकमेचे कापड व इतर आवश्यक वस्तू स्थानिक व्यापाऱ्यांच्या सहकार्याने पुरविल्या जातात. मात्र यासाठी विशेष अधिकाऱ्याने त्यांना दिलेल्या चिठ्ठ्या घाब्या लागतात. बँक घेण्यासाठी तसेच सालदारांना देण्यासाठी रोख पैसे हवे असल्यास अशा चिठ्ठ्या दाखवून शेजारील इमारतीतील बँकेतून पैसे रोख देण्यात येतात व हे पैसे त्याच कारणासाठी खर्च करण्यात येतील याची खबरदारी घेण्यात येते. सण उत्सव प्रसंगीच्या खर्चासाठी छोट्या छोट्या रकमाही देण्यात येतात. अशा प्रकारची बँक सावकाराची जागा घेऊ शकेल. मात्र या बँकेचे व्यवहार चोख असतील. हा फरक सावकार व बँक यामध्ये असेल.

सावकारशाही नव्या योजना फोल पाडणार का ?

अशी यंत्रणा मोठ्या प्रमाणावर उभी करणे जवळजवळ अशक्य आहे कारण सोसायटीने कायदेशीररीत्या कर्जवसुलीसाठी पावले उचलण्याअगोदरच सावकार जबरदस्तीने भिल्लांच्या पिकांवर धाड घालतात व आपले कर्ज वसूल करतात. (हे भिल्ल व सावकारांचे जुने कर्जदार असतात) यामुळे सभासदांची पत नष्ट होते व या पद्धतीच्या मुळावरच आघात होतो. अशा परिस्थितीतही या सोसायटीचे कामकाज नेटाने सुरू आहे.

(अ) भिल्लांच्या गावांना जवळ पडतील अशा ठिकाणी सोयीस्कर खरेदी-विक्रीच्या शाखा उघडण्यात याव्या. उदा. नवापूर, चिचपाडा, तळोदा, कुरकुंडा, अक्कलकुवा, धडगाव काठी, शहादा, मेवासी संस्थानचा पण समावेश करण्यात यावा. या भागात सहकारी सोसायटीचा सुरू करण्याचे यत्न आजवर झाले नाहीत.

अक्राणी महालातील व अप्परकाठीतील भिल्ल सावकारांचे कर्जदार नाहीत त्यामुळे पतपुरवठ्याची मागणी सोसायटीकडे ते करणार नाहीत. मात्र सोसायटी मोठ्या दलालापेक्षा त्यांच्या शेतमालाला चांगला भाव देऊ शकेल.

(ब) सर्व अर्जदारांची पतपत्रके करण्यासाठी गावातील सरकारी अधिकाऱ्याने माहिती पुरवावी. औपचारिक सभासदाची जरूर नाही.

(क) अर्जदारांना छोटी छोटी कर्जे मंजूर करावी (रोख/वस्तुरूप) व रोख पैसा दिलेल्या कारणासाठीच खर्च होतो याकडे लक्ष द्यावे.

जमीन सुधारणेसाठी अधिक मुदतीची कर्जे तगाईच्या स्वरूपात मंजूर करावीत व आदिवासीला त्याच्या क्षमतेबाहेर कर्ज देऊ नये. याला त्याचा विरोध होईल हे खरे असले तरी त्यातच त्याचे हित आहे व याप्रकारेच त्याची पिढवणुकीतून सुटका होईल.

सर्व महत्त्वाच्या गावी आसपासच्या छोट्या गावांसाठी कोठारे करावीत. पिकांच्या तारणावर ज्यांनी कर्ज घेतली असतील त्यांनी पिकाचा ठरलेला भाग कोठारावर आणावा. कर्ज घेतले नसेल त्यानेसुद्धा आपले पीक सोसायटीला विकावे असे यत्न करण्यात यावेत. धान्य बियाण्यापैकी बरेचसे सभासदांच्या वाटपासाठी राखून ठेवावे लागेल. प्रत्येक कोठारासाठी कारकून नेमावे लागतीलच. योग्य ती वजनमापे असणे आवश्यक आहे.

सोसायटीने दिलेल्या आगाऊ रकमेमुळे पिकावर तिचा पहिला हक्क राहिल. सावकाराने धान्यरूपात वसुली करणे बेकायदेशीर होईल. कर्जदाराने सोसायटीत वा खुल्या बाजारात माल विकेपर्यंत त्याला थांबावे लागेल. त्याला आदिवासीचे पीक बेकायदेशीररीत्या कापून नेता येणार नाही याकडे लक्ष ठेवण्याची जबाबदारी महसूल अधिकाऱ्याची राहिल.

ही यंत्रणा पूर्ण सहकारी तत्त्वावर चालवावी असे मी सुचवणार नाही कारण ती कल्पना भिल्लांना समजेल असे मला वाटत नाही. व्यवस्थापनात व कर्जमंजुरीचे अधिकार सरकारकडे द्यावे. सहकारी तत्त्वावर व्यवहार करण्याचे लोकांना शिक्षण द्यावे व त्यांच्या स्थानिक समित्या बनवून सल्ला देण्याचे काम त्यांच्याकडे ठेवावे. कोणतीही आर्थिक जबाबदारी त्यांच्यावर सोपवू नये.

कर्जवसुलीसाठी महसूल अधिकाऱ्यांना जबाबदार धरल्याने सुरक्षितता वाढेल. या मागचे व्यवस्थापन सहकार खात्याकडे द्यावे. हे काम प्रचंड स्वरूपाचे आहे. शिफारस

करण्यात आलेले निर्बंध पूर्णरित्या अंमलात आणले गेले तरच हे काम पूर्ण होईल. अंधवट-प्रकारे ते करण्यात आले तर कायद्यातून पळवाट निघून सगळेच ठप्प होईल.

या कामासाठी पूर्णपणे नवी सरकारी यंत्रणा फार मोठ्या प्रमाणावर उभी करावी लागेल व बऱ्याच अंशी उपलब्ध यंत्रणेचा उपयोग करून घ्यावा लागेल.

नंदूरबार, शहादे, तळोदा भागातील रोजगार विषयक परिस्थिती

सावकाराची शोषणयंत्रणा एवढी जबरदस्त आहे की चांगली जमीन असूनही भिल्ल रोजंदारीवर काम करतो. यावर त्याला किरकोळ रोजगार मिळतो. त्याचा धान्यसाठी संपत आला की तो जंगल कंत्राटदाराकडे जातो.

रोजगाराच्या मजुरीचे दर फारसे वाईट नाहीत. माणशी ४-५ आणे. जंगलकंत्राटदार अगोदर रक्कम देतात व ती कामातून फेडून घेण्यात येते. जंगल कंत्राटदाराचे कायम कर्ज असलेले आढळून येत नाही. पण त्याने फसवणूक केल्याच्या खूप तक्रारी येतात. भिल्लाची तर एवढ्या बाबतीत फसवणूक केली जाते की त्याचं त्याला काहीही वाटत नाही. पूर्णतः नागवला गेल्याशिवाय त्याचा आवाज उठत नाही. भिल्लांच्या हितासाठी कंत्राटदाराच्या करारपत्रकात किमान वेतनाचे दर ठरवून घ्यावे व त्याचे हजेरीपत्रक केव्हाही तपासण्याचे अधिकार अधिकाऱ्यांना असावे.

एकूण नवापूर पेठ्यात लोकांना पुरेसे काम आहे असे सर्वसाधारणपणे म्हणता येईल. पश्चिम भाग सोडला तर शहादा, नंदूरबार व तळोद्याच्या भागात भूमिहीन भिल्लांची संख्या फार आहे. आर्थिक परिस्थिती फार वाईट आहे. अंशतः वगळलेल्या प्रदेशात भूमिहीनांना सालदार अगर किरकोळ मजूर म्हणून काम मिळते. प्रतिवर्षी ६० रु. हा सर्वसाधारण दर २५ ते १०० रु. हा दराचा चढउतार. ६० रु. पेक्षा कमी रक्कम मिळत असलेल्यांना वर्षाला एक घांतराचे पान व पायतणाचा जोड कधीकधी मिळतो.

शहादात कामाच्या हंगामात ४ आणे असा मजुरीचा दर. एरवी वर्षातले उरलेले महिने २/३ आणे मिळतात. शहादात पुसपाला २ आणे व वाईला १ आणा असा दर आहे. गरज पडेल तेव्हा काम मिळाले व कुटुंबातल्या दोघा-तिघांनी काम केले तर त्यांची गुजराण होते. मात्र दुर्दैवाने वर्षात २/३ महिनेच काम मिळते. यानंतर विशिष्ट प्रकारचे मासे ते पकडतात

व मध गोळा करतात. उरलेल्या वेळात त्यांच्या-
वर भीक मागायची पाळी येते अगर अंबाडी
खात्री लागते, अथवा उपाशी राहावे लागते.
थोडक्यात भिल्ल स्वतःला जिवंत ठेवू शकतो
हा एक चमत्कारच म्हटला पाहिजे.

एखाद्या तरुणाला लग्न करायचे असले तर
तो एखाद्या शाहूकडून १००-१५० रु. घेतो
आणि अनेक वर्षे कष्ट करून ते फेडतो. एकाने
१२५ रुपये फेडण्यासाठी १० वर्षे काम केल्याचे
उदाहरण आहे. अर्थातच योग्य करार वा
हिशेब नाहीतच. भिल्ल मजुराला केवळ
मालकाच्या दयेवर अवलंबून राहावे लागते.
तो पळाला तर दुसरा कुठलाही मालक त्याला
कामावर ठेवत नाही. कोळसा पाडणे, लिला-
वात विकला न गेलेला लाकूडफाटा व सरपण
गोळा करून देणे, यासारख्या सवलती देऊन
गुजराण करण्याची संधी देता येईल अशी
माझी जंगल खात्याला शिफारस आहे.

अक्राणीमहाल : अजून हल्ला आला नाही

पश्चिम खानदेशविषयी वर जे नमूद केले आहे
त्यांपैकी बऱ्याच बाबतीत हा भाग अपवाद
आहे. अत्यंत दुर्गम असल्याने बाहेरील जगाशी
त्यांचा संपर्क येत नाही. तसेच या भागातील
वस्तीही विखुरलेली आहे. इतर भागापेक्षा
पुढील बाबतीत फरक आहे.

जमीन

या भागात कसण्यासाठी हजारो एकर जमीन
उपलब्ध आहे. जमीनसारा फारच कमी आहे.
या भागातील सर्व्हे केलेला भाग म्हणजे
धडगावच्या आसपास जास्तीत जास्त १२
आणे व सरासरी ५ आणे. अधिक दुर्गम
भागातील महसूल अजून कमी. ही जमीनसुद्धा
नजरेनेच मोजली जाते.

या भागातील आदिवासी लोक स्वतंत्र
जमीनधारक आहेत. प्रत्येक कुटुंब आपल्या

शेतावर बांधलेल्या झोपड्यातून राहतात.
बहुतेक घरांच्या जवळपास दुसरे घर नसते.
एका जागी पाच घरे क्वचित दिसतात.
शेतातून मिळणारे उत्पन्न त्यांच्या उदर-
निर्वाहाला पुरेसे असते. विक्रीसाठी ते गुरे
पाळतात. गुरांना चरण्यासाठी त्यांना भरपूर
चारा मिळतो. वर्षअखेरीस धान्य कमी पडले
तर ते गाय-बैल विकतात. वर्षाचे अखेरीस
खर्चातली तूट भरून काढतात.

वित्तपुरवठा

या भागात प्रभाव पाडणे सावकारांना अजून
शक्य झाले नाही. दळणवळणाच्या सोयीचा
अभाव हे याचे कारण आहे. धडगावला बाहेर-
च्या जगाशी जोडणारा एकच रस्ता दरामार्गे
आहे. (दरा धडगावपासून २६ मैलांवर आहे.)
अक्राणी महालात वाहतूकसाठी रस्ता नाही.
वाहतुकीसाठी घोडा अथवा पायी प्रवास हाच
पर्याय. शेतीमालाची वाहतूक गाढवावरून
होते. गाढवावरून माल वाहतूक करण्याचा
धंदा भोई लोकांच्या ताब्यात आहे. शेतकरी
जास्त असलेले आपल्याकडील धान्य शेतीमाल
भोयला विकतो. भोई ते धान्य धडगावपासून
२० मैलावरील तळोदा येथे बराच नफा
मिळवून विकतो. भोई चांगला भाव देत
नसला तरी रोख पैसे देतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांकडे
जवळजवळ वर्षभर पुरेल इतके धान्य असते.
त्याचप्रमाणे मीठ, कापड, यासारख्या गरजा
पूर्ण करण्यासाठी रोख पैसेही भोय्याकडून
मिळालेले असतात. शेतकरी मासेमारी
व शिकारही करतो त्यामुळे त्यांच्या आहाराला
जोड मिळते. गरज पडल्यास तो एखादे जनावर
विकू शकतो. दुकान जवळ असल्यास त्याच्या
आवाक्यात असल्यास दारू पिणेही त्याला
परवडते.

या भागातील शेतकऱ्याला कर्ज काढण्याची
संध्य नाही. काही वेळी आपल्या शेजाऱ्याकडून
पैसे अगर धान्य उसने घेतो. पैसे उसने देण्याचा

व्यवसाय करून एक-दोन भिल्ल पावरा पाटील
थोडे श्रीमंत झाले. मात्र लोकांना कर्जाची
नियमित सव्य अजिबात नाही.

दारू

अक्राणीमध्ये दारू आयात करण्यास सक्त
मनाई असल्याने धडगावला सरकारी नाकी
आहेत. अक्राणी महालातील दारूची दुकाने
खात्याच्या व्यवस्थापनाखाली आहेत. प्रांतात
कोणत्याही ठिकाणापेक्षा येथे दारू स्वस्त आहे.
(४ आणे बाटली). त्यामुळे लोक भरपूर
प्रमाणात दारू पितात. वेकायदा दारूचे गाळप
फार थोड्या प्रमाणावर चालते. या भागात
दारूचे इतर भागासारखे गंभीर आर्थिक
परिणाम होत नाहीत त्यामुळे या भागात
दारूबंदीची फारशी आवश्यकता वाटत नाही,
अर्थात दारूबंदी मुळीच असू नये असे मात्र
मी म्हणणार नाही.

गुन्हेगारी

गुन्हेगारी अगदीच नगण्य आहे. या भागातील
पावरा व भिल्ल चोरी करणार नाहीत.
नधरावायकोवळून भांडणे जास्त होतात
व त्यातून मारामारीची प्रकरणे उद्भवतात.
हेच प्रमुख गुन्हे.

प. खानदेशातील डोंगरी भागापेक्षा अक्राणी
महालात सुखद असे वेगळे चित्र दिसते. लोक
स्वतंत्र, सत्यप्रिय व कायद्याने दागणारे आहेत.
दळणवळणाच्या सोयी झाल्या तर मात्र इतर
भागासारखेच या भागातही शोषण होण्याचा
धोका आहे. हे टाळण्यासाठी केलेल्या शिफारशी
स्वीकारण्यात आल्या तर हा धोका टळेल.

सुषमा सोनक

सुधीर जोग

[महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषदेचे
त्रैमासिक 'हाकारा' (ऑक्टोबर-डिसेंबर
१९८५) वरून साभार].

आदिवासी विकासात शिक्षणाची

नवीन दिशा : नवीन आव्हाने

डॉ. गोविंद गारे*

जॉन गायकवाड*

प्रस्तावना

मानवी जीवनात शिक्षणास अनन्य साधारण असे महत्त्वाचे स्थान आहे. शिक्षणामुळे नियोजित सामाजिक बदलाच्या (Planned social change) प्रक्रियेबरोबर विकासासही गती मिळते. शैक्षणिक गुणवत्तेचा व्यक्तीस व त्याच्या कुटुंबियांस होणाऱ्या फायद्याबरोबर समाजासही निश्चितच फायदा होऊ शकतो. कारण शिक्षणामुळे अधिक कसदार व अधिक कार्यक्षम असे मानवी भांडवल निर्माण होते.

आदिवासी समाज आज अज्ञानाच्या आणि दारिद्र्याच्या अंधारात चाचपडत आहे. खऱ्या अर्थाने या समाजाच्या प्रगतीस गती मिळवून देण्याची कुवत केवळ शिक्षणाच्या प्रक्रियेत आहे असे म्हणणे अतिशयोक्तीचे निश्चितच होणार नाही.

आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासांमध्ये शिक्षणक्षेत्राचा फार मोठा वाटा आहे हे तत्त्वतः मान्य करून या संदर्भात शासनाचे आणि त्याचबरोबर राज्यातील लहान-मोठ्या खाजगी स्वयंसेवी संस्थांचे कार्य सुरू झालेलेच आहे.

आदिवासी भागात शिक्षणाची पहाट होऊन काही फार काळ लोटलेला नाही. समोर डोंगरासारख्या अडचणी असून सुद्धा, त्या अडचणींकडे कधी पाठ फिरवून तर कधी त्या अडचणींना सामोरे जाऊन आज आदिवासींमध्ये साक्षरतेची जी वाटचाल होत आहे ती स्फूर्तिदायक व आशादायक असली तरी सुद्धा शिक्षणाच्या या शर्यतीमध्ये अडचणींमुळे होणारा अडथळा हा दुर्लक्ष करण्यासारखा निश्चितच नाही.

केंद्र सरकारला संबंध देशासाठी नवे शैक्षणिक धोरण आखावयाचे असून, हे धोरण आखाताना भारत हा एकविसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावर उभा आहे, या गोष्टीचे सतत भान

ठेवावयाचे आहे. आखावयाच्या या नव्या शैक्षणिक धोरणास एक निश्चित आकार देण्याच्या दृष्टीने केंद्रीय शिक्षण मंत्रालयाने, "शिक्षणाचे आव्हान" या नावाचा प्रलेख प्रसृत केला आहे. या प्रलेखावर सर्वांगीण आणि व्यापक चर्चा झाल्यावर हे धोरण निश्चित व्हावयाचे आहे.

दुर्गम भागातील आदिवासी जमातींना शिक्षण त्यातल्यात्यात सुगम आणि सुलभ होण्यासाठी आज असलेले अनंत अडथळे एका किमान मर्यादितपरीत कमी करणे आवश्यक आहे. अडचणी संपविणे शक्य नाही, परंतु त्या कमी करण्याचा शास्त्रोक्त प्रयत्न करणे ही मात आपल्या हातातील बाब आहे.

आदिवासी जमातींमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण वाढविण्याच्या दृष्टीने काय करता येण्यासारखे आहे आणि आज असलेल्या अनंत अडचणींवर आजच्या तंत्र आणि विज्ञानाच्या सहाय्याने कशा प्रकारे मात करता येईल, याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न या संशोधनपर आणि वैचारिक लेखामध्ये (Research-cum-Concept paper) केला आहे.

आदिवासी जमातींच्या मुला-मुलींच्या शिक्षणात आश्रमशाळेचा सिंहाचा वाटा आहे, असे म्हणणे निश्चितच अयोग्य ठरणार नाही. आदिवासी शाळांमध्ये आदिवासी विद्यार्थी गेले तरी अनेक कारणांमुळे त्यांच्या शिक्षणाची हेळसांडच होते. आदिवासी शाळांमध्ये मुला-मुलींची उपस्थिती अगदी निराशाजनक अशी असते. आई-वडिलांना केवळ शिक्षणाचे महत्त्व नसते. एवढेच केवळ नाही तर ते गरिबीच्या दारिद्र्याच्या परिस्थितीमुळे गांजलेले असल्यामुळे मुले-मुली शाळेत जाण्यापेक्षा-घरकामात, भावंडे सांभाळण्यात, शेती कामात, गुरे वळवण्यात-त्यांच्यासहकार्याची अधिक निकड भासते. गरिबीमुळे शिक्षणास वंचित होणे आणि

शिक्षण नसल्यामुळे दारिद्र्यात पिचत पडणे हे दुष्टचक्र कुठेतरी थांबविण्याची वेळ नक्कीच आलेली आहे.

लोकसंख्येच्या निकषांवर आश्रमशाळांचे जाळे पसरणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे अस्तित्वात असलेल्या आश्रमशाळांमध्ये इमारतीची उपलब्धता लक्षात घेऊन आवश्यकतेनुसार वर्ग/तुकड्या वाढविण्याचाही विचार करता येण्यासारखा आहे. एकशिक्षकी शाळा आणि इतर अनिवासी शाळांपेक्षा आदिवासी भागात आश्रमशाळांनाच प्राधान्य असावे. लोकमानसात आदिवासी आश्रमशाळा हे महत्त्वाचे शैक्षणिक केंद्र ठरत आहे. या आश्रमशाळांचा कारभार सध्याप्रमाणेच पूर्णपणे आदिवासी विकास विभागाकडेच असावा. त्यासाठी या विभागाच्या अंतर्गत खस "आदिवासी शिक्षण विभाग" असला पाहिजे.

प्राथमिक शिक्षण ही शिक्षणाच्या प्रक्रिये-मधील सर्वात निर्णायक अशी अवस्था आहे. कारण व्यक्तीमत्त्व, दृष्टीकोन, आत्मनिर्भरता, संवयी, अध्वयन-कौशल्ये, आणि संचलनक्षमता या गुणांचा पाया ह्या अवस्थेतच घातला जातो.

आदिवासी जमातींच्या विद्यार्थ्यांना प्राथमिक शिक्षणाचा अभ्यासक्रम बोजड आणि कंटाळवाणा होऊ नये, या दृष्टीने प्राथमिक शिक्षणाचा आकृतिबंध साधारणपणे कसा असावा याबाबतची चर्चा पुढील कांही परिच्छेदांमध्ये केलेली आहे.

पूर्व प्राथमिक शिक्षण

पूर्व प्राथमिक शिक्षण हा विषय अत्यंत नाजूक आणि तितकाच महत्त्वाचा. काल-परवापर्यंत आपल्या आई-वडिलांच्या, भावंडांच्या व इतर नातेवाईकांच्या अंगा-खांद्यावर खेळणारे मूल-घरातील अनौपचारिक वातावरणात रमलेले मूल, ज्या दिवशी पहिल्या प्रथम बालवाडीच्या वर्गात येते त्या दिवशी ह्या बालकाने शिक्षण क्षेत्राच्या औपचारिक जगात प्रवेश केलेला असतो.

पूर्व प्राथमिक शिक्षण हे औपचारिक शिक्षणाचे पहिले पाऊल असले तरी बालवाडीच्या अंगातील वातावरण पूर्णपणे अनौपचारिक असते, कारण उद्देश असतो मुलांवर स्वच्छतेचे संस्कार व शाळेची गोडी लागावी, आवड निर्माण व्हावी. "शाळे" बद्दल जो पहिला ठसा बालमनावर येथे उमटतो, तो ठसा केवळ चांगलाच नव्हे, तर पुढील शालेय जीवनावद्दल

* संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

** अधिव्याख्याता, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

आवड आणि धास्या निर्माण करणारा असाच असावा.

भाषा हे मानवी संपर्काचे (Communication) व विचार व्यक्त करण्याचे (Expression) अनन्य साधारण महत्वाचे असे माध्यम आहे. भाषा ही केवळ संस्कृतीचे वाहन नवून ती संस्कृतीची कन्या सुद्धा आहे. एकतानता (Rapport) साधण्यामध्ये भाषेचे स्थान हे अत्यंत नाजूक आणि तितकेच महत्वाचे आहे. आदिवासी भाषात, बालक जेव्हा बालवाडीत पहिले पाऊल टाकते तेव्हा सर्व जमातीच्या बालकांसंबंधी जरी नसले, तरी कांही जमातीच्या बालकांसंबंधी भाषेचा प्रश्न निश्चितच उद्भवतो.

महाराष्ट्रात "धारली, भिल्ल, पावरा, कोरकू, कोलाम, माडिया गोंड", या जमातीच्या बोलीभाषा मराठीपेक्षा थोड्या भिन्न आहेत. या बोलीभाषा बोलणाऱ्यांना प्रमाण मराठी भाषा वेगळी वाटते. या बालकांवर बालवाडीपासूनच प्रमाण मराठीचा भडिमार करणे याचा मानसशास्त्रीय दृष्टीकोनातून विचार करावा लागेल.

बालवाडीच्या वर्गाचे औपचारिक स्वरूप लक्षात घेता, हा प्रश्न सोडवणे, तसे फारसे अवघड ठरू नये. बरील बोलीभाषा ज्या विभागात बोलल्या जातात— त्या भाषावादी त्याच परिसरातील बालवाडी शिक्षकांची निवड प्राधान्याने होणे अगत्याचे आहे. या बालवाडी शिक्षकांकडून अशी अपेक्षा आहे की, त्यांनी त्यांच्या वर्गाचा साधारणतः ९० टक्के व्यवहार त्या त्या परिसरातील बोलीभाषेतूनच करावा. बालवाडीतील बालकांशी संवाद साधतांना बोलीभाषेचे माध्यम हाच एकमेव आधार असावा. (शिक्षणाच्या औपचारिक क्षेत्रात कोणत्याही बोलीभाषेस संबंधित परिसरातील शिक्षकांनी कमी लेखण्याचे कांहीही कारण नाही.) बालवाडीची वडवडगोते, गाणी, गोष्टी, सभोवतालचे जीवन, निसर्ग इत्यादींच्या माहितीत अधिकाधिकरित्या संबंधित परिसरातील बोलीभाषेत म्हणजेच पर्यायाने परिसरामिमुख व तेथील संस्कृतीत मुळावलेले असेच असावेत.

त्याचप्रमाणे ज्या जमातीमध्ये बोलीभाषा ही मराठी भाषेशी निकटची अशी आहे, अशा परिसरातसुद्धा बालवाडीच्या वर्गात त्या त्या परिसरातील बोलीभाषेत कामकाज चालणे अधिक परिणामकारक होईल. बोलीभाषा जरी मराठीच्या निकटची असली तरी ती "प्रमाण मराठी" पासून तशी थोड्या फार प्रमाणात दूरची अशीच असते. बालवाडीच्या वर्गात कोणत्याही परिस्थितीत लेखन व लेखन

साहित्याशी बालकांचा संबंध यऊ नये याची खबरदारी घ्यावी. पाठांतर व घोकंपट्टी या पद्धतीची ओळख होणार नाही ही खबरदारी घेणे आवश्यक आहे. वर्गातील वातावरण दहशतीचे व तंग नसावे, स्वभावतः भित्या, बुजऱ्या आणि अबोल मुलांच्या मनावर याचा त्रिपरीत परिणाम होऊ नये. वातावरण खेळीमेळीचे व मुलांना बोलते करणारे असायला हवे. बालवाडीच्या तीन तासांच्या दैनंदिनीमध्ये एक औपचारिक साचेबंदपणा (formal routine) येणार नाही हे पाहणे सुद्धा अत्यंत महत्वाचे आहे. असा औपचारिक साचेबंदपणा आल्यास हा सर्व कार्यक्रम रटाळ व कटाळावाणा होण्याचीच शक्यता अधिक असते. असे झाल्यास बालके कटाळून धाळेवहल्ली भीती व शत्रुत्वाची भावना त्यांच्या मनामध्ये रुजण्यास निश्चितच खतपाणी मिळते.

बालवाडीतील बालकांना जी खेळणी दिली जातात ती ढोबळपणे न देता " मनोरंजनाबरोबर विज्ञान दृष्टी व मानसिक विकास " होईल अशी खेळणी घेण्याकडे कटाक्षाने लक्ष देण्यात यावे. बालकांना दिला जाणारा खाऊ/पूरक आहार हा तंत्रांचा सल्ला घेऊन नंतरच निश्चित करावा. खाऊ देण्याच्या सर्व टप्प्यांवर कटाक्षाने स्वच्छता पाळण्यात यावी.

त्याचप्रमाणे बालवाडीमध्ये प्रवेश देताना बालकांची वैयक्तिक तपासणी करून आजारी व अशक्त बालकांवर तारीत आवश्यक ते उपचार सुरू करणे निकडीचे आहे. विशेषतः अनेकिया (रक्तात लोहाचे प्रमाण कमी असणे), रातांघळपणा, त्वचारोग यावर त्वरीत उपाय केल्यास संबंधित बालकांची सने प्रसन्न व आनंदी राहतील आणि निश्चितच कार्यक्षमता आणि आकलनशक्ती धाढेल. प्रवेशानंतर बालवाडीतील बालकांची वर्षातून २-३ वेळा वैयक्तिक तपासणी होणे जरूरीचे आहे.

प्राथमिक शिक्षण

इयत्ता पहिलीपासून औपचारिक शिक्षणास खऱ्या अर्थाने सुरुवात होते. तरी सुध्दा हा औपचारिकपणा केवळ एका किमान मर्यादित पर्यंतच मर्यादित उद्देश्याचा कटाक्ष पाळणे हे शिक्षणाच्या प्रक्रियेमध्ये निश्चितच सहाय्यभूत ठरण्यासारखे आहे.

अभ्यासक्रमाची साधारण रूपरेषा

इयत्ता पहिली या वर्गात प्रामुख्याने भाषा आणि गणित हे दोन विषय असावेत. सध्याचे जे इयत्ता पहिलीचे भाषेचे पाठ्यपुस्तक आहे ते, ज्या आदिवासी जमातीच्या विद्यार्थ्यांची

बोलीभाषा मराठी पासून दूर आहे, त्यांना फारच जड वाटते. (विद्यार्थ्यांची मातृभाषा मराठी आहे हे गृहीत धरूनच हा पाठ्यक्रम तयार केला असल्यामुळे हे स्वाभाविकच आहे) ह्या मुद्याचा प्राथमिक स्तरावर गंभीरपणे विचार न केला गेल्यामुळे इयत्ता १० वीचे निकाल लागल्यावर आपल्याला धक्का सोसावा लागतो. अनेक आदिवासी विद्यार्थी मराठीमध्ये नापास झालेले असतात आणि त्यातील अनेकांना, भाषेत पास होण्याची खात्री नसते.

तरी इयत्ता पहिलीमध्ये भाषेच्या पाठ्यक्रमाचा कल हा नैसर्गिकपणे मराठी भाषा शिकविण्यावर असावा.

.... अक्षर ओळख

.... साधे शब्द, जोडशब्द

.... साधी वाक्ये, कविता आणि गाणी,

यानंतर ज्या विद्यार्थ्यांची बोलीभाषा मराठी भाषेच्या जवळ आहे त्यांना गोष्टीरूप, मनोरंजक, वर्णनात्मक आणि चर्चात्मक परिच्छेद असावेत आणि ज्या विद्यार्थ्यांची बोलीभाषा मराठी भाषेपासून दूर आहे त्यांचा साधी वाक्ये बोलण्याचा, लिहिण्याचा व वाचण्याचा सराव उत्तम प्रकारे झाल्यानंतर भाषांतराचा सराव होणे आवश्यक आहे. (त्यांच्या बोलीभाषेतून मराठीत आणि मराठीतून त्यांच्या बोलीभाषेत त्यांना सुलभपणे भाषांतर करता येणे अगत्याचे आहे) यानंतर गोष्टीरूप, मनोरंजक, वर्णनात्मक व चर्चात्मक परिच्छेद असावेत.

इयत्ता दुसरीच्या वर्गात प्रामुख्याने भाषा गणित आणि सामुदायिक जीवन हे तीन विषय अंतर्भूत व्हावेत. भाषेच्या अभ्यासक्रमात भाषेचे ज्ञान संमूढ करण्याच्या दृष्टीने छोटे छोटे पाठ असावेत. आदिवासी जमातींच्या विद्यार्थ्यांनी ज्या गोष्टी कधी पाहिल्या आणि ऐकलेल्या नसतात त्या गोष्टी पाठांमध्ये, कवितांमध्ये, गाण्यांमध्ये आल्याने हा एक कटाळावाणा उपक्रम होऊ नये ही खबरदारी घेणे अत्यंत निकडीचे आहे. (या संदर्भात ध्यावण्याची खबरदारी इयत्ता ४ थी पर्यंत भाषा आणि गणित या दोन्ही विषयांत घेणे आवश्यक आहे).

इयत्ता तिसरीच्या वर्गात प्रामुख्याने भाषा, गणित, शास्त्र आणि भूगोल या चार विषयांचा समावेश असावा. (मराठीच्या पाठांच्या माध्यमाद्वारे भाषेच्या समृद्धीबरोबरच, सामुदायिक जीवन व सामान्यज्ञानाचे शिक्षण देण्यात यावे) भूगोल या विषयाचा श्रीगणेशा कटाळावाणा आणि रटाळ होणार नाही याकडे लक्ष घेणे आवश्यक आहे.

इयत्ता चौथीच्या वर्गात वरील प्रमुख विषयांच्या यादीत इतिहास या विषयाचा समावेश व्हावा. त्याचप्रमाणे इयत्ता पहिलीमध्ये ज्याप्रमाणे मराठी भाषेचा परिचय करून देण्यात आला. त्याच प्रकारे सर्व आदिवासी जमातींच्या विद्यार्थ्यांना इयत्ता चौथीच्या वर्गात नैसर्गिकपणे इंग्रजी भाषेचा परिचय करून देण्यात यावा.

अक्षर ओळख अंक—(१-२००)

लहान मोठे शब्द, अंक-अक्षरी (१-२००)

साधी वाक्ये, कविता

साधी वाक्ये बोलण्याचा, लिहिण्याचा व वाचण्याचा सराव उत्तमप्रकारे झाल्या-नंतर भाषांतराचा सराव होणे आवश्यक आहे.

गोष्टीरूप, मनोरंजक, वर्णनात्मक आणि चर्चात्मक परिच्छेद असावेत.

इयत्ता पाचवीच्या वर्गात वरील प्रमुख विषयांच्या यादीत हिंदी भाषेचा समावेश व्हावा. हिंदी व मराठी भाषांच्या साध्यांचा फायदा घेऊन इयत्ता पाचवीच्या हिंदी भाषेच्या अभ्यासक्रमात भाषेचा परिचय करून (अक्षर ओळख, अंक-१-२००, साधे शब्द, जोड शब्द, अंक-अक्षरी, साधी वाक्ये, कविता, साधी वाक्ये बोलण्याचा लिहिण्याचा व वाचण्याचा उत्तम-प्रकारे सराव, भाषांतर, गोष्टीरूप, मनोरंजक, वर्णनात्मक आणि चर्चात्मक परिच्छेद,) हिंदी भाषेचे ज्ञान समृद्ध करण्याच्या दृष्टीने छोटे छोटे पाठ घेता येतील. इंग्रजी भाषेच्या अभ्यासक्रमात भाषेचे ज्ञान समृद्ध करण्याच्या दृष्टीने छोटे छोटे पाठ असावेत. मराठी माध्यमाच्या शाळांमध्ये गणितासाठी इंग्रजी अंकाचा उपयोग करण्याची काहीही आवश्यकता नाही याची नोंद घेणे आवश्यक आहे.

इयत्ता सहावीच्या वर्गात प्रमुख विषयांच्या यादीत नागरिकशास्त्र या विषयाचा समावेश व्हावा.

इयत्ता सातवीच्या वर्गापासून कार्यानुभव हा विषय सुरू करावा आणि तो इयत्ता दहावी पर्यंत असावा. कार्यानुभवाच्या माध्यमाद्वारे आदिवासी विद्यार्थ्यांना वनीकरण, सामाजिक वनीकरण, वानिकी शेती, शेती आणि शेतीस पूरक छोटे ग्रामोद्योग आणि गृहउद्योग-कुक्कुट पालन, मधुमक्षिका पालन, रेशिम उद्योग, लोकर उद्योग, पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय, फलोत्पादन इत्यादी गौण वनोत्पादनाचे महत्त्व, त्यांची लागवड, त्यांचे संवर्धन, गोळा करणे, त्यांचे उद्योग, त्यांवरील प्रक्रिया, विक्री किंवा त्यांचेपासून करावयाची उत्पादन इत्यादी.

त्याचप्रमाणे अपारंपारिक ऊर्जा साधनांचा (unconventional energy resources) परिचय व्हावा. (कार्यानुभव या विषयाची परीक्षा घेण्याची काहीही आवश्यकता नाही) हा विषय शिकविताना आश्रमशाळेत पसारा वाढवून घेण्याची आवश्यकता नाही. संबंधित विभागाच्या लोकांनी येऊन विषयाचे पाठ देऊन आवश्यक ती प्रात्यक्षिके योजावीत. चर्चेवर आणि उपक्रमशीलतेवर अधिक भर असावा.

या सर्व विषयांवरोबरच खेळ, शारीरिक शिक्षण व सांस्कृतिक कार्यक्रमांच्या बाबतीत आदिवासी जमातींच्या संस्कृतीमधील चांगल्या गोष्टींचे महत्त्व कमी न होता त्यांचे संवर्धन करण्याचा कळ असला पाहिजे. विद्यार्थी या शिक्षणक्षेत्राच्या वातावरणात आले की, नियोजित सामाजिक, सांस्कृतिक बदलांना त्यांना सामोरे जावे लागणारच. सामाजिक, सांस्कृतिक बदल कोणीही थोपवून धरू शकत नाही. परंतु त्याचबरोबर त्यांच्या मनात त्यांच्या संस्कृतीबद्दलची अस्मिता जोपासली आणि हे आवश्यक असेच आहे.

माध्यमिक शिक्षण

पूर्ण राज्यात ह्या स्तरावरील शिक्षण एका समान पातळीवर आणि सारखेच असले पाहिजे. इयत्ता दहावीच्या परीक्षेसाठी जे विषय नेमून दिले असतील त्या सर्व विषयांचा अभ्यास ८ वी, ९ वी, १० वी या इयत्तांमध्ये व्हावा.

अध्यापक आणि अध्यापन

शिक्षणाच्या प्रक्रियेमध्ये अध्यापक हा एक अत्यंत महत्त्वाचा असा दुवा आहे, हे अगदी निर्विवाद सत्य आहे. मूर्तिकार असा मूर्ति घडवतो, तसेच शिक्षकांवरुद्ध बालमने घडविण्याची एक अत्यंत महत्त्वाची अशी जबाबदारी असते. शिक्षकांनी आपली अध्यापनाची महत्त्वपूर्ण जबाबदारी पार पाडण्याच्या दृष्टीने त्यांना शास्त्रोक्त पद्धतीने अध्यापन करण्याबाबतचे प्रशिक्षण घ्यावे लागते.

चांगले, उत्तम, प्रशिक्षित आणि गुणी शिक्षक शक्यतो आदिवासी भागात जाण्यास तयार नसतात. यामुळे पुष्कळ वेळा आदिवासी भागातील शाळांसाठी अप्रशिक्षित शिक्षकांची नेमणूक केली जाते. त्याचप्रमाणे पुष्कळ वेळा असे होते की, प्रशिक्षित/अप्रशिक्षित शिक्षक नेमणूक होऊनही नेमणूकीच्या गावी रुजूच होत नाहीत, किंवा रुजू होण्यास जातात आणि एकंदरीत परिस्थितीचा आढावा घेऊन शाळेवर त्यांची वारंवार गैरहजेरी असते. यामुळे आदिवासी भागातील अनेक शाळांमध्ये शिक्षक

गैरहजर, शिक्षकांची पदे रिक्त राहतात. विशेषतः ही परिस्थिती पोस्ट बेसिक (माध्यमिक) वर्गाच्या बाबतीत अधिक प्रकर्षाने जाणवते. त्यातल्या त्यात गणित, शास्त्र आणि इंग्रजी या विषयांच्या बाबतीत तर ही स्थिती अधिकच दिसते.

सध्या काळ असा आहे की, पूर्वी "शिक्षकी" पेशामोवती जे एक बल्य होते, ते अनेक कारणांमुळे केव्हाच नष्ट झाले आहे. यामुळे अलिकडे ध्येयवादी शिक्षकांची अगदी प्रकर्षाने उणीव भासू लागली आहे. वास्तविक पाहता शिक्षणाविषयी आस्था नसताना, परंतु दुसरे काही करता येत नाही म्हणून "शिक्षकी" पेशात येणारे अनेक लोक आहेत. त्याचप्रमाणे दुसरीकडे कोठेही नोकरी मिळत नाही म्हणून आश्रमशाळेकडे अगदी नाईलाजास्तव धाव घेणारे शिक्षकही आहेत. आदिवासी भागात त्यांची नेमणूक म्हणजे त्यांना शिक्षाच वाटते. दळवळणाचा अभाव, राहण्याची गैरसोय, शहरी संस्कृतीपासून दूर आणि आदिवासी जीवनासंबंधीची अनास्था यामुळे लोकांतच काय, परंतु आपल्या विद्यार्थ्यांतही असे शिक्षक समरस होऊ शकत नाहीत. अर्थात या परिस्थितीवर भात करणारे शिक्षक सापडत नाहीत असे नाही. त्यांना आकर्षित करणारे उपक्रम शिक्षणात आले पाहिजेत. काही शिक्षक प्रशिक्षित/अप्रशिक्षित जे संबंधित भागातील मूळचे रहिवासी असतात, ते प्रामाणिकपणे समरस होऊन शिकविण्याचा प्रयत्न करतात, परंतु मूळ पायाच कच्चा असल्यामुळे ते काही बाबतीत कमी पडतात. त्यांच्या प्रशिक्षणाच्या कार्यक्रमावर भर असला पाहिजे.

आश्रमशाळांमध्ये शक्यतो प्रशिक्षित शिक्षकांची नेमणूक जरी केली तरी एवढेच केवळ पुरेसे नाही, कारण शिक्षण हा एक गुंतागुंतीचा विषय आहे. अध्यापन पद्धती अधिकाधिक शास्त्रोक्त व सुसंगत करण्याचे प्रयत्न होत असतात आणि अध्यापन पद्धतीमधील हे बदल पूर्वीच्या प्रशिक्षित शिक्षकांपर्यंत सततच्या स्थितीज्ञान प्रशिक्षण व पुनर्प्रशिक्षणाच्या कार्यक्रमांद्वारे (orientation training and retraining programme) नेणे निश्चितच अगत्याचे आहे.

सर्व आश्रमशाळांच्या, सर्व महत्त्वाच्या विषयांच्या सर्व शिक्षकांना सुसंगतपणे आणि त्वरित प्रशिक्षित करण्यासाठी सध्या परिणामकारकरीत्या राबविल्या जाणारा असा कोणताही प्रशिक्षण आणि पुनर्प्रशिक्षणाचा कालबद्ध असा कार्यक्रम नाही.

एकापेक्षा अधिक संस्थांनी जरी हे काम हाती घेतले तरी या कार्यक्रमांमध्ये कितीशी सुसंगतता राहिल, याचा केवळ तर्कच करावा लागेल. अशा संस्थांचे जरी जाळे (a net work) निर्माण केले गेले तरी एका वेळेस गाळा सोडून किती शिक्षक प्रशिक्षणासाठी हजर राहू शकतील हा प्रश्नसुद्धा महत्वाचा आहे.

अशा पारंपारिक पद्धतीने प्रशिक्षण घ्यावयाचे झाले तर पहिली प्रशिक्षणार्थीची तुकडी पुनर्प्रशिक्षणासाठी येण्यास किती काळ लागेल ? प्रशिक्षण व पुनर्प्रशिक्षणामध्ये पुष्कळसा काळ जाणे (time lapse between training and retraining) किती संयुक्तिक ठरण्यासारखे आहे. प्रशिक्षण आणि पुनर्प्रशिक्षणामध्ये पडणाऱ्या वेळेच्या अंतरामुळे सतत तेच तेच प्रशिक्षण देणाऱ्या यंत्रणेमध्ये एका प्रकारचा कंटाळवाणा, रटाळपणा येऊन सुस्ती येण्याची शक्यताच अधिक जाणवते. अशा प्रकारची सुस्ती येणे म्हणजे नवीन कल्पनांना खीळ बसून काळानुसार आवश्यक त्या वेगाने "बदल" स्वीकारणे आणि ते बारीक सारीक बदल प्रचलित यंत्रणेत योग्य वेळी समाविष्ट करणे शक्य होणार नाही. नंतरच्या येणाऱ्या प्रशिक्षणार्थीच्या तुकड्यांना जरी हे बदल सांगितले गेले तरीसुद्धा ते एकाच वेळी सुसंगतपणे सर्व संबंधितांपर्यंत पोहोचणारच नाहीत. आणि जेव्हा जातील तेव्हा हे बदल जुने होऊन त्यांच्या ठिकाणी आणखीन काही नव्या गोष्टी आलेल्या असतील.

हे स्थितीज्ञान प्रशिक्षण आणि पुनर्प्रशिक्षण सर्वव्यापी, सुसंगत कालबद्ध आणि कार्यक्षम होण्यासाठी आणि त्याचबरोबर शिक्षणाशी निगडित इतर समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने a network of television sets निर्माण करणे अत्यंत उपयुक्त ठरणार आहे. सर्व प्रशिक्षणाचे कार्यक्रम एकाच ठिकाणाहून प्रक्षेपित (telecast) होऊन उपग्रहाच्या (satellite) मदतीने संबंधित शाळांमधील दूरदर्शन संचावर हे कार्यक्रम पहावयास मिळण्याची व्यवस्था सुलभपणे करता येण्यासारखी आहे.

तरी अशा प्रकारे सर्व आश्रमशाळांच्या सर्व महत्वाच्या विषयांच्या सर्व शिक्षकांना एकाच वेळी सर्वव्यापी, सुसंगत, परिणामकारक, कालबद्ध, नियमित आणि पद्धतशीर अशा स्थितीज्ञान प्रशिक्षणाचे आयोजन करणे सहज शक्य होणार आहे.

अशा प्रकारे दिल्या जाणाऱ्या प्रशिक्षणाचा शिक्षक किती उपयोग करून घेतात ह्या

नियमित मूल्यमापन आवश्यक आहे. हे मूल्यमापन-विद्यापीठ अनुदान मंडळाचे "एक्झॅमिनेशन्स रिफॉर्म सेल" ("Examination Reforms cell") सध्या विद्यापीठातील शिक्षकांचे ज्या प्रकारे पत्रद्वारा मूल्यमापन करीत आहे-त्याच धर्तीवर सहज करता येण्यासारखे आहे. अशा प्रकारच्या नियमित मूल्यमापनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी संगणकाची/छं.ट्या संगणकाची (computer/mini computer) चांगल्या, रितीने मदत होऊन या कामात श्रम आणि वेळ दे.न्हींचा प्रश्न निर्माण होणार नाही.

विचारांची देवाणघेवाण व्हावी म्हणून शिक्षकांसाठी जिल्हा पातळीवर, विभागीय पातळीवर आणि राज्य पातळीवर चर्चासत्रे/कृत्सत्रे आयोजित करता येतील.

दुर्गम भागातील आश्रमशाळांमध्ये, विशेषतः पोस्ट-बेसिक शाळांमध्ये गणित, शास्त्र, आणि इंग्रजी या विषयांसाठी प्रशिक्षित शिक्षक मिळणे अगदी दुरापास्त असते. या समस्येवर एक तोडगा असा काढता येईल की, राज्यातील निरनिराळ्या अध्यापक विद्यालयांमधून/महाविद्यालयांमधून बाहेर पडलेल्या प्रशिक्षित विद्यार्थ्यांना इतरत्र नोकरी करण्यापूर्वी ग्रामीण पुनर्बांधणीच्या राष्ट्रीय कार्यक्रमांतर्गत (National Programme for Rural Reconstruction) २ वर्षे आदिवासी भागात व आश्रमशाळेत इंटर्नशिप (Internship) करणे सक्तीचे करता येण्यासारखे आहे. अध्यापन या विषयातील प्रशिक्षित शिक्षक कमी पडले तर यासाठी अप्रशिक्षित परंतु हुशार पदवीधरांचा निश्चितच विचार करता येण्यासारखा आहे.

माध्यमिक स्तरावरील महत्वाच्या विषयांसाठी आश्रमशाळांना योग्य प्रशिक्षित शिक्षक मिळत नाहीत, ज्या शिक्षकांवर ही जबाबदारी येऊन पडते ते पुष्कळ बाबतीत कमी पडतात आणि यामुळे मुलांचे कधीही भरून न येणारे असे नुकसान होते. अनेक विद्यार्थी नापास होऊन त्यातील पुष्कळ विद्यार्थी शिक्षणाकडे पाठ फिरवतात, तर जे काठावर पास होतात त्यांचा पाया कायमचा कच्चा राहतो.

सध्या आश्रमशाळांमध्ये ज्या ठिकाणी पोस्ट-बेसिकचे वर्ग आहेत, त्या शाळांमध्ये तालुक्याच्या ठिकाणच्या किंवा जवळच्या एखाद्या मोठ्या गावच्या माध्यमिक शाळेचे शिक्षक येऊन गणित, शास्त्र आणि इंग्रजी या विषयांसाठी इयत्ता १० वीच्या विद्यार्थ्यांना चे मार्गदर्शन (Coaching) करतात. परंतु

सर्वच पोस्ट-बेसिक शाळांना सर्वच महत्वाच्या विषयासाठी मार्गदर्शन करण्यासाठी शिक्षक मिळतातच असे नाही. अनेक शाळा तर इतक्या दुर्गम भागात आहेत की त्या शाळांवर मार्गदर्शनासाठी बाहेरून कोणीही जाण्यास सहसा तयार होत नाहीत.

सर्व पोस्ट-बेसिक शाळांच्या केवळ इयत्ता १० वीच्याच नव्हे तर ८ वी आणि ९ वी या इयत्तांच्या विद्यार्थ्यांना महत्वाच्या विषयात एकाच वेळी, सर्वव्यापी, सुसंगत, नियमित आणि परिणामकारक अशा प्रकारचे मार्गदर्शन करण्याच्या दृष्टीने संबंधित सर्व आश्रमशाळा-मधून मार्गदर्शनाचे व दूरदर्शन संचांचे जाळे निर्माण करणे अत्यंत उपयुक्त ठरणार आहे. (प्राथमिक शाळांच्या वर्गासाठी सुद्धा दूरदर्शनच्या माध्यमाचा उपयोग करता येईल. सर्व शैक्षणिक कार्यक्रम एकाच ठिकाणाहून प्रक्षेपित होऊन उपग्रहाच्या मदतीने संबंधित शाळांमधील दूरदर्शन संचावर हे कार्यक्रम पहावयास मिळण्याची व्यवस्था सुलभपणे करता येण्यासारखी आहे. दूरदर्शनसारख्या अत्यंत प्रभावी अशा माध्यमाचा शैक्षणिक क्षेत्रात अनन्य साधारण असे महत्वाचे स्थान असून त्याचा पुरेपूर उपयोग करणे आवश्यक आहे.

दूरदर्शनसारख्या अत्यंत प्रभावी आणि महत्त्वपूर्ण माध्यमाचा उपयोग शिक्षणासारख्या अत्यंत गुंतागुंतीच्या आणि अनन्य साधारण महत्वाच्या अशा प्रक्रियेसाठी करावयाचा झाल्यास शैक्षणिक कार्यक्रमांच्या प्रसारणासाठी एक स्वतंत्र चॅनेल असणे अत्यंत निकडीचे आहे. त्याचप्रमाणे ह्या माध्यमाचा शिक्षणाच्या प्रक्रियेमध्ये वापर झाल्यावर अगदी सुरुवातीपासून एक अत्यंत नाजूक असे पथ्य आपणास पाळावे लागणार आहे. ते म्हणजे शैक्षणिक कार्यक्रमांच्या वेळांमध्ये इतर चॅनेल्सवर अन्य कोणतेही कार्यक्रम बिलकूल ठेवू नयेत. असे न झाल्यास शैक्षणिक कार्यक्रम बाजूला पडून दूरदर्शन संच हे केवळ एक मनोरंजनाचे साधन बनल्याशिवाय राहणार नाही.

इयत्ता ८ वी, ९ वी आणि १० वी च्या विद्यार्थ्यांना महत्वाच्या विषयांचे मार्गदर्शन दूरदर्शनच्या माध्यमाद्वारे दिले म्हणजे शिक्षकांची जबाबदारी संपली असे समजण्याचे काहीही कारण नाही. सर्व अभ्यासक्रम दूरदर्शनच्या माध्यमाद्वारे पूर्ण होणार नसून ती जबाबदारी संबंधित शिक्षकांचीच राहणार आहे.

शिक्षकांना केवळ अभ्यासक्रम पूर्ण करून विद्यार्थ्यांची परिक्षेच्या दृष्टीने तयारी करावयाची नसून, त्यांनी विद्यार्थ्यांना स्वाध्याय पूर्ण

करण्यास मार्गदर्शनपर सहाय्य करणे अत्यंत आवश्यक आहे. विद्यार्थी अधिकाधिक उपक्रमशील कसे होतील याकडे शिक्षकांनी लक्ष दिले पाहिजे. विद्यार्थ्यांची निरीक्षण शक्ती अधिकाधिक धारदार करणे अत्यावश्यक आहे.

निरीक्षणशक्ती आणि उपक्रमशीलता या गुणांचा विद्यार्थ्यांच्या विकासात फार मोठा वाटा आहे. आजच्या परीक्षा पद्धतीमध्ये पाठांतरास फारच महत्त्व प्राप्त झाले आहे. आदिवासी विद्यार्थ्यांनाच नाही तर सर्वच विद्यार्थ्यांना पाठांतराचा निश्चितच कंटाळा येतो. परंतु नाईलाजस्तव त्यांना हा गुण अंगीकारावा लागतो. पाठांतर अजिबात नसावे असे म्हणता येणार नाही. काही प्रमाणात पाठांतर निश्चितच आवश्यक आहे. विद्यार्थी मूळ पान न वाचता गाईड मधून प्रश्नोत्तरे पाठ करून परीक्षेस जातात. इंग्रजीचे निबंधसुद्धा पाठ करून परीक्षेस जाणारे विद्यार्थी काही कमी नाहीत. या सर्व उलाढालीतून विद्यार्थी पास होतात. परंतु अभ्यासक्रमाचा जो व्यापक उद्देश आहे तो प्रचलित परीक्षा पद्धतीमुळे सफल होऊ शकत नाही.

सध्या आश्रमशाळांच्या विद्यार्थ्यांना प्रत्येक विषयाची गाईड्स दिली जातात. गाईड्स असल्यावर शिक्षकांनाही आपला "भार" हलका झाल्यासारखा वाटतो. ही पद्धत बंद होणे आवश्यक आहे. मूळ पाठ वाचून त्यावर मनन करून विचार करून, भावार्थ/उत्तरे स्वतःच्या शैलीत स्वतःचे विचार मांडता येणे हे महत्त्वाचे आहे. आज शाळांमध्ये असे चित्र आहे की शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना पूर्णपणे गाईड्स वर अवलंबून राहाण्यास शिकविले आहे. विद्यार्थ्यांचे अवलंबित्व गाईड्सवरून पाठ्य पुस्तकांवर येणे व्यापक दृष्टीने त्यांच्या हिताचे ठरणार आहे. परीक्षा पद्धतीमध्ये थोडासा बदल करून परीक्षेत काही प्रमाणापर्यंत पाठ्यपुस्तके वापरण्याची परवानगी असावी. प्रश्न मंजुषा (Question Bank) पद्धत चांगली आहे. परंतु बाजारात तयार उत्तरांसह प्रश्न मंजुषा उपलब्ध होत असल्यामुळे मूळ हेतू असफल होतो.

आश्रमशाळांना आज पुष्कळसे "तयार" शैक्षणिक साहित्य उपलब्ध करून दिले जाते. ही पद्धत काही प्रमाणात बंद होणे आवश्यक आहे. जे साहित्य विकत घेणे आवश्यक आहे ते जरूर विकत घ्यावे, परंतु पुष्कळसे साहित्य विकत न घेता ते शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या मदतीने करता येणे शक्य आहे. जे शैक्षणिक साहित्य शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या सहाय्याने करणे आवश्यक आहे, ते अत्यंत मुबलक

प्रमाणात काहीही न करता मिळत असल्यामुळे शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्या कल्पनाशक्तीस आणि उपक्रमशीलतेस चालना मिळण्याऐवजी खीळ बसते.

नियमित तपासणी, पर्यवेक्षण आणि मार्गदर्शन
आज आदिवासी भागात चालविल्या जात असलेल्या जवळ-जवळ ४२७ आश्रमशाळा (३२७ शासकीय, १०० स्वयंस्फूर्त संस्थांनी चालविलेल्या) दुर्बल घटकातील दुर्बल अशा आदिवासी जमातींच्या विद्यार्थ्यांना ज्ञानाचे अमृत देऊन आणि दीपस्तंभ होऊन अज्ञानाच्या अंधःकारातून प्रकाशात आणण्याची एक महत्त्वाकांक्षी अशी वाटचाल करित आहेत. शासकीय आश्रमशाळांमधून आज १ लाख मुले-मुली शिक्षण घेत आहेत. शिक्षण घेणाऱ्या एकूण आदिवासी विद्यार्थ्यांपैकी, सुमारे १३ टक्के विद्यार्थी आश्रमशाळेत आहेत. आश्रमशाळांच्या या महत्त्वाकांक्षी आणि अत्यंत महत्त्वपूर्ण अशा प्रकल्पावर लाखो रुपये खर्च होत आहेत. परंतु या प्रकल्पात एक फार मोठी उणीव राहून गेली आहे. शैक्षणिकदृष्ट्या आश्रमशाळांची नियमित तपासणी आणि पर्यवेक्षणासाठी आज स्वतंत्र अशी यंत्रणाच अस्तित्वात नाही. आश्रमशाळेची मूळ कल्पना आज अस्तित्वात राहिलेली नाही. शाळेला जोडून बालवाडी, शेती प्रात्यक्षिक केंद्र व्यवसाय शिक्षण केंद्र, दुग्ध विकास केंद्र असावीत असे ठरविण्यात आले होते. परंतु यापैकी आज फक्त बालवाडी राहिलेली आहे. बाकी केंद्रे बंद करण्यात आली आहेत.

आश्रमशाळांच्या नियमित तपासणी आणि पर्यवेक्षणासाठी कार्यक्षम अशा यंत्रणेचे जाळे (An efficient network for supervision of Ashram School) निर्माण करणे अत्यावश्यक आहे. प्रत्येक ७-८ शाळांच्या समूहासाठी एक पर्यवेक्षक असणे आवश्यक आहे. पर्यवेक्षकांनी आपल्या अखत्यारीतील सर्व शाळांना महिन्यातून एकदा भेट देऊन शालेय कामकाजाची तपासणी करून वेळच्या वेळी मार्गदर्शनपर, आवश्यक आणि योग्य त्या सूचना देण्याचे आणि पुढील भेटीच्या वेळी मागील सूचनांची अंमलबजावणी झाली की नाही ह्याचा पाठपुरावा करणे त्यांच्यावर बंधनकारक असावे.

पर्यवेक्षकांवर गटवार/विभागवार "समन्वय अधिकारी" असावेत. या अधिकाऱ्यांनी नियमितपणे पर्यवेक्षकांच्या कामावर देखरेख ठेवून मार्गदर्शन करणे अपेक्षित आहे.

त्याचप्रमाणे आश्रमशाळांच्या शैक्षणिक प्रशासनात कार्यक्षम समन्वय आणि कार्य-

तत्परता साधण्यासाठी आदिवासी विकास संचालनालयांतर्गत काही खास शैक्षणिक पदे निर्माण होणे निकडीचे आहे.

आदिवासींसाठी असलेल्या शैक्षणिक प्रक्रियांमधील सुधारणा

या बहुमोल-बहुविध कार्यासाठी राज्य पातळीवर आदिवासींच्या शैक्षणिक प्रक्रियेच्या नियोजन, प्रशासन, संशोधन, देखरेख आणि मूल्यमापन यासाठी एक खास प्रभाग (Special cell for Planning, Administration, Research, Monitoring and Evaluation of Tribal Education) असणे ही काळाची गरज आहे.

आश्रमशाळा-इमरती आणि इतर सुविधा

आज जवळ जवळ २२५ आश्रमशाळा खाजगी मालकीच्या झोपड्यांत, घरात, ट्यूबवेलर स्ट्रक्चर मध्ये, भरविण्यात येत आहेत. आदिवासी खेड्यांमध्ये भाड्याने चांगली जागा मिळणे जवळ-जवळ अशक्य असेच आहे. जशा आहेत जेथे आहेत या तत्वावर ज्या जागा मिळतील त्या घ्याव्या लागतात. काही गावांमध्ये शाळा ही विखुरलेली असते. पुष्कळशा शाळांमध्ये विद्यार्थी ज्या वर्गात शाळेच्या वेळी बसतात, तेथेच जेवतात आणि तेथेच झोपतात. यात गैर काहीही नाही. परंतु शाळांचे कामकाज प्रभावी होऊन एक प्रसन्न आणि पोषक असे शैक्षणिक वातावरण अशा शाळांमध्ये निश्चितच निर्माण होऊ शकत नाही. आज निकट आणि मल्लू वातावरणातही शिक्षणासाठी जी घडपड चालली आहे ती निश्चितच प्रशंसनीय आहे, परंतु सध्याची ही परिस्थिती लवकरात लवकर बदलून शैक्षणिक प्रक्रियेस पोषक असे वातावरण निर्माण करणे अत्यंत निकडीचे बनले आहे.

एका आश्रमशाळेसाठी सध्याचा बांधकामाचा खर्च साधारणतः रुपये २० ते २५ लाख इतका आहे. या दराने २२५ आश्रमशाळांचे बांधकामास रु. ४५०० कोटी इतका खर्च येईल. आणि निधीच्या उपलब्धतेनुसार खूपच कालावधी लागण्याची शक्यता आहे. (दरम्यान बांधकामाच्या खर्चात वाढही होतच राहणार) या संदर्भात शासनाचे जे काही प्रयत्न आहेत ते निश्चितच प्रशंसनीय आहेत. परंतु "लवकरात लवकर" आणि "माफक खर्चात" आपले कार्य सिद्धीस जाणार असेल तर आपण आपल्या विचारांची दिशा बदलण्यात काहीही गैर होणार नाही. बांधकामासाठी आवश्यक असलेले जे साहित्य स्थानिकरीत्या उपलब्ध होण्यासारखे आहे ते स्थानिक पातळीवरच

विकत ध्यावे किंवा जे साहित्य स्थानिक पातळीवर तयार करता येण्यासारखे आहे, त्या साहित्याचे स्थानिक पातळीवरच उत्पादन करावे. या सर्व प्रक्रियांमध्ये शाळांच्या विद्यार्थ्यांचा, शिक्षकांचा आणि स्थानिक गांवकरी मंडळींचा जास्तीत जास्त सहभाग घ्यावा.

आश्रमशाळांना वर्षभर मुबलक प्रमाणात पाणीपुरवठा असावा ही अत्यंत महत्त्वाची बाब आहे. त्याचप्रमाणे ज्या ठिकाणी बीज आलेली नाही त्या ठिकाणी लवकरात लवकर बीज पुरवठा कसा होईल याकडे लक्ष देणे अत्यावश्यक आहे. ज्या ठिकाणी नजिकच्या भविष्य काळात बीज पुरवठा होणे शक्य नाही तेथे सौर शक्ती (Solar Energy) गाबर/बायोगॅस संयंत्रणा (Gobar/Bio-Gas Plant) पवनचक्की (Wind Mill) सारख्या अपारंपारिक उर्जा साधनांचा (Non-Conventional energy resources) उपयोग करून निकड भागविले पाहिजे.

गांधी स्मारक निधी, पुणे यांनी विकसित केलेल्या नमुन्याप्रमाणे आश्रमशाळांसाठी स्थानिक परिस्थितीनुसार, टिकाऊ आणि कमी खर्चात स्वच्छतागृहे बांधवीत.

कित्येक आश्रमशाळा अशा आहेत की पावसाळाच्या दिवसांत बाहेरच्या जगाबरोबर त्यांचा संपर्क पूर्णपणे खंडीत होतो. ही परिस्थिती बदलणे आवश्यक आहे. प्रत्येक आश्रमशाळा ही अडथळ्याची मोठ्या गांबाबरोबर/तालुक्याच्या गांबाबरोबर बारमाही रस्त्याने जोडली जाणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे एस. टी. बसेसची सोय असणे सुद्धा अत्यंत आवश्यक आहे.

प्रत्येक आश्रमशाळेच्या गावी टपाल व तार कचेरी असावी. त्याचप्रमाणे या टपाल कचेरीत किंवा आश्रमशाळेत दूरध्वनी असल्यास ते संपर्काच्या दृष्टीने श्रेयस्कर असेच ठरेल.

आश्रमशाळेतील शिक्षकांच्या दैनंदिन गरजा पूर्ण होण्याच्या दृष्टीने आश्रमशाळेच्या गावी

“आदिवासी सहकारी सोसायटीचे” सहकारी भांडार होण्यास उत्तेजन दिले पाहिजे.

त्याचप्रमाणे आश्रमशाळेच्या गावी किंवा ३-५ कि. मी. च्या परिसरात प्राथमिक आरोग्य केंद्र/प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे उपकेंद्र/एस. एम. पी. (Subsidised Medical Practitioners) असणे हे व्यापक दृष्टीने हितकारक असे आहे. प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या वैद्यकीय पथकाने आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांची नियमित वैद्यकीय तपासणी करण्याकडे लक्ष द्यावे.

प्रौढ शिक्षण, अनौपचारिक शिक्षण आणि अंशकालीन शिक्षण : काळाची गरज

लोकसंख्या वाढीचे आणि साक्षरतेच्या वाढीचे आजचे प्रमाण स्थिर साहित्यास इ. स. २००० साली भारतात ५० कोटी निरक्षर असतील. जागतिक बँकेच्या अंदाजानुसार या शतकाच्या शेवटी, जगातील १५-१९ या दशकातील एकूण निरक्षरांपैकी ५४ टक्के निरक्षर हे भारतात असतील. ही परिस्थिती निश्चितच धक्कादायक अशीच आहे.

साक्षरता आणि कुटुंब नियोजनाचा स्वीकार यात निश्चितपणे परस्परसंबंध आहे. म्हणूनच प्राथमिक शिक्षण आणि प्रौढ शिक्षण यांना उच्च दर्जाचा अप्रक्रम देणे आवश्यक ठरते. त्याचप्रमाणे प्रौढ साक्षरता आणि मुलांचा शाळेतील सहभाग यामध्ये निश्चितपणे संगती आहे. युनेस्कोच्या अभ्यासांनी हे स्पष्ट केले आहे की, प्रौढ शिक्षणाचे ७९ टक्के प्रमाण प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण साधण्याच्या मार्गात निर्णायक ठरणारे आहे.

कुटुंब नियोजनाचा स्वीकार आणि मुलांचा शाळेतील सहभाग या अत्यंत महत्त्वाच्या अशा बाबींवर साक्षरतेचे प्रभुत्व आहे. गरिबीमुळे आणि अज्ञानामुळे साक्षरता नाही-साक्षरते-अभावी कुटुंब नियोजनाचे महत्त्व पटत नाही कुटुंबाच्या आकाराप्रमाणे दारिद्र्याचा गुणाकारच होत जातो. गरिबीमुळे मुले ही शाळेत

जात नाहीत असे हे दुष्टचक्र किती काळ चालू द्यायचे? हे दुष्टचक्र थांबवण्याचे असेल तर अगदी युद्धपातळीवरूनच या प्रश्नाचा सामना करणे अत्यावश्यक आहे.

हा प्रश्न सोडविण्यासाठी प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणाबरोबरच अनौपचारिक शिक्षण, प्रौढ शिक्षण, आणि अंशकालीन शिक्षण यांवर अधिकाधिक भर देणे अत्यावश्यक असे आहे. कुटुंब नियोजनाचा स्वीकार हा साक्षरतेवरच अवलंबून आहे. तेव्हा शिक्षकांवर आश्रमशाळेच्या आसपासच्या गावांमधून अनौपचारिक शिक्षण प्रौढ शिक्षण आणि अंशकालीन शिक्षण इत्यादींची जबाबदारी काही प्रमाणात सोपवावी. ही जबाबदारी आश्रमशाळांच्या शिक्षकांवर काही प्रमाणात सोपविल्यास, साक्षरता टिकून राहण्यासाठी आवश्यक तो अनुधावन कार्यक्रम घेण्यास सहजपणे शक्य होणार आहे. (आज पुष्कळ ठिकाणी अनुधावन कार्यक्रम होऊ शकत नाहीत.)

हा प्रश्न युद्धपातळीवर सोडविण्याच्या दृष्टीने विद्यापीठातून शिकून बाहेर पडलेल्या/पदवीधरांना नोकरीच्या आधी ग्रामीण पुनर्बांधणीच्या राष्ट्रीय कार्यक्रमांतर्गत २ वर्षे सक्तीची इंटर्नशिप ठेवण्याचा विचार व्हावा.

निष्कर्ष

शेवटी साकल्याने विचार करता असे दिसून येईल की, आपण एकविसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावर असताना आदिवासी विकासास गती साधण्यासाठी आणि शिक्षणाची नवीन आव्हाने पेलण्याच्या दृष्टीने आज आपल्या समोर डोंगरासारख्या असलेल्या अनंत अडथळी आणि अडथळे एका किमान पातळीपर्यंत कमी करण्याच्या दृष्टीने उपलब्ध शास्त्र आणि तंत्रज्ञानास व्यवहाराची जोड देऊन निश्चितच पुढे जाता येईल. अर्थात नवीन गोष्टींचा स्वीकार करताना काही जुन्या गोष्टी टाकून देण्यासाठी मनाची तयारी ठेवण्याची नितांत आवश्यकता आहे.

या लेखामधील व्यक्त केलेले विचार आणि मते ही पूर्णपणे वैयक्तिक स्वरूपाची आहेत.

महाराष्ट्र राज्यातील अनुसूचित क्षेत्र व आदिवासी उपयोजना क्षेत्र

* मो. भा. सुराणा,

** क. वि. बैरागी

सन १९५० साली भारताच्या संविधानाच्या पाचव्या अनुसूचीतील [अनुच्छेद २४४ (१)] परिच्छेद सहाच्या उप परिच्छेद २ द्वारे प्राप्त शक्तींचा वापर करून भारताच्या राष्ट्रपतींनी खालील आदेशान्वये महाराष्ट्र राज्यातील अनुसूचित क्षेत्र प्रथम जाहीर केले.

(१) अनुसूचित क्षेत्रे (भाग क राज्ये) आदेश, १९५०.

(२) अनुसूचित क्षेत्रे (भाग ख राज्ये) आदेश, १९५०.

या आदेशानुसार महाराष्ट्र राज्यातील २,८९७ गावे व ६ शहरांचा अनुसूचित क्षेत्रात समावेश करण्यात आला.

आदिवासी उपयोजना क्षेत्र व अतिरिक्त उपयोजना क्षेत्र

सन १९७६ साली आदिवासींचा सर्वांगीण विकास जलदगतीने होण्याच्या दृष्टीने गृह मंत्रालय, भारत सरकार यांनी सुचविलेल्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार मुख्य आदिवासी उपयोजना क्षेत्र निवडण्यात आले. त्यात प्रथम अनुसूचित क्षेत्र, अनुसूचित जमातीचे विकास गट व ज्या क्षेत्रांत ५० टक्क्यांहून अधिक आदिवासी राहतात अशी संलग्न मोठी भूक्षेत्रे व तालुके यांचा समावेश करण्यात आला. त्यानुसार राज्याच्या मुख्य आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात ५,०२८ गावे व १४ शहरांचा समावेश करण्यात आला.

याशिवाय महाराष्ट्र शासनाने वेगळ्या १,३९८ गावांचा समावेश अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात केला व उपयोजनेचे फायदे याही गावांना आणि क्षेत्राला सुरू केले. अशा तऱ्हेने मुख्य उपयोजना क्षेत्र व अतिरिक्त उपयोजना क्षेत्रांत मिळून एकूण ६,४२६ गावे व १४ शहरे राज्याच्या उपयोजना क्षेत्रांत समाविष्ट करण्यात आली.

सुधारित क्षेत्र विकास खंड (माडा पॉकेट्स)

सन १९७६ मध्ये आदिवासी उपयोजना क्षेत्र व अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र

जाहीर केल्यानंतरही बरीच मोठी आदिवासी लोकसंख्या उपयोजना क्षेत्राबाहेर राहिल्याचे आढळून आले. त्यामुळे उपयोजनेबाहेरील लोक उपयोजना क्षेत्रात मिळणाऱ्या विविध योजनांच्या फायद्यापासून वंचित राहिले. त्यांनाही उपयोजनेचे फायदे देण्याच्या दृष्टीने "सुधारित क्षेत्र" विकास खंडाची (माडा पॉकेट्स) संकल्पना पुढे आली. त्यानुसार १९८० साली एकूण कमीत कमी १०,००० लोकसंख्येने कमीत कमी ५,००० (५० टक्के,) आदिवासी लोकसंख्या असलेली १८ खंड क्षेत्रे (माडा पॉकेट्स) काढण्यात आली. त्यामध्ये ५९६ गावांचा समावेश करण्यात आला. या ५९६ गावांपैकी ३६० गावे अतिरिक्त उपयोजना क्षेत्रांत पूर्वीच समाविष्ट केलेली होती. त्यामुळे १,३९८ गावांचे अतिरिक्त उपयोजना क्षेत्र ३६० ने कमी होऊन ते नंतर १,०३८ गावांचे राहिले.

वगळलेली गावे व सीमेलगतची गावे

सन १९८०-८१ साली मुख्य आदिवासी उपयोजना क्षेत्राची पुन्हा तपासणी करण्यात आली आणि त्या वेळी ५० टक्के किंवा त्याहून अधिक आदिवासी लोकसंख्या असलेली व मुख्य उपयोजना क्षेत्राशी भौगोलिक दृष्ट्या संलग्न असलेली अशी एकूण ९४ गावे मुख्य आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात समाविष्ट करण्यात आली. या बदलानुसार सुधारित मुख्य आदिवासी उपयोजना क्षेत्र ५,१२२ गावे व १४ शहरांचे झाले.

थोडक्यात महाराष्ट्र राज्याच्या सध्याच्या मुख्य आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात ५,१२२ गावांचा, १४ शहरांचा समावेश होतो. तसेच अतिरिक्त उपयोजना क्षेत्रात १,०३८ गावांचा तर सुधारित खंड क्षेत्रात (माडा पॉकेट्स) ५९६ गावांचा समावेश होतो. एकूण उपयोजनेच्या विकास कार्यासाठी राज्यात एकूण ६,७५६ गावे व १४ शहरे निवडण्यात आली आहेत.

अनुसूचित क्षेत्राची वाढ व सुसूत्रीकरण

सन १९७६ सालच्या संविधान पाचवी अनुसूची (विशोधन) अधिनियम, १९७६ नुसार संविधानाच्या पाचव्या अनुसूचित दुरुस्त्या करण्यात आल्या. त्यानुसार संविधानाची पाचवी अनुसूची (दुरुस्ती) कायदा, १९७६ संमत करण्यात आला. संविधानातील या दुरुस्त्यानुसार राष्ट्रपती अनुसूचित क्षेत्रासंबंधी करण्यात आलेला किंवा आलेले कोणतेही आदेश कोणत्याही राज्याच्या किंवा राज्यांच्या संबंधात विखंडित करू शकतील आणि संबंधित राज्याच्या राज्यपालाचा विचार घेऊन जी क्षेत्रे अनुसूचित क्षेत्रे समजावयाची ती नव्याने निश्चित करणारे नवीन आदेश देऊ शकतील.

पाचव्या अनुसूचीतील तरतुदीच्या आधारे कायदे करून आदिवासी उपयोजनेची अंमलबजावणी अधिक परिणामकारकरीतीने करण्यावरही भर देण्यात आला. या अनुरोधाने अनुसूचित क्षेत्रे असलेल्या राज्यातील संपूर्ण (मुख्य) उपयोजना क्षेत्रास पाचवी अनुसूची लागू करण्याचे ठरले. या निर्णयास अनुसरून गृह मंत्रालय, भारत सरकार यांना १९५० सालचे महाराष्ट्र राज्याच्या अनुसूचित क्षेत्राविषयीचे आदेश विखंडित करून मुख्य आदिवासी उपयोजनेखाली येणारे क्षेत्र अनुसूचित क्षेत्र म्हणून घोषित करण्याची आवश्यकता वाटली. त्यानुसार सुधारित अनुसूचित क्षेत्र तयार करण्यात आले. त्यासाठी गृह मंत्रालय, भारत सरकार यांनी खालील मार्गदर्शक तत्वे दिली होती :-

(१) अनुसूचित क्षेत्रातील व आदिवासी उपयोजना (मुख्य) क्षेत्रातील सर्व गावे.

(२) भौगोलिक दृष्ट्या सलग व संलग्न गावे.

गृहमंत्रालय, भारत सरकार यांच्या वरील मार्गदर्शक तत्वांच्या आधारे सन १९८१-८२ मध्ये आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेने अभ्यास करून महाराष्ट्र राज्याचे

* उप संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे-१

** संशोधन अधिकारी, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे-१

सध्याचे २८९७ गावांचे व ६ शहरांचे अनुसूचित क्षेत्र वाढवून ते ५,३६४ गावांचे व १४ शहरांचे करण्याबाबतचा प्रस्ताव महाराष्ट्र शासनाला सादर केला. हा प्रस्ताव तपासून राज्यपालांच्या अनुमतीने तो मध्यवर्ती शासनाकडे कार्यवाहीसाठी पाठविला. हा प्रस्ताव मध्यवर्ती शासनाने लोकसभेत विधेयकाच्या स्वरूपात मांडून मान्य करून घेतला व नव्या अनुसूचित क्षेत्राचा कायदा संमत झाला व त्या कायदानुसार महाराष्ट्र राज्यासाठी सुधारित अनुसूचित क्षेत्र मान्य करण्यात आले.

विधी आणि न्याय मंत्रालय (विधायी विभाग) भारत सरकार अधिसूचना क्र. सी.ओ. १२३, दिनांक २ डिसेंबर १९८५ भारताचे राजपत्र—असाधारण क्र. ५२१, भाग २, खंड ३, उपखंड (१), पृष्ठ क्र. १ ते १५ द्वारा प्रकाशित झालेल्या "अनुसूचित क्षेत्र (महाराष्ट्र) आदेश १९८५" आदेशानुसार सन १९५० चे अनुसूचित क्षेत्र विखंडित करण्यात आले असून सुधारित अनुसूचित क्षेत्र निदिष्ट करण्यात आले. या आदेशानुसार महाराष्ट्र राज्याच्या सुधारित अनुसूचित क्षेत्रात ५,३६४ गावे व १४ शहरे समाविष्ट करण्यात आली आहेत.

म्हणजे सन १९५० च्या आदेशानुसारच्या २,८९७ गावांचे व ६ शहरांचे पूर्वीचे अनुसूचित क्षेत्र वाढवून त्यात नव्याने २,४६७ गावांचा व ८ शहरांचा समावेश करण्यात आला आहे. सध्याच्या अनुसूचित क्षेत्रांशी भौगोलिक दृष्ट्या संलग्न नसलेली व आदिवासी लोकसंख्येचे अल्प प्रमाण असलेली ७ गावे पूर्वीच्या अनुसूचित क्षेत्रातून वगळण्यात आलेली आहेत.

या २,४६७ नव्याने अनुसूचित क्षेत्रात समाविष्ट करण्यात आलेल्या गावांपैकी २,२१८ गावे चालू मुख्य उपयोजना क्षेत्रातील आहेत. तर २४९ मुख्य उपयोजना बाह्य क्षेत्रातील आहेत. या २४९ गावांपैकी १३८ गावे सध्याच्या अतिरिक्त उपयोजना क्षेत्रातील आहेत व ११ गावे जळगाव जिल्ह्याच्या रावेर तालुक्यातील सुधारित क्षेत्र विकास खंडातील (माडा पॉकेटस) आहेत, तर १०० गावे नव्याने समाविष्ट केलेली आहेत.

अनुसूचित क्षेत्र (महाराष्ट्र) १९८५ च्या आदेशानुसार अनुसूचित क्षेत्रात समाविष्ट झाल्यामुळे अतिरिक्त उपयोजना क्षेत्रातील १३८ गावे व सुधारित क्षेत्र विकास खंडातील

(माडा पॉकेटस) ११ गावे अनुक्रमे सध्याच्या अतिरिक्त उपयोजना क्षेत्रातून व सुधारित क्षेत्र विकास खंडातून (रावेर तालुक्याचे संपूर्ण खंड क्षेत्र) वगळण्यात आली आहेत. अनुसूचित क्षेत्रात समाविष्ट झाल्याने राज्यातील सध्याच्या सुधारित क्षेत्र विकास खंडाची संख्या (माडा पॉकेटस) १८ ऐवजी १७ झालेली आहे.

या आदेशानुसारच्या बदलामुळे सुधारित अनुसूचित क्षेत्रात व आदिवासी उपयोजना (मुख्य) क्षेत्रात ५,३६४ गावे व १४ शहरांचा समावेश होतो, तर सुधारित अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात १०० गावांचा व खंड क्षेत्रात (माडा पॉकेटस) ५८५ गावांचा समावेश होतो. थोडक्यात सुधारित उपयोजना क्षेत्रात ६८४९ गावे व १४ शहरे यांचा समावेश होतो. जिल्हा एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प आणि तालुका या स्तरावरील सुधारित अनुसूचित/आदिवासी उपयोजना (मुख्य) क्षेत्र, अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र व खंड-क्षेत्र (माडा पॉकेटस) यांत समाविष्ट झालेल्या गावांची/शहरांची माहिती परिशिष्ट अ, ब, क मध्ये दिलेली आहे.

परिशिष्ट (अ)

अनुसूचित क्षेत्र (महाराष्ट्र) १९८५ च्या अधिसूचनेच्या बदलानुसारचे महाराष्ट्र राज्याचे जिल्हानिहाय सुधारित अनुसूचित क्षेत्र/सुधारित आदिवासी उपयोजना (मुख्य) क्षेत्र, अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र व सुधारित क्षेत्रविकास खंड (भाडा पॉकेट) क्षेत्र

अनुक्रमांक	जिल्हा	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पांची संख्या	सुधारित अनुसूचित क्षेत्र व आदिवासी उपयोजना (मुख्य) क्षेत्र (गांवे/शहरे)	सुधारित अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र (गांवे)	सुधारित भाडा पॉकेट क्षेत्र (गांवे)	सुधारित (मुख्य) उपयोजना/अतिरिक्त उपयोजना/भाडा क्षेत्र एकत्र (गांवे/शहरे)	
१	२	३	४	५	६	७	
महाराष्ट्र राज्य	१९	५,३६४(१४)	९००	५८५	६,८४९(१४)

(अ) सह्याद्री विभाग

१	ठाणे	२	१,०४१(५)	१,०४१(५)
२	रायगड	१	२७	४१	६८
३	नाशिक	२	७७८(३)	३	...	७८१(३)
४	धुळे	२	८६९(३)	९	...	८७८(३)
५	जळगाव	१	५९	५९
६	अहमदनगर	१	९४	१२	...	१०६
७	पुणे	१	१२१	५	२२	१४८
सह्याद्री विभाग—बेरीज		१०	२,९६२(११)	५६	६३	३,०८१(११)

(ब) गोंडवन विभाग

८	नांदेड	१	१५२(१)	१५२(१)
९	अमरावती	१	३३५(१)	३३५(१)
१०	नागपूर	१	३०	११२	१४२
११	भंडारा	१	१८५	१२५	३१०
१२	यवतमाळ	१	३३१(१)	१२०	१४८	५९९(१)
१३	चंद्रपूर	२	१८२	४६५	९७	७४४
१४	गडचिरोली	२	१,४०२	४४	...	१,४४६
१५	वर्धा	४०	४०
गोंडवन विभाग—बेरीज		९	२,४०२(३)	८४४	५२२	३,७६८(६)

परिशिष्ट (ब)

अनुसूचित क्षेत्र (महाराष्ट्र) १९८५ च्या अधिसूचनेच्या बदलानुसारचे महाराष्ट्र राज्याचे एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पनिहाय सुधारित अनुसूचित क्षेत्र/आदिवासी उपयोजना (मुख्य) क्षेत्र, अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र व सुधारित क्षेत्र विकास खंड (माडा पॉकेट) क्षेत्र.

अनुक्रमांक	जिल्हा	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प	सुधारित अनुसूचित क्षेत्र/ आदिवासी उपयोजना (मुख्य) क्षेत्र [गावे (शहरे)]	सुधारित अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र (गावे)	सुधारित माडा पॉकेट क्षेत्र (गावे)	सुधारित उपयोजना/ अतिरिक्त उपयोजना/ माडा क्षेत्र एकत्र [गावे (शहरे)]
१	२	३	४	५	६	७
	महाराष्ट्र राज्य	१९	५,३६४(१४)	९००	५८५	६,८४९(१४)
(अ) सहाय्यी विभाग—						
१	ठाणे	(१) जव्हार	५०१(४)	५०१(४)
		(२) शहापूर	५४०(१)	५४०(१)
		जिल्हा बेरीज	१,०४१(५)	१,०४१(५)
२	रायगड	(३) पेण	२७	४१	६८
		जिल्हा बेरीज	२७	४१	६८
३	नाशिक	(४) कळवण	३६७	३	...	३७०
		(५) दिंडोरी	४११(३)	४११(३)
		जिल्हा बेरीज	७७८(३)	३	...	७८१(३)
४	धुळे	(६) तळोदा	४११(१)	४११(१)
		(७) नंदुरवार	४५८(२)	९	...	४६७(२)
		जिल्हा बेरीज	८६९(३)	९	...	८७८(३)
५	जळगांव	(८) यावल	५९	५९
		जिल्हा बेरीज	५९	५९
६	अहमदनगर	(९) राजूर	९४	१२	...	१०६
		जिल्हा बेरीज	९४	१२	...	१०६
७	पुणे	(१०) साल	१२१	५	२२	१४८
		जिल्हा बेरीज	१२१	५	२२	१४८
		सहाय्यी विभाग—बेरीज	२,९६२(११)	५६	६३	३,०८१(११)

परिशिष्ट (ब)--चालू

अनुक्रमांक	जिल्हा	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प	सुधारित अनुसूचित क्षेत्र/ आदिवासी उपयोजना (मुख्य) क्षेत्र [गावे (शहरे)]	सुधारित अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र (गावे)	सुधारित माडा पॉकेट क्षेत्र (गावे)	सुधारित उपयोजना/ अतिरिक्त उपयोजना/ माडा क्षेत्र एकत्र [गावे (शहरे)]
१	२	३	४	५	६	७
(ब) गोंडवन विभाग						
८	नांदेड	(११) किनवट	१५२(१)	१५२(१)
		जिल्हा बेरीज	१५२(१)	१५२(१)
९	अमरावती	(१२) धारणी	३३५(१)	३३५(१)
		जिल्हा बेरीज	३३५(१)	३३५(१)
१०	नागपूर	(१३) रामटेक	३०	११२	१४२
		जिल्हा बेरीज	३०	११२	१४२
११	भंडारा	(१४) देवरी	१८५	१२५	३१०
		जिल्हा बेरीज	१८५	१२५	३१०
१२	यवतमाळ	(१५) पांढरकवडा	३३१(१)	१२०	१४८	५९९(१)
		जिल्हा बेरीज	३३१(१)	१२०	१४८	५९९(१)
१३	चंद्रपूर	(१६) देवाडा	१८२	५	...	१८७
		(१७) चिमूर	४६०	९७	५५७
		जिल्हा बेरीज	१८२	४६५	९७	७४४
१४	इटापल्ली	(१८) इटापल्ली	६५०	६५०
		(१९) धानोरा	७५२	४४	...	७९६
		जिल्हा बेरीज	१,४०२	४४	...	१,४४६
१५	वर्धा	(२०) आर्वी	४०	४०
		(रामटेक जिल्हा नागपूर).	४०	४०
		जिल्हा बेरीज	४०	४०
		गोंडवन विभाग-बेरीज	२,४०२(३)	८४४	५२२	३,७६८(३)

परिशिष्ट (क)

अनुसूचित क्षेत्र (महाराष्ट्र) १९८५ च्या अधिसूचनेच्या बदलानुसारचे महाराष्ट्र राज्याचे तालुकानिहाय सुधारित अनुसूचित क्षेत्र/आदिवासी उपयोजना (मुख्य) क्षेत्र, अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र व सुधारित क्षेत्र विकास खंडक्षेत्र (माडा पॉकेट्स)

अनुक्रमांक	जिल्हा	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प	तालुका	सुधारित अनुसूचित क्षेत्र व आदिवासी उपयोजना (मुख्य) क्षेत्र [गावे (शहरे)]	सुधारित अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र (गावे)	सुधारित माडा पॉकेट क्षेत्र (गावे)	सुधारित उपयोजना (मुख्य) अतिरिक्त उपयोजना व माडा क्षेत्र एकत्रित [गावे (शहरे)]
१	२	३	४	५	६	७	८
१	(अ) महाराष्ट्र राज्य			५,३६४(१४)	९००	५८५	६,८४९(१४)
सहाद्री विभाग							
१	ठाणे	(१) जव्हार	(१) डहाणू .. (२) तलासरी .. (३) मोखाडा .. (४) जव्हार .. (५) वाडा ..	१२७(२) २७ ६९ ११३(१) १६५(१)	१२७(२) २७ ६९ ११३(१) १६५(१)
		प्रकल्प बेरीज	..	५०१(४)	५०१(४)
		(२) शहापूर	(६) शहापूर .. (७) पालघर .. (८) वसई .. (९) भिवंडी .. (१०) मुरवाड ..	२०२(१) १४४ ४५ ७२ ७७	२०२(१) १४४ ४५ ७२ ७७
		प्रकल्प बेरीज	..	५४०(१)	५४०(१)
		जिल्हा बेरीज	..	१,०४१(५)	१,०४१(५)
२	रायगड	(३) पेण	(११) कर्जत .. (१२) पेण	२७	१७	४४ २४
		जिल्हा व प्रकल्प बेरीज	२७	४१	६८
३	नाशिक	(४) कळवण	(१३) कळवण .. (१४) सुरगाणा .. (१५) वागलाण ..	१५४ १५६ ५७	...	३	१५४ १५६ ६०
		प्रकल्प बेरीज	..	३६७	३	...	३७०

परिशिष्ट (क) — चालू

अनुक्रमांक	जिल्हा	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प	तालुका	सुधारित अनुसूचित क्षेत्र व आदिवासी उपयोजना (मुख्य) क्षेत्र [गावे (शहरे)]	सुधारित अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र (गावे)	सुधारित माडा पॉकेट क्षेत्र (गावे)	सुधारित उपयोजना (मुख्य) अतिरिक्त उपयोजना व माडा क्षेत्र एकत्रित [गावे (शहरे)]
१	२	३	४	५	६	७	८
		(५) दिंडोरी ..	(१६) पेठ ..	१४३	१४३
			(१७) दिंडोरी	१०५ (१)	१०५ (१)
			(१८) इगतपुरी	९३ (१)	९३ (१)
			(१९) नाशिक	७० (१)	७० (१)
		प्रकल्प बेरीज ..		४११ (३)	४११ (३)
		जिल्हा बेरीज ..		७७८ (३)	३	...	७८१ (३)
४	धुळे	.. (६) तळोदा ..	(२०) तळोदा ..	८३ (१)	८३ (१)
			(२१) अक्राणी	१५६	१५६
			(२२) अक्कलकुवा	१७२	१७२
		प्रकल्प बेरीज ..		४११ (१)	४११ (१)
		(७) नंदुरवार	(२३) नवापूर	९३ (१)	९३ (१)
			(२४) साक्री ..	८०	८०
			(२५) शिरपुर	६२	९	...	७१
			(२६) शहादा	१४१	१४१
			(२७) नंदुरवार	८२ (१)	८२ (१)
		प्रकल्प बेरीज ..		४५८ (२)	९	...	४६७ (२)
		जिल्हा बेरीज ..		८६९ (३)	९	...	८७८ (३)
५	जळगाव	.. (८) यावल ..	(२८) चोपडा	२५	२५
			(२९) यावल	१३	१३
			(३०) रावेर ..	२१	२१
		जिल्हा व प्रकल्प बेरीज ..		५९	५९
६	अहमदनगर	.. (९) राजूर ..	(३१) अकोला	९४	१२	...	१०६
		जिल्हा व प्रकल्प बेरीज ..		९४	१२	...	१०६

परिशिष्ट (क) — चालू

अनुक्रमांक	जिल्हा	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प	तालुका	सुधारित अनुसूचित क्षेत्र व आदिवासी उपयोजना (मुख्य) क्षेत्र [गावे (शहरे)]	सुधारित अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र (गावे)	सुधारित माडा पॉकेट क्षेत्र (गावे)	सुधारित उपयोजना (मुख्य) अतिरिक्त उपयोजना व माडा क्षेत्र एकत्रित [गावे (शहरे)]
१	२	३	४	५	६	७	८
७	पुणे	.. (१०) साल ..	(३२) जुन्नर .. (३३) खेड .. (३४) आंबेगाव	६५ ५६ ५ २२	६५ २७ ५६
		जिल्हा व प्रकल्प बेरीज	..	१२१	५	२२	१४८
		सहाद्री विभाग बेरीज	..	२,९६२ (११)	५६	६३	३,०८१ (११)
(ब) गोंडावन विभाग							
८	नांदेड	.. (११) किनवट	(३५) किनवट	१५२ (१)	१५२ (१)
		जिल्हा व प्रकल्प बेरीज	..	१५२ (१)	१५२ (१)
९	अमरावती	.. (१२) धारणी	(३६) चिखलदरा (३७) धारणी	१८७ (१) १४८	१८७ (१) १४८
		जिल्हा व प्रकल्प बेरीज	..	३३५ (१)	३३५ (१)
१०	नागपूर	.. (१३) रामटेक	(३८) रामटेक (३९) काटोल	३०	६८ ४४	९८ ४४
		जिल्हा व प्रकल्प बेरीज	३०	११२	१४२
११	भंडारा	.. (१४) देवरी	(४०) सालकेसा (४१) तिरोरा (४२) गोंदिया (४३) गोरगांव (४४) अर्जुनी- मोरगाव (४५) देवरी	२३ ९१	३१ १८ ६ ४ ६६	५४ १८ ६ ४ ९१ १३७
		जिल्हा व प्रकल्प बेरीज	१८५	१२५	३१०

परिशिष्ट (क)—चालू

अनुक्रमांक	जिल्हा	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प	तालुका	सुधारित अनुसूचित क्षेत्र व आदिवासी उपयोजना (मुख्य) क्षेत्र [गावे (शहरे)]	सुधारित अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र (गावे)	सुधारित माडा पॉकेट क्षेत्र (गावे)	सुधारित उपयोजना (मुख्य) अतिरिक्त उपयोजना व माडा क्षेत्र एकत्रित [(गावे (शहरे))]
१	२	३	४	५	६	७	८
१२	यवतमाळ	.. (१५) पांढरकवडा	(४६) मारेगांव	१३०	१६	...	१४६
			(४७) यवतमाळ	२९	४४	७३
			(४८) बामूळगाव	६	...	६
			(४९) कळंब	३६	३८	७४
			(५०) राळेगाव	४३	४३
			(५१) पांढर- कवडा (केळापूर)	१०३(१)	१०३(१)
			(५२) घाटंजी ..	५५	५५
			(५३) पुसद	३१	१३	४४
			(५४) महागाव	१	६	७
			(५५) उमरखेड	१	४७	४८
		जिल्हा व प्रकल्प बेरीज	..	३३१(१)	१२०	१४८	५९९(१)
१३	गडचिरोली	.. (१६) इटापल्ली	(५६) सिरोंचा	१२४	१२४
			(५७) अहेरी	२१४	२१४
			(५८) इटापल्ली	३१२	३१२
		प्रकल्प बेरीज	..	६५०	६५०
		(१७) धानोरा	(५९) गडचिरोली	६२	१	...	६३
			(६०) आरमोरी	७४	२	...	७६
			(६१) चामोर्शी	१३२	४१	...	१७३
			(६२) कुरखेडा	२१२	२१२
			(६३) धानोरा	२७२	२७२
		प्रकल्प बेरीज	..	७५२	४४	...	७९६
		जिल्हा बेरीज	..	१,४०२	४४	...	१,४४६

परिशिष्ट (क) — समाप्त

अनुक्रमांक	जिल्हा	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प	तालुका	सुधारित अनुसूचित क्षेत्र व आदिवासी उपयोजना (मुख्य क्षेत्र) [गावे (शहरे)]	सुधारित अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र (गावे)	सुधारित माडा पॉकेट क्षेत्र (गावे)	सुधारित उपयोजना (मुख्य) अतिरिक्त उपयोजना व माडा क्षेत्र एकत्रित [गावे (शहरे)]
१	२	३	४	५	६	७	८
१४	चंद्रपूर	.. (१८) देवाडा	(६४) राजूरा	१८२	५	...	१८७
		प्रकल्प बेरीज ..		१८२	५	...	१८७
		(१९) चिमूर ..	(६५) गोंडप्रिपी	८०	...	८०
			(६६) मूळ	२	...	२
			(६७) चंद्रपूर	१	...	१
			(६८) नागभीड	५२	४३	९५
			(६९) शिंदेवाही	३४	५४	८८
			(७०) ब्रम्हपुरी	१	...	१
			(७१) चिमूर	१२०	...	१२०
			(७२) वरोरा	९५	...	९५
			(७३) भद्रावती	७५	...	७५
		प्रकल्प बेरीज	४६०	९७	५५७
		जिल्हा बेरीज ..		१८२	४६५	९७	७४४
१५	वर्धा	.. (२०) आर्वी ..	(७४) आर्वी	३३	३३
		(रामटेक जिल्हा नागपूर)					
			(७५) कारंजा	७	७
		जिल्हा बेरीज	४०	४०
		गोंडवन विभाग बेरीज ..		२,४०२ (३)	८४४	५२२	३,७६८ (३)

टीप.—(१) वर्धा जिल्ह्यातील आर्वी व कारंजा तालुक्यातील ४० गावांच्या "माडा पॉकेट" क्षेत्रासाठी स्वतंत्र एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प नाही. हे क्षेत्र प्रकल्प अधिकारी रामटेक, जिल्हा नागपूर यांच्या कार्याक्षेत्रात येते. परंतु सोयीसाठी आर्वी स्वतंत्र प्रकल्प धरण्यात आला आहे.

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेच्या प्रशिक्षण कक्षाचा अहवाल १९८५-८६

□ जॉन गायकवाड
अधिव्याख्याता, आ.सं.वप्र.सं.
(म.रा.), पुणे-१.

आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासास गती मिळण्याच्या दृष्टीने संस्थेमार्फत विविध प्रकारचे स्थितीज्ञान प्रशिक्षण कार्यक्रम (Orientation Training Programme) आयोजित करण्यात येतात. सदरहू प्रशिक्षण सत्रांचा कालावधी आवश्यकतेनुसार दहा (१०) ते तीस (३०) दिवसांपर्यंत ठेवण्यात येतो. संस्थेच्या प्रशिक्षण कक्षांतर्गत आयोजित करण्यात येणाऱ्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे पुढे दर्शविल्याप्रमाणे वर्गीकरण करता येईल :

[अ] सेवांतर्गत प्रशिक्षण—

मुख्याध्यापक, अधीक्षक, बालवाडी शिक्षिका, आदिवासी विकास निरीक्षक आणि वॉर्डन्स.

जिल्हा प्रसिद्धी सहाय्यक, विस्तार अधिकारी.

आदिवासी विकास महामंडळाचे कर्मचारी,

आदिवासी सहकारी सोसायटीचे कर्मचारी

[ब] कृत्तिसत्रे/चर्चासत्रे—

प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प.

आदिवासी विकास अधिकारी.

स्वयंस्फूर्त संस्थांचे कार्यकर्ते.

[क] आदिवासी युवकांचे प्रशिक्षण—

युवक नेतृत्व शिबिरे.

सेवापूर्व प्रशिक्षण.

[ड] इतर संस्थांच्या कार्यक्रमांमध्ये सहभाग—

वन विभागाची महाविद्यालये.

ग्रामीण विकास विभागाचे ग्रामसेवकांचे प्रशिक्षण.

विद्यापीठाचे स्नातक, स्नातकोत्तर व इतर अभ्यासक्रमांच्या विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन.

सर्व प्रकारच्या शिबिरांमध्ये मार्गदर्शन करण्यासाठी मुख्यत्वेकरीन त्या त्या क्षेत्रातील नामवंत व्यक्तींची व्याख्याने आयोजित करण्यात येतात. याशिवाय प्रशिक्षणाच्या प्रक्रियेत चर्चा, संबंधित संस्थांना भेटी, सामूहिक स्वाध्याय (Group assignments) यांवरसुद्धा भर देण्यात येतो. त्याचप्रमाणे दृक्श्राव्य साधनांचाही (Audio Visual aids) आवश्यकतेनुसार उपयोग करण्यात येतो.

आंतरराष्ट्रीय युवक वर्धनिमित्त (१९८५) संस्थेने आदिवासी युवकांसाठी "सेवापूर्व प्रशिक्षण" कार्यक्रमांवर विशेष भर दिला. सुशिक्षित आदिवासी युवकांना विविध स्पर्धात्मक परीक्षांबद्दल व नोकऱ्या आणि स्वयंरोजगाराबाबत व्यापक स्थितीज्ञान प्रशिक्षण या कार्यक्रमाद्वारे देण्यात आले.

सदरहू प्रशिक्षणाच्या अभ्यासक्रमाचे खालीलप्रमाणे तीन मुख्य भाग पाडता येतील :

(१) व्यक्तिमत्त्व विकास आणि आचार संहिता.—व्यक्तिमत्त्व विकासाचा मुलाखतीशी संबंध, मुलाखतीचे तंत्र, प्रत्यक्ष सराव मुलाखती शिक्षण, परिसर आणि व्यक्तिमत्त्व विकास, इंग्रजीच्या वापरात होणाऱ्या सामान्य चुका कशा टाळाव्यात? बुद्धिमापनकसोट्यांची तयारी.

(२) व्यवसायाची निवड कशी करावी? विविध स्पर्धात्मक परीक्षांची माहिती व या परीक्षांसाठी तयारी करण्याबाबतचे मार्गदर्शन,

उमेदवारांकडून उद्योजकांच्या व कारखानदारांच्या अपेक्षा.

स्वयंरोजगाराची आव्हाने.

लष्करी, निमलष्करी दलांचे महत्त्व व त्यातील भरतीची पद्धत.

(३) आदिवासी विकासात शिक्षणाचे महत्त्व, उच्च शिक्षणाचे महत्त्व, आदिवासींचे समाज परिवर्तन, समाज परिवर्तनात आदिवासी युवकांची भूमिका, उच्च शिक्षणात दूर शिक्षण व मुक्त विद्यापीठाचे महत्त्व.

नोकरी किंवा व्यवसायाभिमुख सेवापूर्व प्रशिक्षण कार्यक्रमाव्यतिरिक्त नवापूर व मेट (ठाणे) येथील कार्यक्रम "शेती आणि विकास" या विषयावर आयोजित करण्यात आले होते. या कार्यक्रमांद्वारे प्रशिक्षणार्थी आदिवासी युवकांना शेतीचे महत्त्व पटवून देण्यात आले.

"शेती आणि शेती विकास" या विषयाच्या प्रशिक्षणाचा अभ्यासक्रम साधारणपणे असा होता—

शास्त्रोक्त पद्धतीने किफायतशीरपणे शेती करणे.

अधिकाधिक पिकांची लागवड,

फायदेशीर पिके.

सुधारित बी-बियाणे.

सेंद्रिय व कम्पोस्ट खतांचा वापर.

कम्पोस्ट खत तयार करणे.

कमीत कमी पाणी वापरून किफायतशीर

जलसिंचनाची पद्धत.

पीकसंरक्षणाचे महत्त्व.

जमीन सुधारणेचे महत्त्व.

शेतीस पुरक अशा उद्योगांचे महत्त्व.

विशेष सेवापूर्व प्रशिक्षण सत्रांचे प्रकल्पनिहाय वेळापत्रक

अनुक्रमांक	प्रकल्प	कालावधी	प्रशिक्षणार्थींची संख्या	प्रशिक्षणाचे स्थळ
१	जव्हार, शहापूर	२४-१०-८५ ते २-११-८५	१२	आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे १.
२	कळवण, दिंडोरी	१७-११-८५ ते २६-११-८५	२१	
३	तळोदा, नंदुरबार	२-१२-८५ ते ११-१२-८५	२७	
४	यावल धारणी	१६-१२-८५ ते २५-१२-८५	२५	
५	कळवण, तळोदा, जव्हार	१३-२-८६ ते २२-२-८६	३३	
६	कळवण, दिंडोरी, शहापूर, जव्हार, साल, राजूर, तळोदा, नंदुरबार, देवरी.	१७-२-८६	७८	
७	राजूर	१५-११-८५ ते २४-११-८५	८०	कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, अकोला, जिल्हा अहमदनगर.
८	साल	२६-११-८५ ते ५-१२-८५	१०१	शिवछत्रपती महाविद्यालय, जुन्नर, जिल्हा पुणे.
९	तळोदा, नंदुरबार	२१-१२-८५ ते ३१-१२-८५	८५	कला, शास्त्र आणि वाणिज्य महाविद्यालय, नवापूर, जिल्हा धुळे.
१०	जव्हार, शहापूर	२३-२-८६ ते २६-२-८६	३५	आस्पी फाउंडेशन, मेट, तालुका वाडा, जिल्हा ठाणे.
११	धानोरा, चिमूर, देवाडा, एटापल्ली	१२-१-८६ ते २२-१-८६	५६	आळंदी, जिल्हा पुणे.
१२	रामटेक, पांडरकवडा, देवरी	२४-१-८६ ते ३-२-८६	६१	

१९८५-८६ या आर्थिक वर्षात सेवापूर्व प्रशिक्षण कार्यक्रमांव्यतिरिक्त संस्थेच्या प्रशिक्षण कक्षांतर्गत बालवाडी/प्राथमिक शिक्षिकांची एकूण ५ प्रशिक्षण सत्रे नूतन बाल शिक्षण संघाच्या सहकार्याने पार पडली.

बालवाडी/प्राथमिक शिक्षिकांच्या प्रशिक्षण सत्रांचे वेळापत्रक

अनुक्रमांक	प्रशिक्षणाचा कालावधी	प्रशिक्षणार्थींची संख्या
१	७-१०-८५ ते ३-१२-८५.	१९
२	९-१२-८५ ते ५-१-८६.	२८
३	६-१-८६ ते २-२-८६	१९
४	६-२-८६ ते ५-३-८६	३३
५	६-३-८६ ते ५-४-८६	२०

याव्यतिरिक्त संस्थेमध्ये प्रकल्प अधिकारी (एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचे) आणि आदिवासी विकास अधिकारी यांच्यासाठी प्रत्येकी एक अशी दोन कृतिसत्रे पार पडली.

चर्चासत्रांचे वेळापत्रक

प्रकल्प अधिकारी .. २० ते ३० ऑगस्ट (एकात्मिक आदिवासी १९८५. विकास प्रकल्प).

आदिवासी विकास १८ व १९ जानेवारी अधिकारी. १९८६.

इतर संस्थांच्या प्रशिक्षणात संस्थेच्या अधिकाऱ्यांचा सहभाग.

(अ) वनक्षेत्रपाल महा- "वने आणि आदि- विद्यालय, चिखलदरा. वासी विकास".

(ब) ग्रामसेवक प्रशिक्षण " आदिवासी उप- केंद्र, मांजरी फार्म. योजना".

(क) कर्वे समाजसेवा " आदिवासी संस्था, कर्वेनगर. विकासात उप- योजनेचे महत्त्व".

प्रामुख्याने पुढील विद्यार्थीगटांनी संस्थेस अभ्यास भेट दिली :—

— बी. जे. वैद्यकीय महाविद्यालयातील एम.डी. (सोशियल अँड प्रिन्सिपल्स मेडिसीन) चे विद्यार्थी.

— आर्म्ड फोर्स मेडिकल कॉलेजच्या बी. एस्सी. (नर्सिंग) च्या विद्यार्थिनी.

— कर्वे समाज सेवा संस्था, कर्वेनगरचे एम. एस. डब्ल्यूचे विद्यार्थी.

— कस्तुरबा स्मारक ट्रस्टतर्फे चालविण्यात येणाऱ्या समाजसेविकांच्या प्रशिक्षणातील प्रशिक्षणार्थी.

□ □

संस्था परिचय

को-ऑपरेटिव्ह इन्स्टिट्यूट ऑफ डेव्हलपमेंट स्टडीज लिमिटेड

जग व भारत देश जलद आर्थिक विकास व सामाजिक परिवर्तनाच्या अवस्थेतून जात असताना या प्रक्रियेमध्ये सक्रिय सहभागी होण्याचे आव्हान समाजशास्त्रज्ञ, शास्त्रज्ञ, तंत्रज्ञ व अन्य व्यवसायिकांपुढे आहे. धोरण विषयक अभ्यासाद्वारे धोरण ठरविण्याच्या प्रक्रियेत मदत करणे, विकास कार्यक्रम व प्रकल्प यांची आखणी तसेच प्रकल्पांचे मूल्यमापन व अहवाल तयार करणे याद्वारे सामाजिक-आर्थिक विकासास त्यांना सहाय्य करता येते. स्थानिक, राज्य व राष्ट्रीय पातळीवर परिसंवाद, व्याख्याने, प्रकाशने, धोरणे व कार्यक्रम यांची चर्चा या माध्यमातून पुरोगामी धोरणे व कार्यक्रमासाठी लोकमत जागृत व संघटित करता येणे शक्य आहे. भारतीय समाजाच्या आर्थिक विकास व सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेस चालना देण्याचे उद्देशाने विविध प्रकारची गुणवत्ता व कौशल्ये असणाऱ्या तज्ञांचा आंतरविद्याशाखीय समूहगट उभा करण्याच्या दृष्टीने को-ऑपरेटिव्ह इन्स्टिट्यूट ऑफ डेव्हलपमेंट स्टडीज लिमिटेड ही संस्था प्रयत्नशील आहे. ग्रंथालय, वसतिगृह, सांख्यिकी विश्लेषण केंद्र, क्षेत्रकार्यकक्ष, इ. सोयीसुविधा उभारण्याचा संस्थेचा प्रयत्न आहे. शिष्यवृत्त्या, विद्यावेतन, अभ्यास व प्रवासासाठी अनुदान याद्वारे विविध कौशल्ये आत्मसात केलेले मनुष्यबळ उभारणे इ. उद्दिष्टे संस्थेने समोर ठेवले आहे. पुस्तके, नियतकालिके यांसारखी प्रकाशनेही सुरू करण्याचा विचार आहे. या संस्थेतील सोयी सुविधांचा लाभ सरकारी संस्था, सार्वजनिक संस्था, सहकारी संस्था, उद्योगसमूह यांना होईल.

को-ऑपरेटिव्ह इन्स्टिट्यूट ऑफ
डेव्हलपमेंट स्टडीज लिमिटेड,
२०३२, सदाशिव पेठ,
टिळक रोड, पुणे ४११ ०३०.

वृत्तविशेष

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था

१९८५-८६ या वर्षात संस्थेने पूर्ण केलेले
संशोधन मूल्यमापन प्रकल्प/अहवाल

(१) बुलढाणा जिल्ह्यातील सूचित माडा क्षेत्रातील आदिवासींची सामाजिक-आर्थिक पाहणी.

(२) सांख्यिकी मालिका क्र. ११ अनुसूचित जमाती लोकसंख्या १९८१.

(३) आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील माडा व मिनीमाडा क्षेत्रांचे आरेखन.

(४) सद्य आदिवासी उपयोजना व माडा क्षेत्राचा विस्तार.

(५) गौण वनोत्पादनांचे आदिवासी विकासातील महत्त्व.

(६) महाराष्ट्रातील आदिवासींचे लोकसंख्याशास्त्रीय विश्लेषण.

(७) महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांचा तुलनात्मक अभ्यास.

(८) ठाणे जिल्ह्यातील तीन आदिवासी सहकारी सोसायट्यांचा अभ्यास अहवाल.

(९) वार्षिक प्रशासन अहवाल १९८२-८३.

पुढील संशोधन/मूल्यमापन प्रकल्प/अहवालांचे काम प्रगतीपथावर आहे,—

(१) आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील मध्यम व लघु पाटबंधारे प्रकल्प व आदिवासींकडून त्यांचा होणारा वापर यासंबंधीचा मूल्यमापन अभ्यास प्रकल्प.

(२) महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासींना शेतीसाठी निविष्टा वाटप करण्याच्या योजनेचा मूल्यमापन अहवाल.

(३) गडचिरोली जिल्ह्यातील भोपाल-पट्टणम प्रकल्पाच्या बुडित क्षेत्राखाली येणाऱ्या गावांतील लोकांचे पुनर्वसन करण्याच्या योजनेचे मूल्यमापन व सामाजिक-आर्थिक अभ्यास पाहणी.

(४) न्यूक्लियस बजेटखाली राबविण्यात येणाऱ्या योजनांसाठी श्वेतपत्रिका तयार करणे.

(५) आदिवासी विकास महामंडळाच्या एकाधिकार खरेदी योजना व खावटी कर्ज-पुरवठा योजनेचा विश्लेषणात्मक अभ्यास.

(६) सरदार सरोवर प्रकल्पामुळे विस्थापित होणाऱ्यांचे पुनर्वसन करण्याच्या योजनेचा पायाभूत अभ्यास अहवाल.

(७) शासनाच्या आदिवासी विकास योजना व संबंधित शासन निर्णय संकलित करणारा सारग्रंथ.

(८) सहाव्या पंचवार्षिक योजनाकाळात विविध वैयक्तिक व कौटुंबिक लाभाच्या योजनांखालील आदिवासी कुटुंबांच्या पुनर्गणने-संबंधीची अंदाज पाहणी.

(९) वार्षिक प्रशासकीय अहवाल १९८३-८४.

(१०) वार्षिक प्रशासकीय अहवाल १९८४-८५.

आश्रमशाळांतील आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या चित्रकला रंगकला स्पर्धा

सन १९८५-८६ सालासाठी प्रत्येकी १०० विद्यार्थ्यांची एक अशा ६ स्पर्धा घेण्याचे शासनाने ठरविले होते. या योजनेमध्ये जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांना भाग घेता यावा यासाठी संस्थेने ६ स्पर्धांची विभागणी खालील विभागानुसार १४ स्वतंत्र केंद्रात केली होती.

- (१) नगर-नाशिक विभाग,
- (२) ठाणे विभाग,
- (३) नांदेड-यवतमाळ विभाग,
- (४) चंद्रपूर-अहोरी, अमरावती विभाग,
- (५) गडचिरोली-भंडारा विभाग,
- (६) धुळे विभाग.

विहित ६०० विद्यार्थ्यांना चित्रकला व रंगकलेचे सर्व साहित्य शासनामार्फत मोफत देण्यात आले. सर्व विद्यार्थ्यांच्या प्रवेशिका अभिनव कला महाविद्यालयातील ३ प्राध्यापकांकडून तपासून घेण्यात आल्या व त्यांनी तयार केलेल्या गुणवत्ता यादीनुसार प्रत्येक स्पर्धेसाठी पुढीलप्रमाणे वक्षिसे ठेवण्यात आली होती.

- (१) पहिले बक्षीस—एक—७५ रु.
- (२) दुसरे बक्षीस—एक—५० रु.
- (३) तिसरे बक्षीस—एक—२५ रु.
- (४) प्रोत्साहनार्थ बक्षीस—पाच—१० रुपये प्रत्येकी.
- (५) उत्तेजनार्थ—१२—प्रशस्तीपत्रे.

यशस्वी विद्यार्थ्यांना वक्षिसाची रक्कम व प्रमाणपत्रे पाठविण्यात आली आहेत.

फिरते प्रदर्शन

आदिवासी विकास योजनांची ओळख व आदिवासी जीवन व संस्कृतीवर आधारित प्रदर्शन ठाणे जिल्ह्यातील डहाणू तालुक्यातील महालक्ष्मी देवीच्या प्रसिद्ध यात्रेत दिनांक २ एप्रिल १९८५ ते १० एप्रिल १९८५ पर्यंत आयोजित करण्यात आले होते. या प्रदर्शनास ७-८ हजार यात्रेकरूंनी भेट दिली.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या शताब्दी समारंभ समारंभाच्या निमित्ताने मुंबईत काँग्रेस मैदानावर महाराष्ट्र पॅन्थीलोनमध्ये "आदिवासी जीवन व संस्कृती" हे प्रदर्शन संस्थेने दिनांक २७ डिसेंबर १९८५ ते १२ जानेवारी १९८६ पर्यंत आयोजित केले होते. महामंत्री राजीव गांधीसह अनेक मान्यवर नेत्यांनी या प्रदर्शनास भेट दिली. हजारो लोकांनी या प्रदर्शनाचा लाभ घेतला.

महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळाने व पुणे महानगरपालिकेच्या "पुणे दर्शन" या पर्यटन विभागाने संस्थेच्या संग्रहालयास पुण्यातील प्रेक्षणीय स्थान म्हणून मान्यता दिली आहे. त्यामुळे पुणे दर्शनच्या सर्व पर्यटन गाड्या या संग्रहालयास भेट देतात.

पर्यटकांच्या सोयीसाठी संस्थेने खालील सुधारणा केल्या आहेत :-

(अ) संग्रहालयात ध्वनिमुद्रित माहिती देण्यासाठी फिलिप्स कंपनीचे २० स्पीकर्स बसविले आहेत.

(ब) थंड पाण्यासाठी उषा वाँटर कुलर बसविण्यात आला आहे.

(क) वृद्ध व जिने चढू न शकणाऱ्या पर्यटकांसाठी स्वयंचलित पारदर्शिका प्रदर्शक यंत्राची सोय केलेली आहे.

(ड) संस्थेच्या आवारात ५ मार्बल बाक टाकण्यात आले आहेत.

संग्रहालयास भेट देणाऱ्या देशी विदेशी पर्यटकांचे या संग्रहालयाबद्दलचे अभिप्राय अतिशय चांगले आहेत.

आदिवासी पारंपारिक नृत्यस्पर्धा

सन १९८५-८६ यावर्षी आदिवासींच्या पारंपारिक नृत्यस्पर्धा खालील जिल्ह्यात आयोजित करण्यात आल्या होत्या :-

(१) ठाणे, (२) यवतमाळ, (३) नाशिक, (४) नांदेड, (५) धुळे, (६) जळगाव,

(७) अमरावती, (८) गडचिरोली, (९) पुणे, (१०) भंडारा.

या नृत्यस्पर्धांमध्ये एकूण ३७० नृत्य-पथकांनी भाग घेतला होता. या योजनेद्वारे त्यांना दैनिक भत्ता, वेशभूषा व प्रवास खर्च या व्यतिरिक्त स्पर्धेत प्रथम क्रमांकाला रु. १००, दुसऱ्या क्रमांकाला रु. ७५ व तिसऱ्या क्रमांकाला रु. ५० अशी बक्षिसे देण्यात आली. या योजनेचा फायदा वारली, कातकरी, मल्हारकोळी, ठाकर, हलबा, गोंड, कोकणा, भिल्ल, माडिया गोंड, महादेव कोळी व पावरा इत्यादी आदिवासींनी घेतला.

ग्रंथालय

संस्थेच्या कामकाजाला मदत होईल या उद्देशाने संस्थेचे स्वतःचे संदर्भ ग्रंथालय आहे. सन १९८५-८६ मध्ये मानवशास्त्र, गॅझेटियर, संशोधनात्मक अहवाल इत्यादी २१२ नवीन पुस्तके विकत घेण्यात आली. या पुस्तकांसाठी रु. २८,००० खर्च करण्यात आले. ही नवीन पुस्तके मिळून आता ग्रंथालयात एकूण ७२९८ पुस्तके उपलब्ध आहेत.

शासन निर्णय

भारत का राजपत्र (असाधारण सं. ५२१)

भाग दोन-खंड ३-उप-खण्ड (१) नई दिल्ली, सोमवार, दिसम्बर २, १९८५

“सं. आ. १२३” अनुसूचित क्षेत्र (महाराष्ट्र) आदेश (१९८५)

असाधारण सं. ५२१

राष्ट्रपति भारत के संविधान की पांचवी अनुसूचि के पैरा ६ के उपपैरा (२) द्वारा प्रदत्त शक्तियों का प्रयोग करते हुए, अनुसूचित क्षेत्र (भाग-क-राज्य) आदेश १९५० और अनुसूचित क्षेत्र (भाग-ख-राज्य) आदेश १९५० को, जहां तक वे महाराष्ट्र राज्य में अब समाविष्ट क्षेत्रों से संबंधित है, विखंडित करते हैं और उस राज्य के राज्यपाल से परामर्श करके, निम्नलिखित आदेश करते हैं—अर्थात्!—

१. (१) इस आदेश का संक्षिप्त नाम अनुसूचित क्षेत्र (महाराष्ट्र राज्य) आदेश १९८५ है।

(२) यह तुरन्त प्रवृत्त होगा।

२. नीचे विनिर्दिष्ट क्षेत्र महाराष्ट्र राज्य के भीतर अनुसूचित क्षेत्र के रूप में पुनः परिनिश्चित किए जाते हैं :—

(१) ठाणे जिले में निम्नलिखित :—

(क) डहाणू, तलासरी, मोखाडा, जव्हार, वाडा और शहापुर की तहसीले ;

(ख) पालघर तहसील के नीचे उल्लिखित एक सौ चवालीस गांव :—

(i) पालघर तहसील.—(१) तारापूर, (२) कुडण, (३) दहिसर-तर्फ-तारापूर, (४) घिवली, (५) वावे, (६) अक्करपट्टी, (७) कुरगांव, (८) परनाळी, (९) वेंगणी, (१०) पाथरवाली, (११) नेवाळे, (१२) शिगांव, (१३) गारगांव, (१४) विचारे, (१५) आकेगव्हाण, (१६) नानीवळी, (१७) आंबेघे, (१८) बऱ्हाणपूर, (१९) साळगांव, (२०) खुताड, (२१) खानिवडे, (२२) रावते, (२३) अकोळी, (२४) अशेरी, (२५) सोमटे, (२६) पास्थळ, (२७) बोयसर, (२८) बोरशेती, (२९) महागांव, (३०) किराट, (३१) वाडे, (३२) खडकावणे, (३३) मेंढवण, (३४) विळशेत, (३५) कोंडगांव, (३६) करसूड, (३७) बेटेगांव, (३८) वारांगडे, (३९) लालोडे, (४०) घाणेडे, (४१) कांबळगांव, (४२) मान, (४३) घाणेघर, (४४) वेढे, (४५) चरी बु., (४६) बिरवाडी, (४७) कल्लाळे, (४८) पडवे, (४९) पोळे, (५०) नंडोरे, (५१) गिरनोळी, (५२) बोरांडे, (५३) देवखापे, (५४) सागावे, (५५) कोसबाड, (५६) कोकणेर, (५७) नागझरी, (५८) चरी खु., (५९) वेळगांव, (६०) खुटल, (६१) चिलहार, (६२) भोपोली, (६३) निहे, (६४) दामखंड, (६५) कोंढाण, (६६) आनढाण, (६७) बागरचोळे, (६८) शिळ, (६९) लोवरे, (७०) बांधण, (७१) नांदगांव तर्फ मनोर, (७२) शिळशेत, (७३) काटाळे, (७४) आंभाण, (७५) वसरोळी, (७६) खारशेत, (७७) मनोर, (७८) टाकवहाळ, (७९) सावरखंड, (८०) नाळशेत, (८१) केव, (८२) वाकडी, (८३) मासवण, (८४) वांदिवली, (८५) नेताळी, (८६) साये, (८७) टेण, (८८) करळगांव, (८९) गोवाडे, (९०) तामसई, (९१) दुर्वेस (९२) धुकटण, (९३) पोचाडे, (९४) हाळोली, (९५) खामळोली, (९६) बहाडोली, (९७) बोट, (९८) एंबूर एरंबी, (९९) दहिसर तर्फ मनोर, (१००) कुडे, (१०१) गुंदावे, (१०२) सातीवली, (१०३) वेहळोली, (१०४) सावरे, (१०५) वरई, (१०६) जानसई, (१०७) खैरे, (१०८) डेकाळे, (१०९) गंजु, (११०) जायशेत, (१११) शेळवाडे, (११२) वेऊर, (११३) आंबाडी, (११४) नवाली, (११५) मोरवाळी, (११६) वरखुटी, (११७) कमारे, (११८) टोकराळे, (११९) बंदाटे, (१२०) झांजरोळी, (१२१) चहाडे, (१२२) वसरे, (१२३) खडकोळी, (१२४) साखरे, (१२५) रोडे, (१२६) लालठाणे, (१२७) नावझे, (१२८) तांबुळवाडी, (१२९) गिराळे, (१३०) पारगांव, (१३१) नगावे तर्फ मनोर, (१३२) उंबरपाडा नंदाडे, (१३३) उचावळी, (१३४) सफाळे, (१३५) सोनावे, (१३६) मावणे कपासे, (१३७) करवाळे, (१३८) वाढीव सरावळी, (१३९) पेणंद, (१४०) कांदरवण, (१४१) दहिवाळे, (१४२) दारशेत, (१४३) नवघर, (घाटीम), (१४४) उंबरपाडा तर्फ मनोर.

(ii) वसई तहसील के नीचे उल्लिखित पैतालीस गांव.

वसई तहसील.—(१) दहिसर, (२) कोशिंबे, (३) तुळींज, (४) सकवार, (५) चिमणे, (६) हेदवडे, (७) कशीदकोपर, (८) खानिवडे, (९) भालीवली, (१०) कव्हेर, (११) शिरसाड, (१२) मांडवी, (१३) चांदीप, (१४) भाताणे, (१५) शिवणसई, (१६) उसगांव, (१७) मेढे, (१८) वडघर, (१९) भिनार, (२०) आंबोडे, (२१) कळभोण, (२२) आडणे, (२३) सायवान, (२४) पारोळ, (२५) शिवरली, (२६) माजीवली, (२७) करंजाण, (२८) तिल्हेर, (२९) घानीव, (३०) पेल्लहार, (३१) आचोळे, (३२) वालीव, (३३) सातिवली, (३४) राजावली, (३५) कोल्ही, (३६) चिंचोटी, (३७) जूचंद्र, (३८) बापाणे, (३९) देवदळ, (४०) कामण, (४१) सार्जामोरी, (४२) पोमण, (४३) शिलोत्तर, (४४) ससूनघर, (४५) नागले.

(iii) भिवंडी तहसील के नीचे उल्लिखित बहत्तर ग्राम :—

भिवंडी तहसील.—(१) भिवाली (२) गणेशपुरी, (३) बडवली वज्रेश्वरी (४) अक्लोली (५) सावरोली अक्लोली, (६) सातिवली, (७) उसगाव, (८) घोटगाव, (९) वेढे, (१०) वारेठ, (११) वाणे, (१२) आसनोली तर्फ दुगाड, (१३) दुगाड, (१४) मानिवली, (१५) बडवली तर्फ दुगाड, (१६) मालबिडी, (१७) मोहिली (१८) नादिठणे, (१९) देपोली, (२०) साखरोली, (२१) सुपेगाव, (२२) पिळझे खुर्द, (२३) पिळझे बुद्रुक, (२४) अलखिवली, (२५) बाधिवली, (२६) देवचोळे, (२७) सागाव, (२८) एकसाल, (२९) चिचवली तर्फ कुंदे, (३०) दुधणी, (३१) वापे, (३२) घाडणे, (३३) कुंदे, (३४) घोटावडे, (३५) मैदे, (३६) करमाळे, (३७) कांदळी बुद्रुक, (३८) केलहे, (३९) कांदळी खुर्द, (४०) दिघाशी, (४१) नेवाडे, (४२) अंबाडी, (४३) दलोंडे, (४४) जांभिवली तर्फ खांबाळे, (४५) उंबरखंड, (४६) आशिवली, (४७) झिडके, (४८) खरिवली, (४९) बासे, (५०) गोंदाडे, (५१) प्हारे, (५२) शेडगाव, (५३) पाच्छापुर, (५४) गोंद्रवली, (५५) जांभिवली तर्फ कुंदे, (५६) असनोली तर्फ कुंदे, (५७) शिरोळे, (५८) दामाड, (५९) मोहोंडूळ, (६०) शिरगाव, (६१) पिंपळशेत भुईशेत, (६२) खडकी खुर्द, (६३) खडकी बुद्रुक, (६४) चिबीपाडा, (६५) कुहे, (६६) धामणे, (६७) लाखिवली, (६८) पालीवली, (६९) पाये, (७०) गाणे, (७१) दह्याळे, (७२) फिरंगपाडा.

(iv) मुरवाड तहसील के नीचे उल्लिखित सतहत्तर गांव :—

मुरवाड तहसील.—(१) कासगाव, (२) कीसळ, (३) बडवली, (४) साखरे, (५) खुटल बोरगाव, (६) आंबेळे खुर्द, (७) सायले, (८) इंदे, (९) खेडले, (१०) तळवली तर्फ घोट, (११) एकलहरे, (१२) चाफे तर्फ खेडुळ, (१३) पिंपळघर, (१४) दहिगाव, (१५) परहे, (१६) कांदळी, (१७) धसई, (१८) अल्याणी, (१९) पळु, (२०) देवघर, (२१) मढ, (२२) सोनावळे, (२३) वेळुक, (२४) आळवे, (२५) बुरसुंगे, (२६) मांदुस, (२७) खेड, (२८) वनाटे, (२९) शाई, (३०) शेलगाव, (३१) शिरोशी, (३२) तळगाव, (३३) फांगकोशी, (३४) मेदी, (३५) वाल्हीवरे, (३६) माळ, (३७) जडई, (३८) आंबीवली, (३९) दीघेपळ, (४०) दिवाणपाडा, (४१) कोचरे खुर्द, (४२) कोचरे बुद्रुक, (४३) चांसोळे, (४४) खुटल वांगला, (४५) न्याहाडी, (४६) मोरोशी, (४७) फाळगव्हाण, (४८) सावणे, (४९) पीतबी तर्फ खरे, (५०) कुडशेत, (५१) फांगणे, (५२) खापरी, (५३) हेदवली, (५४) करचोंडे, (५५) झाडघर, (५६) उडाळडोह, (५७) मोरांडे, (५८) टोकावडे, (५९) बळेगाव, (६०) तळवली (बारगांव), (६१) वैशाखरे, (६२) मानीवली तर्फ खेडुळ, (६३) पंढरी, (६४) उमरोली बुद्रुक, (६५) ओजीवले, (६६) मांडवत, (६७) महाज, (६८) पाडाळे, (६९) कोळोशी, (७०) जायगाव, (७१) कळवाड भोंडीवले, (७२) सेवारे, (७३) दुधनोली, (७४) उमरोली खुर्द, (७५) खोपीवली, (७६) मील्हे, (७७) गोरखगड.

(२) नाशिक जिले में निम्नलिखित :—

(क) पेठ, सुरगणा और कळवण की तहसीलें,

(ख) (i) दिंडोरी तहसील के नीचे उल्लिखित एक सौ छह गांव :—

दिंडोरी तहसील.—(१) मोखनळ, (२) भानवड, (३) देहेरे, (४) करंजाळी, (५) गांडोळे, (६) पळस विहीर, (७) वारे (८) वांजोळे, (९) अंबाड, (१०) वनारे, (११) टिटवे, (१२) देवठाण, (१३) ननाशी, (१४) चारोसे, (१५) देवघर, (१६) कोंडासर (१७) वणी खुर्द, (१८) पिंपळगाव धुम, (१९) जोरण, (२०) महाजे, (२१) साद्राळे, (२२) नळवाडी, (२३) ओजे, (२४) गोळशी (२५) जालखेड, (२६) निगडोल, (२७) कोकणगाव बुद्रुक, (२८) उंब्राळे, खुर्द, (२९) आंबेगण, (३०) चाचडगाव, (३१) वाघाड, (३२) पोफळवाडे, (३३) धाऊर, (३४) उंब्राळे बुद्रुक, (३५) जांबूटके, (३६) पिपरज, (३७) नाळगाव, (३८) विळवंडी, (३९) रासे-गाव, (४०) कोचरगाव, (४१) तिल्होळी, (४२) खळगाव, (४३) देहेरेवाडी, (४४) धागूर, (४५) देवसाने, (४६) सारसाळे, (४७) करंजखेड, (४८) पिंगळवाडी, (४९) एकलहरे, (५०) चौसाळे, (५१) पिंप्री अंचला, (५२) अहिवंतवाडी, (५३) गोळदरी, (५४) हस्ते, (५५) कोल्हेर, (५६) जिरवाडे, (५७) चामदरी, (५८) माळे दुमाळा, (५९) मांदाने, (६०) कोशिंबे, (६१) पुणेगाव, (६२) पांडाणे, (६३) आंबानेर, (६४) चंडिकापुर, (६५) भातोड, (६६) दहिवी, (६७) मुळाणे, (६८) कोकणगाव खुर्द, (६९) माळे-गाव, (७०) पिंपरखेड, (७१) फोपसी, (७२) वणी कसवे, (७३) संगमनेर (७४) खेडळे, (७५) मावडी, (७६) करंजवण, (७७) दहेगाव, (७८) वागळूद, (७९) कृष्णगाव, (८०) वरखडे, (८१) कादवा म्हाळुंगी, (८२) गोंडेगाव, (८३) हातनोरे, (८४) निळवंडी, (८५) पिंपळगाव केतकी, (८६) राजापुर, (८७) दिंडोरी, (८८) जोपुळ, (८९) मडकी जांब, (९०) पालखेड, (९१) इंदोरे, (९२) कोरहाटे, (९३) चिचखेड, (९४) वेळगाव दिंडोरी, (९५) अक्रोळे, (९६) मोहाडी, (९७) पिंपळनारे, (९८) खतवड, (९९) रामसेज, (१००) आंबे दिंडोरी, (१०१) डकांबे, (१०२) जानोरी, (१०३) मानोरी, (१०४) शिवनई, (१०५) वरवंडी (१०६) जळुके दिंडोरी.

(ii) ईगतपुरी तहसील के नीचे उल्लिखित तिरानवे गांव और एक कस्बा ईगतपुरी :—

ईगतपुरी तहसील.—(१) धाडोशी, (२) भीलमाळ, (३) पहिणे, (४) जरवाई खुर्द, (५) टाके हर्ष, (६) अस्वली हर्ष, (७) सामुडी, (८) खरोली, (९) काजीली, (१०) आव्हाटे, (११) कुशेगाव, (१२) मेट चंद्रयाची, (१३) आळवड, (१४) दापुरे, (१५) मेट हुंबाची, (१६) झारवड बुद्रुक, (१७) म्हसुली, (१८) शेवगेडांग, (१९) वांजोळे, (२०) देवगाव, (२१) आहुली,

- (२२) नांदडगाव, (२३) वावी हर्ष, (२४) नागोसली, (२५) धारगाव, (२६) ओंडली, (२७) सातुली, (२८) आवळी-दुभाळा;
 (२९) करहळे, (३०) रायांबे, (३१) टाके देवगाव, (३२) मेटयेल्याची, (३३) विटुली, (३४) वाळ विहीर, (३५) भावली बु.,
 (३६) पिंपळगाव भटाटा, (३७) कोपरगाव, (३८) कुर्णोली, (३९) धार्णोली, (४०) वाकी, (४१) चिचले (खैरे),
 (४२) भेंगलवाडी, (४३) आडवण, (४४) आवखेड, (४५) पारदेवी, (४६) बलायडुरी, (४७) खंबाळे, (४८) टाके घोटी,
 (४९) घोटी बुद्रुक, (५०) तळेगाव (१), (५१) गिरणारे, (५२) टिटोली, (५३) बोरटेंभे, (५४) तळोशी, (५५) नांदगाव
 सदो., (५६) पिंप्री सदोहीन, (५७) तळोघ, (५८) कांचनगाव, (५९) शेणवड बुद्रुक, (६०) फांगुलगव्हाण, (६१) बोली, (६२) मान-
 वेडे, (६३) भावली खुर्द, (६४) काळुस्ते, (६५) जामुंडे, (६६) गहुंडे, (६७) भरवज, (६८) कुरंगवाडी, (६९) निरपण,
 (७०) मांजरगाव, (७१) आंबेवाडी, (७२) खडकेद, (७३) इंदोरे, (७४) ऊबरकान, (७५) सोमज घटगा, (७६) उभाडे वांजुळवाडी
 (७७) मोगरे, (७८) बेलगाव तारहाळे, (७९) धामणगाव, (८०) देवळे, (८१) खैरगाव, (८२) पिंपळगाव मोर, (८३) धामणी,
 (८४) आडसरे खुर्द, (८५) आडसरे बुद्रुक, (८६) आधरवड, (८७) टाकेद खुर्द, (८८) टाकेद बुद्रुक, (८९) खेड, (९०) बारशिगवे,
 (९१) सोनोशी, (९२) मायदरा धानाशी, (९३) वांसाळी.

(iii) नाशिक तहसील के नीचे उल्लिखित सत्तर गांव और एक कस्बा त्रिबक :—

- नाशिक तहसील.—(१) साप्ते, (२) कोने, (३) खरवळ, (४) वरसविहिर, (५) वाघेरे, (६) रोहिले, (७) नांदगाव,
 (८) गोरठाण, (९) हिरडी, (१०) भाळगाव, (११) वेळुंजे, (१२) गणेशगाव वाघेरा, (१३) पिंप्री त्रिबक, (१४) मेट कावरा,
 (१५) ब्राह्मणवाडे त्रिबक, (१६) तोरंगण, (१७) धुमोडी, (१८) बेडो, (१९) चाकोरे, (२०) अंबोली, (२१) अंबई, (२२) शिरस-
 गाव, (२३) तळवाडे त्रिबक, (२४) पिंपळद त्रिबक, (२५) खंबाळे, (२६) सापगाव, (२७) काचुरली, (२८) अंजनेरी, (२९) तळेगाव
 त्रिबक, (३०) पेगलवाडी त्रिबक, (३१) वाढोली, (३२) उभ्रांडे, (३३) कळमुस्ते, (३४) त्रिबक-ग्रामीण, (३५) हर्षवाडी,
 (३६) मेटधेरा, किल्ला त्रिबक, (३७) मूळेगाव, (३८) लाडची, (३९) नाईकवाडी, (४०) वेळे, (४१) साडगाव, (४२) वाडगाव,
 (४३) मनोली, (४४) धोंडेगाव, (४५) दरी, (४६) गिरनारे, (४७) दुगाव, (४८) देवरगाव, (४९) नागलवाडी, (५०) ओसरखेडे,
 (५१) चांदशी, (५२) मंगाम्हाळुंगी, (५३) जलालपूर, (५४) सावरगाव, (५५) गोवर्धन, (५६) शिवणगाव, (५७) पिंपळगाव
 गरुडेश्वर, (५८) राजेवाडी, (५९) गंगाव-हे, (६०) गणेशगाव त्रिबक, (६१) गणेशगाव नाशिक, (६२) वासाळी, (६३) दुडगाव,
 (६४) महीरावणी, (६५) तळेगाव अंजनेरी, (६६) जातेगाव, (६७) सारळ, (६८) पिंपळद नाशिक, (६९) राजूर बहुला,
 (७०) दहिगाव.

(iv) बागलाण (सटाणा) तहसील के नीचे उल्लिखित सत्तावन गांव :—

- बागलाण तहसील.—(१) बोरहाटे, (२) मोहळांगी, (३) जैतापूर, (४) गोळवड, (५) हातनूर, (६) माळीवाडे, (७) आंबापूर,
 (८) जाड, (९) विसापूर, (१०) शवरे, (११) खरड, (१२) वडदिगर, (१३) देवठाण, (१४) कांडराबाद, (१५) अंतापूर,
 (१६) रावेर, (१७) जामोटी, (१८) अलीयाबाद, (१९) अजंडे, (२०) मुल्हेर, (२१) बाबुळगे, (२२) मोराणे दिगर, (२३) बोर
 दैवत, (२४) मिमखत, (२५) बांधवे, (२६) मानूर, (२७) सालहेर, (२८) कातरखेल, (२९) भिलवड, (३०) तुंगण, (३१) दसवेल,
 (३२) जाखोड, (३३) मंगसे, (३४) भत्राडे, (३५) दसाने, (३६) मळगाव खुर्द, (३७) साळवण, (३८) पिसोरे, (३९) केरसाणे,
 (४०) वाठोड, (४१) पठावे दिगर, (४२) तलवाडे दिगर, (४३) मोरकुरे, (४४) ककवारी खुर्द, (४५) केळझर, (४६) तताणी,
 (४७) भीलदर, (४८) किकवारी बुद्रुक, (४९) जोरण, (५०) साकोडे, (५१) करंजखेड, (५२) डांगसाँदाणे, (५३) निकवेल,
 (५४) बंधाटे, (५५) दहिदुले, (५६) सरवर, (५७) वाडी चौल्हेर.

(३) धुळे जिले में निम्नलिखित :—

(क) नवापूर, तळोदा, अक्कलकुवा और अक्राणी की तहसीलें.

(ख) साक्री तहसील के नीचे उल्लिखित अस्सी गांव :—

- साक्री तहसील.—(१) चौपाळे, (२) रोहोड, (३) जामखेल, (४) कुरुसवाडे, (५) सुतारे, (६) धनेर, (७) आमली,
 (८) मचमाळ, (९) खांडवारे, (१०) रायकोट, (११) बुरुडखे, (१२) पानगाव, (१३) लगडवाळ, (१४) रायतेल, (१५) ब्राह्मण-
 वेल, (१६) आमखेल, (१७) जांभोरे, (१८) वर्सूस, (१९) जामकी, (२०) रानमाळी, (२१) वासखेडी, (२२) डोमकानी,
 (२३) सालटेक, (२४) दहिवेल, (२५) भोजगाव, (२६) बोदगाव, (२७) मंदाणे, (२८) दापूर, (२९) रोहण, (३०) जेवापूर,
 (३१) अमोदे, (३२) किरवाडे, (३३) घोडदे, (३४) सुरपान, (३५) कोडे, (३६) बालव्हे, (३७) विटावे, (३८) कसवे छडवेल,
 (३९) वासर, (४०) इसडे, (४१) पेटले, (४२) पिंपळगाव, (४३) मोहाणे, (४४) टेंभे प्र. वासा, (४५) शिरसोळे, (४६) उमरपाटा,
 (४७) मळगाव प्र. वासा, (४८) खारगाव, (४९) कळवे, (५०) चोरवड, (५१) लखाळे, (५२) वासे, (५३) शेनवड, (५४) कुडाणी,
 (५५) मांजरी, (५६) मापलगाव, (५७) डांगशिरवाडे, (५८) बोपखेळ, (५९) शीव, (६०) खट्याळ, (६१) वरडळी, (६२) काकसड,
 (६३) पानखेडे, (६४) सामोडे, (६५) म्हसवी प्र. पिंपळनेर, (६६) पिंपळनर, (६७) चिकसे, (६८) जिरापूर, (६९) कोकणगाव,
 (७०) शेवगे, (७१) धामणधर, (७२) किरखेल, (७३) पारगाव, (७४) मंदाणे, (७५) बरहाण, (७६) देशशिरवाडे, (७७) कडवाळी,
 (७८) धोंगडे दिगर, (७९) शलवारी, (८०) देगाव.

(II) नंदुरवार तहसील के नीचे उल्लिखित वयासी ग्राम और नंदुरवार कस्बा—

नंदुरवार तहसील.—(१) भांगडे, (२) मंगळर, (३) वसलाई, (४) आडीतारा, (५) धानोरा, (६) पपवले, (७) कोठडे, (८) उमज, (९) कोठली खुर्द, (१०) वडझाकण, (११) निंबोणी बुद्रुक, (१२) जळवे, (१३) शिरवाडे, (१४) रनाळे खुर्द, (१५) नटावड, (१६) करंजवे, (१७) भोजवे, (१८) पिंपळोद तर्फ धानोरे, (१९) लोय, (२०) बेळावद, (२१) व्याहूर, (२२) धुळवद, (२३) गुजर भवाली, (२४) गुजर जांबोला, (२५) करणखेडे, (२६) कुलसरे, (२७) उमद बुद्रुक, (२८) नारायणपूर, (२९) घिरसगाव, (३०) टेकवद, (३१) बिलाडी, (३२) खैराळे, (३३) खामगांव, (३४) नागसर, (३५) विरचक, (३६) टोकरतळे, (३७) वाघाळे, (३८) ओझरदे, (३९) आष्टे, (४०) ठाणे पाडा, (४१) अमरावे, (४२) पथराई, (४३) घमडाई, (४४) वारुळ, (४५) आडणी, (४६) लोणखेडे, (४७) करजकुपे, (४८) नळवे खुर्द, (४९) सुनदवे, (५०) नळवे बुद्रुक, (५१) तुघाले, (५२) नांदरखे, (५३) भाणे, (५४) वासरदे, (५५) वावद, (५६) चाकळे, (५७) वहिदुल बुद्रुक, (५८) वहिदुले खुर्द, (५९) कठारे दिगर, (६०) उमरदे खुर्द, (६१) चौमाळे, (६२) अक्राळे, (६३) वडवारे, (६४) अखतवाडे, (६५) हट्टी तर्फ इंदी, (६६) पळाशी, (६७) धुली, (६८) राकसवाडे, (६९) वावोदे, (७०) पातोडे, (७१) होळ तर्फ हवेली, (७२) खोडसगाव, (७३) शाहादे, (७४) शिंदे, (७५) कोलदे, (७६) भागसरी, (७७) धामगोंद, (७८) सावळदे, (७९) कोरीट, (८०) सुजातपूर, (८१) तिशी, (८२) हंडाने.

(घ) शहादा तहसील के नीचे उल्लिखित एक सौ एकतालीस गांव :—

शहादा तहसील.—(१) आकाशपूर, (२) नवगाव, (वनग्राम), (३) विरपूर, (४) दरा, (५) भुते, (६) कनसाई (वनग्राम), (७) नांधा कुसूमवाडे (वनग्राम) रामपूर, (८) चिरडे, (९) नागझिरा (वनग्राम), (१०) कुसूमवाडे, (११) नांधा (वनग्राम), (१२) पिंपराणी (वनग्राम), (१३) राणीपूर (वनग्राम), (१४) फत्तेपूर, (१५) लवकडकोट (वनग्राम), (१६) कोटवांधणी (वनग्राम), (१७) पिंपळोद, (१८) कुडावद, (१९) लाछोरे, (२०) कानडी तर्फ हवेली, (२१) शिरुड तर्फ हवेली, (२२) आमोदे, (२३) अलखेड, (२४) पाडळदे बुद्रुक, (२५) बुडीगव्हाण, (२६) उभरटी, (२७) पिंप्री, (२८) म्हसावद, (२९) अनकवाडे, (३०) सुलवाडे, (३१) टवळाई, (३२) मुधारकपूर, (३३) बेळावद, (३४) कलमाडी तर्फ बोरद, (३५) वाडी, (३६) सोनवल तर्फ बोरद, (३७) टेंगचे, (३८) जावदे तर्फ बोरद, (३९) तन्हाडी तर्फ बोरद, (४०) वधे, (४१) परी, (४२) कोठळी तर्फ हवेली, (४३) औरंगपूर, (४४) चिखली बुद्रुक, (४५) करण खेडे, (४६) नांदे (४७) वैजाली, (४८) वावोदे, (४९) प्रकाशे, (५०) घमलाड, (५१) काथडे बुद्रुक, (५२) काथडे खुर्द, (५३) कलसाडी, (५४) धुरखेडे, (५५) भादे, (५६) पिगाणे, (५७) गणौर, (५८) अडगाव, (५९) खरगोण, (६०) कोचरे, (६१) बिलाडी तर्फ हवेली, (६२) बहिरपूर, (६३) ब्राम्हणपूरी, (६४) सुलतानपूर, (६५) रायखेड, (६६) खेड दिगर, (६७) नवलपूर, (६८) चांदसली, (६९) गोदिपूर, (७०) पाडळदे खुर्द, (७१) भागापूर, (७२) जवखेडे, (७३) सोनवल तर्फ हवेली, (७४) कवळीझि, (७५) टुकी, (७६) सावखेडे, (७७) करजोत, (७८) लोहारे, (७९) गोगापूर, (८०) कुरेगी, (८१) तिधारे, (८२) डामळदे, (८३) कलमाडी तर्फ हवेली, (८४) चिखली खुर्द, (८५) धारदेक, (८६) श्रीखेडे, (८७) ओझरदे, (८८) उखलशेम, (८९) वाघरडे, (९०) जाम, (९१) जावदे तर्फ हवेली, (९२) तितरी, (९३) होळमुबारकपूर (वनग्राम), (९४) वडगाव, (९५) पिंपरडे, (९६) असलोद, (९७) मंदाणे, (९८) आवगे, (९९) तिखोरे, (१००) उंटावद, (१०१) होळ, (१०२) मोहिंदे तर्फ हवेली, (१०३) जुमवाणे, (१०४) लोणखेडे, (१०५) टेंभली, (१०६) होळगुजरी, (१०७) आसूस, (१०८) बुपकेरी, (१०९) मलोनी, (११०) डोंगरगांव, (१११) कोठळ तर्फ शहादा, (११२) मतकूट, (११३) बोराले, (११४) कमरावद, (११५) कहाटूळ, (११६) वडछील, (११७) लोहरे, (११८) अंधकोद, (११९) निभोरे, (१२०) धांद्रे बुद्रुक, (१२१) चिरखान (वनग्राम), (१२२) असलाद (नया) (वनग्राम), (१२३) जयनगर, (१२४) धांद्रे खुर्द (वनग्राम), (१२५) मानसांड्या (वनग्राम), (१२६) दुतखेडे, (वनग्राम), (१२७) भोंगरा (वनग्राम), (१२८) वडाळी, (१२९) कोडावळ, (१३०) भलाणे (वनग्राम), (१३१) चांदसली (वनग्राम), (१३२) उभादगड (वनग्राम), (१३३) काकदे खुर्द, (१३४) खापरखेडे (वनग्राम), (१३५) मळगाव (वनग्राम), (१३६) लंगडी-भवानी (वनग्राम), (१३७) शाहणे (वनग्राम), (१३८) काकदे बुद्रुक, (१३९) अभानपूर बुद्रुक, (१४०) काटघर, (१४१) निंबोडी (वनग्राम).

(ङ) शिरपूर तहसील के नीचे उल्लिखित बासठ ग्राम—

शिरपूर तहसील.—(१) बोरपाणी (वनग्राम), (२) मालकातर (वनग्राम), (३) फत्तेपूर (वनग्राम), (४) गधडदेव (वनग्राम), (५) कोडीड (वनग्राम), (६) गुरहाडपाणी (वनग्राम), (७) भुडकी (वनग्राम), (८) वाघवाडा (वनग्राम), (९) साईगरपाडा (वनग्राम), (१०) मांजरी बुर्डी (वनग्राम), (११) चौडी (वनग्राम), (१२) भुडकी (वनग्राम), (१३) चांदसुर्या (वनग्राम), (१४) बोराडी (नया) (वनग्राम), (१५) काकडमाळ (वनग्राम), (१६) वकवाड (वनग्राम), (१७) उमदा (वनग्राम), (१८) दुरवड्या (वनग्राम), (१९) मोहीदे (वनग्राम), (२०) दोंडवाडा (वनग्राम), (२१) टेंभे (वनग्राम), (२२) खारीजान (वनग्राम), (२३) बोराडी, (२४) वासडी, (२५) नांदे, (२६) चांदसे, (२७) वाडी बुद्रुक, (२८) वाडी खुर्द, (२९) जळोद, (३०) अमणपूर खुर्द, (३१) तन्हाड, (३२) ऊळवाडी, (३३) मुखेड, (३४) निमझरी, (३५) वरझडी, (३६) वाघवडा, (३७) तन-पापाडा, (३८) लोकी, (३९) सुळे, (४०) फत्तेपूर, (४१) हेडाखेड, (४२) अरुणापूरी बांध (उजाड), (४३) सांगवी, (४४) हाटेड, (४५) झेंड्या अंजन, (४६) पळासनेर, (४७) खवाळे, (४८) पनाडेड (वनग्राम), (४९) खैरबुटी (वनग्राम), (५०) जोयदा (वनग्राम), (५१) चिहारे (वनग्राम), (५२) लाकड्या हनुमान (वनग्राम), (५३) महादेव दोंडवाड (वनग्राम), (५४) भाळापूर (वनग्राम), (५५) रोहिणी, (५६) भोईटी, (५७) अंबे, (५८) खामखेडे प्र. अंबे, (५९) हिवरखेडे (वनग्राम), (६०) हिगाव, (६१) वडळे खुर्द, (६२) काळापाणी (वनग्राम).

(४) जळगाव जिले में निम्नलिखित—

(क) चोपडा तहसील के नीचे उल्लिखित पच्चीस गांव—

चोपडा तहसील.—(१) मराठा (वनग्राम), (२) मोरचिडा (वनग्राम), (३) उमटी (वनग्राम), (४) सत्रसेन (वनग्राम), (५) कृष्णापूर (वनग्राम), (६) अंगुणे, (७) खारया पाडाव (वनग्राम), (८) वैजापूर (रेव्हेंयू ५२), (९) मुळ्या उतार (वनग्राम), (१०) वैजापूर (वनग्राम) (५४), (११) बोरअजंटी (वनग्राम), (१२) मालापूर (वनग्राम), (१३) बोरमळी (वनग्राम), (१४) करजाणे (वनग्राम), (१५) मेळणे (वनग्राम), (१६) विष्णापूर (वनग्राम), (१७) देव्हारी (वनग्राम), (१८) देवझिरी (वनग्राम), (१९) कुंड्यापाणी (वनग्राम) (२०) ईच्छापूर प्र. अडावद, (२१) वढवाणी, (२२) वढई, (२३) खंडणे, (२४) मोहरद, (२५) असलवाडी (वनग्राम).

(ख) यावल तहसील के नीचे वर्णित तेरह ग्राम—

यावल तहसील.—(१) मानापूरी, (२) तोळाणे, (३) साळकोट, (४) इचखेडे, (५) मालोद, (६) हरीपुरा (वनग्राम), (७) वाघझीरा (वनग्राम), (८) परसाडे बुद्रुक, (९) बोरखेडे खुर्द, (१०) लंगडाआंबा, (११) जामन्या (वनग्राम), (१२) गाड्या, (१३) उसमळी (वनग्राम).

(ग) रावेर तहसील के नीचे उल्लिखित इक्कीस ग्राम—

रावेर तहसील.—(१) महामंडली (वनग्राम), (२) पिंपरकुंड (वनग्राम), (३) अंधारमळी (वनग्राम), (४) तिड्या (वनग्राम) (५) निमड्या (वनग्राम), (६) गारवडी (वनग्राम), (७) जानोरी, (८) चिचाटी, (९) पाल, (१०) मोरव्हाळ, (११) जिनसी, (१२) सहवलींग (वनग्राम), (१३) लालमाती (वनग्राम), (१४) अंभोडे बुद्रुक, (१५) लोहारे, (१६) कुसुबे बुद्रुक, (१७) कुसुबे खुर्द, (१८) पिंप्री, (१९) मोहगण बुद्रुक, (२०) पाडळे बुद्रुक, (२१) महामंडली (पुराना) (परिलक्त).

५. अहमदनगर जिले में निम्नलिखित—

(क) अकोला तहसील के नीचे वर्णित चौरानवे ग्राम—

अकोला तहसील.—(१) तिठे, (२) पाडोशी, (३) म्हाळुंगी, (४) एकदरे, (५) सांगवी, (६) केळी रम्हणवाडी, (७) बिताका, (८) खिरविरे, (९) कोंभाळणे, (१०) टाहाकारी, (११) समशेरपूर, (१२) सावरगाव पाट, (१३) मुथळणे, (१४) बारी, (१५) गारघुशी, (१६) लाडगाव, (१७) शेणीत, (१८) पामुळवंडी, (१९) बामुळवंडी, (२०) आंबेवंगण, (२१) देवगांव, (२२) पेंडशेत, (२३) मान्हेरे, (२४) शेलविहीरे, (२५) पांजरे, (२६) चिचोडी, (२७) वाकी, (२८) टिटवी, (२९) पिंपरकणे, (३०) उडदावणे, (३१) कोदणी, (३२) घाटघर, (३३) शिगणवाडी राजूर, (३४) मुरशेत, (३५) शेंडी, (३६) सामुद्र, (३७) भंडारदरा, (३८) रणद बुद्रुक, (३९) रणद खुर्द, (४०) मालेगाव, (४१) कोहोडी, (४२) दिगंबर, (४३) गुहारे, (४४) कातळापूर, (४५) रतनवाडी, (४६) मुतखेल, (४७) तेरंगण, (४८) राजूर, (४९) विठे, (५०) कोलटेभे, (५१) केळुंगण, (५२) जामगाव, (५३) शिरपुजे खुर्द, (५४) सावरकुटे, (५५) कुमशेत, (५६) शिरपुजे खुर्द, (५७) धामणवन, (५८) अंबोत, (५९) बलठाण, (६०) माणिक ओझर, (६१) पुरुचवाडी, (६२) मवेशी, (६३) शिसवड, (६४) वांजूळशेत, (६५) गोंडोशी, (६६) खडकी, (६७) साकीखाडी, (६८) पाचनई, (६९) चिचवणे, (७०) पाडळणे, (७१) शेलद, (७२) पिंप्री, (७३) घोटी, (७४) पैठण, (७५) लव्हाळी कौटुल, (७६) वाघदरी, (७७) शिळवंडी, (७८) कोहोशी, (७९) लव्हाळी ओतूर, (८०) तळे, (८१) कोथळे, (८२) सोमलवाडी, (८३) विहीर, (८४) शिंदे, (८५) अंबोतीखड, (८६) पळसुंदे, (८७) पिसेवाडी, (८८) कोणसंडी, (८९) साटेवाडी, (९०) केळी ओतूर, (९१) केळी कोतुर, (९२) खेतेवाडी, (९३) एसरठाव (९४) करंडी,

(६) पुणे जिले में निम्नलिखित :—

(क) (१) आंबेगांव तहसील के नीचे उल्लिखित छप्पन गांव :—

आंबेगांव तहसील.—(१) डोण, (२) पिंपरगणे, (३) आघाणे, (४) अहुणे, (५) तिरपाड, (६) न्हावेड, (७) असाणे, (८) माळीण, (९) नानवडे, (१०) आमडे, (११) वरसावणे, (१२) कोंढारे, (१३) अडिवरे, (१४) बोरघर, (१५) पाटण, (१६) कुशारे खु., (१७) पंचाले बु., (१८) कुशारे बु., (१९) दिगद, (२०) पंचाळे खु., (२१) महाळुंगे तर्फ आंबेगांव, (२२) सावरळी, (२३) मेघोली, (२४) वचणे, (२५) साकेरी, (२६) पिंपरी, (२७) आंबेगांव, (२८) जांभोरी, (२९) कळंबाई, (३०) कोंढवळ, (३१) फुलवडे, (३२) फलोदे, (३३) कोलतावडे, (३४) तेरंगण, (३५) डिंभे बु., (३६) महाळुंगे तर्फ घोडा, (३७) राजपूर, (३८) चिखली, (३९) राजेवाडी, (४०) सुणेघर, (४१) तळेघर, (४२) मापोली, (४३) डिंभे खु., (४४) पोखरी, (४५) गोहे बु., (४६) निगडाळे, (४७) गोहे खु., (४८) आपटी, (४९) गंगापूर खु., (५०) आमोडी, (५१) कानसे, (५२) गंगापूर बु., (५३) शिणोळी, (५४) पिंपळगांव तर्फ घोडा, (५५) साल, (५६) ढाकाळे.

(२) जुन्नर तहसील के नीचे उल्लिखित पैसठ ग्राम :-

जुन्नर तहसील.—(१) चिल्हेवाडी, (२) आंबेगव्हाण, (३) जांभुळशी, (४) खिरेश्वर, (५) मुथाळणे, (६) कोल्हेवाडी, (७) कोपरे, (८) मांडवे, (९) सांगनोरे, (१०) आळ, (११) खुबी, (१२) पिपळगांव जोगा, (१३) करंजाळे, (१४) मढ, (१५) पांगरी तर्फ मढ, (१६) कोळवाडी, (१७) पारगांव तर्फ मढ, (१८) तळेरान, (१९) सितेवाडी, (२०) वाटखळे, (२१) निमगिर, (२२) अंजनवळे (२३) हाडसर, (२४) देवळे, (२५) खैरे, (२६) घाटगर, (२७) जळवंडी, (२८) हिर्डी, (२९) उंडेखडक, (३०) राजूर, (३१) खटकाळे, (३२) माणिकडाह, (३३) खडकुंबे, (३४) उसरान, (३५) केवाडी, (३६) तेजूर, (३७) फांगुळगव्हाण, (३८) चावंड, (३९) पूर, (४०) खानगांव, (४१) माणकेश्वर, (४२) सुराळे, (४३) अंबोली, (४४) शिरोळी तर्फ कुकडनेर, (४५) वानेवाडी, (४६) आपटाळे, (४७) केळी, (४८) शिवली, (४९) उच्छील, (५०) बोताडे, (५१) घालेवाडी तर्फ मिन्हेंर, (५२) मिवाडे बु., (५३) इंगळून, (५४) मिताने खु., (५५) घंगाळदरे, (५६) सोनावळे, (५७) तांबे, (५८) हिवरे तर्फ मिन्हेंर, (५९) हातवीज, (६०) आंबे, (६१) पिपरवाडी, (६२) सुकाळवेडे, (६३) गोद्रे, (६४) खामगांव, (६५) सोमतवाडी.

(७) नांदेड जिले में निम्नलिखित :-

(क) किनवट तहसील के नीचे उल्लिखित एक सौ बावन गांव और कस्बा किनवट.

किनवट तहसील.—(१) टाकळी, (२) पडसा, (३) सयेपल, (४) मुरली, (५) वडसा, (६) कोळी, (७) अष्टा, (८) गोंडेगाव, (९) मदनपूर, (मोहोरे), (१०) बोंडगव्हाण, (११) अमुरा, (१२) मचंद्रापार्डी, (१३) करळगाव, (१४) सावरखेड, (१५) दिगडी (कुटेमार), (१६) वाई, (१७) हरडण, (१८) नाईकवाडी, (१९) हिंगणी, (२०) वझर, (२१) तुलशी, (२२) गोंडवडसा, (२३) अंजन खेड, (२४) भोरद, (२५) चौरद, (२६) धानोरा (सिदखेड), (२७) रामपूर, (२८) पाथरी, (२९) खंबाळा, (३०) पारडी, (३१) सिदखेड, (३२) चिचखेड (३३) हटोला, (३४) वाईफनी, (३५) धुद्रा, (३६) गौरी, (३७) बोथ, (३८) साईल, (३९) करंजी (सिदखेड), (४०) भागवती, (४१) वझरा बु., (४२) उमरी, (४३) अूनकदेव, (४४) चाईस, (४५) पिपळसेंडा, (४६) सरसानी, (४७) देहली, (४८) निराळा, (४९) नुरगांव, (५०) टिटवी, (५१) लिंगी, (५२) नागापूर, (५३) जुनूनी, (५४) दिगदवझरा, (५५) दरसांगवी (सिदखेड), (५६) सिगोदा, (५७) शिरपूर, (५८) टेंभी, (५९) पाटोडा, बु., (६०) मांडवी, (६१) जवारला, (६२) पळसी, (६३) वेळगांव, (६४) कंकी, (६५) कोठारी, (सिदखेड) (६६) पिपळगांव (सिदखेड), (६७) डोंगरगांव (सिदखेड), (६८) जरूर, (६९) मिनकी, (७०) पाचुंदा, (७१) वनोला, (७२) साकूर, (७३) मंडकी, (७४) दिगदी (मोहपूर), (७५) धानोरा, (दिगदी), (७६) मोहपूर, (७७) मुंगशी, (७८) सिदगी (किनवट), (७९) मालबोरगांव, (८०) नेजपूर, (८१) राजगड, (८२) वडोली (८३) अंजी, (८४) कनकवाडी, (८५) लोणी, (८६) दामणधरी, (८७) पांधरा, (८८) बेलोरी (किनवट), (८९) मरेगांव, (९०) कामठाला, (९१) अंबाडी (९२) खेरडा (९३) मलकापूर, (९४) घोटी, (९५) सिरमेट्टी, (९६) भिमपूर, (९७) पिपळगांव, (किनवट), (९८) घोगरवाडी, (९९) गोकुंडा, (१००) मंडवा (किनवट), (१०१) दिगदी (मंगावोडी), (१०२) नागझरी, (१०३) कोठारी (चिखली), (१०४) प्रधान संघवी, (१०५) बेंडी, (१०६) अमाडी, (१०७) मदनपूर (चिखली), (१०८) शनिवार पेठ, (१०९) दामाडी, (११०) चिखली, (१११) हुडी (चिखली), (११२) ऐडा, (११३) मूलजा, (११४) दरसांगवी (चिखली), (११५) मलकवाडी, (११६) पेंडा, (११७) पार्डी, (खुर्द.) (११८) कार्ला, (११९) देगांव, (१२०) लिंगधरी, (१२१) पार्डी बु., (१२२) बोधाडी खु., (१२३) बोधाडी बु., (१२४) सिदगी, (चिखली), (१२५) अंदवोरी (चिखली), (१२६) कोपरा, (१२७) पिपरफोडी, (१२८) पाटोडा (चिखली), (१२९) पिप्री, (१३०) धानोरा (चिखली), (१३१) सवारी, (१३२) थारा, (१३३) पोथरेडडी, (१३४) शिगरवाडी, (१३५) अंजेगांव, (१३६) मंडारवाडी, (१३७) जलधारा (चंद्रपूर), (१३८) बेलोरी (चिखली), (१३९) मलकालारी, (१४०) दिगरस, (१४१) डोंगरगांव (चिखली), (१४२) शिवोणी (चिखली), (१४३) परोटी, (१४४) साबरगांव, (१४५) जलधारा (इसलापूर), (१४६) कोठारी, (१४७) हुडी (इसलापूर), (१४८) करंजी (इसलापूर); (१४९) कुपटी खु., (१५०) कुपटी बु., (१५१) वाघदरी, (१५२) तलारी.

(८) अमरावती जिले में निम्नलिखित :-

(क) चिखलदरा और धारणी की तहसीलें

(९) यवतमाळ जिले में निम्नलिखित :-

(क) मारेगांव तहसील के नीचे उल्लिखित एक सौ तीस गांव.

मारेगांव तहसील.—(१) घोगुलदरा, (२) शिवनाळा, (३) बुरांडा, (४) पहापळ, (५) कन्हाळगांव, (६) खेकडवाई, (७) घोडदरा, (८) नरसाळा, (९) धामनी, (१०) मदनपूर, (११) बोरी खु., (१२) पिसगांव, (१३) वडगाव, (४०), (१४) फिस्की (व. ग्राम), (१५) भालेवाडी, (१६) पाथरी, (५१) (१७) चिचाळा, (१८) पांढरकवडा (५३), (१९) खडकी (वनग्राम), (२०) पिपरड (वनग्राम), (२१) पेपरवाडा, (२२) सालेभट्टी, (२३) डोलडोंगरगांव, (२४) मछिद्रा, (२५) पांडविहिर, (२६) जळका, (२७) पांढरदेवी (वनग्राम), (२८) आंबोरा (वनग्राम), (२९) चिचोनी बोदोनी, (३०) आवळगांव (वनग्राम), (३१) कन्हाळगाव, (३५), (३२) खैरगांव (८६), (३३) सराटी, (३४) बुरांडा, (८८) (३५) दुर्गाडा, (३६) वागधरा, (३७) मंडणी, (३८) घनपूर, (३९) हटवांजरी, (४०) खापरी, (४१) उचाटदेवी (वनग्राम), (४२) मारेगांव (वनग्राम), (४३) खंडणी, (४४) म्हैसवोडका,

(४५) पालगाव, (४६) वाटोनी, (४७) गिरिजापुर (वनग्राम), (४८) पांचपोहर, (४९) आंबेझरी, (५०) रोहवत, (५१) रायपुर, (५२) सगनापुर, (५३) हिवराबारसा, (५४) रामपुर, (५५) कटली बोरगांव, (५६) पाडी, (५७) शिबला, (५८) चिलई (वनग्राम), (५९) बोरगाव (वनग्राम), (६०) पेंढरी, (६१) अर्जुनी, (६२) केगांव, (६३) राजनी, (६४) मजरा, (६५) गंगापुर, (वनग्राम), (६६) भोईकुंड (वनग्राम), (६७) वाढोणा, (६८) सुसरी, (६९) सुरला (३१), (७०) गोदनी, (७१) निमणी, (७२) दरारा, (७३) असन, (७४) जागलोन, (७५) झमकोला, (७६) इसापुर, (७७) भिलोना, (७८) उमरघाट, (७९) वल्लासा, (८०) जूनोनी (वनग्राम), (८१) लेंढोरी, (८२) चिचघाट, (८३) आंबेझरी खुर्द, (८४) आंबेझरी बु., (८५) कारेगांव खुर्द, (८६) निबादेवी, (८७) टेंभी, (८८) कुंडी, (८९) मांडवी, (९०) जूनोनी, (९१) पारंभा, (९२) पोखणी (वनग्राम), (९३) पिवरडोल, (९४) भोरद (वनग्राम), (९५) चिखलडोह, (९६) मुळागव्हाण, (९७) भिमनाळा, (९८) चाटवण, (९९) अरजकवडा, (१००) गवारा, (१०१) माथाजून, (१०२) महादापुर, (१०३) पांढरवानी, (१०४) देमाडवेवी, (१०५) मांडवा, (१०६) डोंगरगांव (वनग्राम), (१०७) दाभाडी, (१०८) उमरी (१९२), (१०९) मुघाटी, (११०) परसोडी, (१११) कोंडपाखंडी, (११२) मांगरुळ खुर्द, (११३) मांगरुळ बु., (११४) गोपाळपुर, (११५) रामपेठ, (११६) चालबडी, (११७) जामनी, (११८) शिरोला, (११९) आडकोली, (१२०) खडकडोह, (१२१) बिरसापेठ, (१२२) मुची, (१२३) मार्की बुद्रुक, (१२४) मार्की खुर्द, (१२५) गणेशपुर, (१२६) पवनार (वनग्राम), (१२७) कृष्णापुर (वनग्राम), (१२८) खेकडी (वनग्राम), (१२९) शेकापुर, (१३०) येवती.

(ख) राळेगांव तहसील की नीचे उल्लिखित तैतालीस ग्राम.

राळेगांव तहसील.—(१) लोहारा, (२) एकलारा, (३) सोनोली, (४) वाटरवेड, (५) जळका, (६) वर्ण, (७) पिपरी दुर्ग, (८) मांडवा, (९) कोळवण, (१०) सोईट, (११) बरुड, (१२) बरुई, (१३) झरगड, (१४) खडकी-सुकली, (१५) डोंगरगांव, (१६) तेजणी, (१७) अंजी, (१८) लोणी, (१९) बोराली (व.ग्रा.), (२०) सराटी, (२१) खैरगांव (कासार), (२२) वर्धा, (२३) मुलगड, (२४) पिपळखोडा (७५), (२५) आटमुडी, (२६) सावरखेड, (२७) चोधी, (२८) वाटोडा, (२९) खेमकुंड, (३०) पारडी (व.ग्रा.), (३१) उमरविहीर, (३२) आडणी, (३३) खातारा, (३४) मुझाळा, (३५) पळसकुंड, (३६) विहीरगांव, (३७) खैरगांव, (३८) देवघरी, (३९) सिंगलदीप, (४०) सोनुली, (४१) शिदोला, (४२) झोटीगदश, (४३) सखी खुर्द.

(३) केळापुर तहसील को नीचे उल्लिखित एकसौ-तीन गांव और कस्बा पंढरकवडा.

केळापुर तहसील.—(१) मोहदरी, (२) जोगीन-कोहळा, (३) मीरा, (४) जीरा, (५) घोडदरा (व.ग्रा.), (६) सखी बुद्रुक, (७) वाढोणा खुर्द, (८) झोलापुर (वन ग्राम), (९) करंजी, (१०) वाढोणा बुद्रुक, (११) तिवसाळा (वन ग्राम), (१२) कोठाडा, (१३) सुरदेवी, (१४) चनई, (१५) आसोली, (१६) मोहदा, (१७) कारेगांव (१६३), (१८) चिखलदरा, (१९) कृष्णापुर, (२०) दामा, (२१) मोरावा, (२२) खैरगांव (१९९), (२३) वाघोली, (२४) कुसळ, (२५) चोपण, (२६) मलकापुर (वन ग्राम), (२७) केगाव, (२८) वडनेर, (२९) गुली, (३०) भाडउमरी, (३१) पाटोदा, (३२) पहापळ, (३३) नागेशरी खुर्द, (३४) बहात्तर, (३५) सुसरी, (३६) नाईक सुकली (वन ग्राम), (३७) पेंढरी, (३८) पीडपाळी, (३९) डोंगरगांव (वन ग्राम) (३०८), (४०) बोथ, (४१) माळेगांव खुर्द (वन ग्राम), (४२) हिवरदरी (वन ग्राम), (४३) माळेगांव बुद्रुक (वन ग्राम), (४४) दर्यापुर (वन ग्राम), (४५) पिलवाहेरी, (४६) अली, (४७) हिवरी, (४८) पिपळखोडा (३३३), (४९) कारेगांव (३३४), (५०) वडवाट, (५१) खैरी, (५२) घुबडी, (५३) कोंधारा, (५४) साखरा बुद्रुक, (५५) धारणा, (५६) मुंगी (३४३), (५७) ढोकी (३४४), (५८) वाई, (५९) पिपळापुर, (६०) गणेशपुर (३४७), (६१) खैरगांव (३४८) (६२) पढा (६३) निलजई, (६४) मारेगांव (३५२), (६५) अंबोरा, (६६) डोंगरगांव (३५८), (६७) पिपरी (३५९), (६८) खैरगांव (३६०), (६९) मुची, (७०) मांगुडी (७१) पांढरवणी बुद्रुक (वन ग्राम), (७२) कोंढी, (७३) वेडद, (७४) बग्गी, (७५) घनमोड, (७६) नांदगांव, (७७) गणेशपुर (३७०), (७८) तातापुर, (७९) झुझारपुर, (८०) गोंडवाकडी, (८१) चालबडी, (८२) बेलूरी, (८३) ताडउमरी, (८४) बोरगांव (३७७), (८५) आकोली बुद्रुक, (८६) यहांडोळी, (८७) साखरा, (८८) मराठवाकडी, (८९) ढोकी (३८२), (९०) वल्लारपुर, (९१) टोकवांजरी, (९२) वांजरी, (९३) खैरगांव बुद्रुक, (९४) टेंभी, (९५) राधापुर (वन ग्राम), (९६) पिलवाना (वन ग्राम) (९७) वासरी, (९८) अंधारवाडी, (९९) एदलापुर (वन ग्राम), (१००) चनारवा, (१०१) निमढेली, (१०२) रुढा, (१०३) सुकली.

(४) घाटजी तहसील के नीचे उल्लिखित पचपन ग्राम.

घाटजी तहसील.—(१) मारवेली, (२) राजुरवाडी, (३) लिंगी, (४) कोळी खुर्द, (५) कोळी बुद्रुक, (६) रामपुर उंदरणी, (७) कापशी, (८) दातोडी, (९) गुढा (१०) बरुड (२४०), (११) झापरवाडी (१२) उमरी (२४२), (१३) पाळोदी, (१४) कोपरी (२४४), (१५) बोटी, (१६) बोडडी, (१७) मुघाटी (वन ग्राम), (१८) जळान्नी, (१९) मानसघरी, (२०) आयता (२१) काप, (२२) कवठा बुद्रुक, (२३) बिलायत, (२४) खडकी, (२५) चिमटा, (२६) कोपरी खुर्द, (२७) चिचोली (२६९), (२८) किन्ही (वन ग्राम) (२६९), (२९) गवारा (वन ग्राम), (३०) टिटवी, (३१) मुरदगव्हाण (वन ग्राम), (३२) पिपळखुटी, (वन ग्राम), (३३) खरोनी (वन ग्राम), (३४) वाढोणा, (३५) डोरली, (३६) रहाटी, (३७) रासा (वन ग्राम), (३८) झटाळा, (३९) निखल वर्धा, (४०) ताडसावळी, (४१) सायफल, (४२) नागेशरी बुद्रुक, (४३) कवडा (वन ग्राम), (४४) पारवा, (४५) सेजदा, (४६) पारडी, (४७) जांब, (४८) कालेश्वर, (४९) बोरद (५०) धुनकी, (वन ग्राम), (५१) माथनी (वन ग्राम), (५२) राजगांव, (वन ग्राम), (५३) खापरी (वन ग्राम), (५४) होनेगांव, (५५) गणेशरी.

(१०) गडचिरोली जिले में निम्नलिखित :—

(क) सिरोंचा, अहेरी, एटापल्ली, धानोरा, और कुरखेडा की तहसीले :

(ख) गडचिरोली तहसील के नीचे वर्णित बासठ गांव :

गडचिरोली तहसील.— (१) नवेगांव, (६३६), (२) चक चुरचुरा, (३) कुरहाडी, (४) चक मौशी, (५) मुरमाडी, (६) बोथेडा, (७) पलांदूर, (८) गिलेगांव, (६५८), (९) चक खारपूडी, (१०) जेप्रा, (११) चक दिभना, (१२) मुहमबोडी, (१३) कुरखेडा, (१४) खुर्सा, (१५) विसापूर, (१६) सोनापूर, (१७) मेंढा, (६८०), (१८) सावरगांव (६८३), (१९) कनेरी, (२०) पुलखल, (२१) मुडझा बु., (२२) मुडझा ठुकूम, (२३) कृपाळा, (२४) मसेली, (२५) रानभूमी, (२६) चांदाळा, (२७) रानमूळ, (२८) कुंभी प्याच, (२९) कुंभी मोकसा, (३०) माडमुळ, (३१) मारोडा, (३२) कोसमघाट, (३३) रायपूर, (७१८), (३४) रावण झोरा, (३५) पेकीन कासा, (३६) सावेल, (३७) सुईमारा, (३८) साखेरा, (३९) करका, झोरा, (४०) कन्हाळगांव (७२५), (४१) केळीगट्टा, (४२) तोहगाव (४३) गजनगुडा, (४४) बेनोली, (४५) सूर्यडोंगरी, (४६) सालईटोला, (४७) विटनटोला, (४८) पोटेगाव, (७३३), (४९) राजोली, (७३४), (५०) मारदा, (५१) जलेर, (५२) देवपूर, (५३) रामगड, (७३८), (५४) गवाळहेटी, (५५) देवाडा, (५६) सराडगुडा (५७) ताडगुडा, (५८) जामगाव (५९) कडसी, (६०) कोरकुटी, (६१) नागवेली, (६२) जलेगाव.

(ग) आरमोरी तहसील के नीचे उल्लिखित चौहत्तर ग्राम :—

आरमोरी तहसील.— (१) कोरेगांव, (६) (२) कळमगाव, (३) कुरल, (४) सेल्दा तुकूम, (५) सेल्दा लांबे, (६) कासारी तुकूम, (७) कासारी गांव, (८) शिवराजपुर, (२९), (९) पोटेगाव (३०), (१०) विहीरगांव, (३३), (११) पिपळगाव, (१२) अरततोडी, (१३) डोंगरगांव, (हलबी), (१४) पळसगाव, (४३) (१५) नवरगाव, (१६) पाथरगोटा, (४९), (१७) मांगेवाडा, (१८) आरमोरी, (१९) सालभारा, (२०) ठाणेगाव, (२१) पाटणवाडा, (२२) पुराना वैरागड, (२३) देऊळगाव (६९), (२४) सुकाळा, (२५) मोहक्षरी, उर्फ साखरबोडी, (२६) चक करपाडा (२७) लोहारा (७८), (२८) चक सोनपुर, (२९) हिरापूर (८०), (३०) डोंगर सामसी, (३१) शिवनी खुर्द, (३२) चव्हेळा, (३३) मोहटोळा उर्फ कुकडी, (३४) मेंढा, (८९), (३५) डोंगर तमासी प्याच, (३६) नागरवाही, (३७) चक नरोटी, (३८) चक कुरंडी, (३९) वाडेगाव, (४०) थोटेबोडी, (४१) देलनवाडी, (४२) मानापूर, (४३) कासारी, (४४) मांगदा, (४५) तुलतुली, (४६) चक नागरवाही, (४७) विहिरगाव, (४८) कुरंडी, (४९) उमरी, (५०) येगाडा, (५१) पिसेवळधा, (५२) पारसवाडी, (११३), (५३) दवंडी, (५४) खडकी (११५), (५५) भाकरंडी, (५६) नरोटी मालगुजारी, (५७) कोरेगाव, (११९), (५८) वनखेडा, (५९) खराडी, (६०) भानसी, (६१) डोरली, (६२) वानर-चुवा, (६३) जांभळी, (१२७) (६४) मेंढा, (१२८) (६५) नारचुली, (६६) खैरी, (६७) मरेगाव प्याच, (६८) मरेगाव (१४०), (६९) चक मरेगाव, (७०) चक चिचोली, (७१) मौशी खांब, (७२) बेळगाव (१४४), (७३) चिचोली, (१४५), (७४) वाखेडा,

(३) चामोशी तहसील के नीचे उल्लिखित एकसौ बत्तीस ग्राम :—

चामोशी तहसील.— (१) सगनापूर, (७५८), (२) बांधोना, (७६४), (३) गिलगाव (७६५) (४) भंडी कन्हाळ (७७१), (५) थातरी, (६) चिटे कन्हार, (७) कळमगाव, (८) कुरुड, (९) मालेर, (१०) कुलेगाव, (११) नाचनगाव, (१२) भाडभीड, (७८८), (१३) वालसरा, (१४) चक विसापूर, (१५) जोगना, (१६) मुरमुरी, (१७) रावणपल्ली, (१८) सोनापूर, (१९) डारली, (२०) रेखागाव, (२१) खेडानूर, (२२) पवीलासन पंथ, (२३) पांढरी भटाळ, (२४) राजनगट्टा, (२५) चक आमगाव (८०९), (२६) मुतनूर, (२७) आवापूर, (२८) पाय मुरांडा, (२९) लेनगुडा, (३०) अड्याळ, (३१) करकापल्ली, (३२) चक करकापल्ली, (३३) जंगुमकुळ, (३४) पुसेर, (३५) टेकणी, (३६) चक मुधोळी नं. २, (३७) लक्ष्मणपूर, (३८) सगनापूर, (८२९), (३९) आंबोली, (४०) गहुबोडी, (४१) चक नारायणपूर, नं. २, (४२) चकनारायणपूर, नंबर १, (४३) राजूर बुद्रुक, (४४) भाडभीड, (८३५), (४५) मंगेर, (४६) चिचपल्ली, (४७) वानरचुवा, (४८) जयरामपूर, (४९) वायगाव, (५०) नारायणपूर, (५१) राजूर खुर्द, (५२) हाळदवाही, (५३) मुधोली, (५४) कोठारी, (८४५), (५५) बाम्हाणीदेवे, (५६) सोमनपल्ली, (५७) कान्हाळगाव, (८४८), (५८) सिंगोला, (५९) बेलगट्टा, (६०) पेटतळा, (६१) चकपट्टाला नं. १, (६२) पारडी देव, (६३) यादवपल्ली, (६४) रायपूर (८५६), (६५) जांभळीरीठ, (६६) मेटे गुंडा, (६७) चक बेलगट्टा, (६८) मंजीगाव, (६९) मछलीघोट, (७०) चक माकेपल्ली नं. ४, (७१) दर्पनगुडा, (७२) चक माकेपल्ली नंबर २, (७३) चक माकेपल्ली नंबर ३, (७४) गरंजी, (७५) चक माडेआमगाव, (७६) चक माडे आमगांव नंबर १, (७७) चक माडे आमगाव नंबर २, (७८) तुमडी, (७९) रेगडी, (८०) माकेपल्ली मालगुजारी, (८१) बोरघाट, (८२) आष्टी नोकेवाडा, (८३) ब्राम्हणपेठ, (८४) बेगनूर, (८५) नोकेवाडा, (८६) अल्लापल्ली, (८७) रेगेवाही (वनग्राम), (८८) कोलपल्ली, (८९) आंबेला, (९०) गट्टा, (वनग्राम), (९१) अडगेपल्ली (वनग्राम), (९२) सुरगाव, (९३) येल्लूर, (वनग्राम), (९४) ठाकरी, (९५) राजगट्टा (९०८), (वनग्राम), (९६) लोहारा, (९७) मुकरी टोला (वनग्राम), (९८) भोलखंडी (वनग्राम), (९९) हातेरकसा (वनग्राम), (१००) बोळेपल्ली (वनग्राम), (१०१) पुल्लिगुडम (वनग्राम), (१०२) कुनघाडा, (१०३) कोळसापूर, (१०४) गंगापूर, (वनग्राम), (१०५) चंदनखेडी, (१०६) मालेरा, (१०७) बसरवाडा (वनग्राम), (१०८) चप्राळा, (१०९) चैडमपट्टी, (११०) मुकडी (वनग्राम), (१११) फुस्की, (वनग्राम), (११२) सिंगनपल्ली, (११३) धन्नूर, (११४) कोठारी, (१३०), (११५) आंबट पल्ली, (११६) गौमनी, (११७) लगामहेट्टी, (११८) दामपूर, (११९) बंदुकपल्ली, (१२०) कोडीगाव, (१२१) चिचोला, (१२२) नागुलवाही, (१२३) चुटगुंडा, (१२४) तुमुरांडा, (१२५) मच्छीगट्टा, (१२६) येल्ला, (१२७) टिकेपल्ली, (१२८) मरपल्ली, (१२९) जमगाव, (१३०) कुल्था, (१३१) रामपूर, (१३२) लगामचक.

(११) चंद्रपुर जिले में निम्नलिखित :—

(क) राजुरा तहसिल के नीचे उल्लिखित एक सौ बयासी गांव.

राजुरा तहसील.—(१) परसोडा, (२) रायपुर, (३) कोठोडा खु., (४) गोविंदपुर, (५) कोठोडा बु. (६) मेहंदी, (७) पाडी, (८) जेवरा, (९) चनई खु., (१०) अकोला, (११) कोरपना, (१२) दुर्गाडी, (१३) खापेठ, (१४) चनई बु., (१५) मांडवा, (१६) कनेरगांव बु. (१७) कातलाबोडी, (१८) शिवापुर, (१९) चौपन, (२०) केरामबोडी, (२१) कुकुलबोडी, (२२) तिप्पा, (२३) मांगूलहिरा (२४) खडकी (२७), (२५) जामुलधारा (२८), (२६) बोरगांव बु., (२७) बोरगांव खु., (२८) अशापुर (२९) टांगाळा, (३०) खैरगांव, (३३), (३१) हातलोणी, (३२) येरगांव, (३३) उमरझरा, (३४) येल्लापुर, (३५) सिंगारपठार (३६) लाम्बोरी, (३७) शेडवाई, (३८) नारपठार, (३९) कोदेपुर, (४०) धारपना, (४१) नोकेवाडा, (४२) गुडसेला, (४३) वणी, (४४) केकेझरी, (४५) मोहदा, (४६) पुडीयाल मोहदा, (४७) कमलापुर, (४८) चिचखोड, (४९) वन्सडी, (५०) पारंबा, (५१) देवघाट, (५२) कुसळ, (५३) दहेगांव, (५४) सोनुर्ली (७०), (५५) कारगाव खु., (७१), (५६) धानोली, (५७) पिपडी, (५८) चिचोली, (५९) कारगांव बु., (६०) मार्कागोदी (७६), (६१) बेलगांव, (६२) झुलबडी, (६३) सावलीहीरा, (६४) खैरगांव (८०), (६५) पांढरवानी (८१) (६६) जामुलधारा, (६७) धनकदेवी, (६८) येरमी इसापुर, (६९) सारंगापुर, (७०) जिवती (७१) नागापुर, (७२) मरकलमेट्टा, (७३) धोडा अर्जुनी, (७४) धोडा मांडवा, (७५) टेकाअर्जुनी, (७६) टेकामांडवा, (७७) राहपल्ली बु., (७८) चिखली (९४) (७९) पाटन (९५), (८०) हिरापुर (९६), (८१) इसापुर, (८२) आसन खु., (८३) आसन बु., (८४) पिपळगांव, (८५) पालेझरी, (८६) बोरीनवेगाव, (८७) नांदा, (८८) विवी, (८९) धुनकी, (९०) धामनगाव, (९१) लखमापुर (९२) वडगाव, (९३) इंजापुर, (९४) चांदूर, (९५) कुकडसाल, (९६) खिडी, (९७) घुट्टा, (९८) बेहलमापुर, (९९) मोनोली खु. (१००) जामनी, (१०१) नोकारी बु., (१०२) सोनापुर, (१०३) उप्परवाई, (१०४) भुरकुंडा खु., (१०५) खडकी (१५०), (१०६) नोकारी खु., (१०७) नग्राळा, (१०८) पालेझरी, (१०९) काकवन, (११०) डोंगरगांव (१५५), (११) चिखली (१५६), (११२) भुरकुंडा बु., (११३) पाचगांव, (११४) सेनगांव, (११५) टाटाकोहाड, (११६) भेंडवी, (११७) सुकडपल्ली, (११८) मारकागोदी, (११९) टिटवी, (१२०) नांदया, (१२१) येरगव्हाण, (१२२) कवाळगांवी, (१२३) सोराकासा, (१२४) कुसुंबी (१२५) जनकापुर, (१२६) पुनागुडा (नवेगाव), (१२७) देवाडा, (१२८) खडकी रायपुर, (१२९) गोविंदपुर, (१३०) मारईपाटन, (१३१) उमरझरा (१७६), (१३२) राहपल्ली खु., (१३३) धरमारम, (१३४) भोकसापुर, (१३५) बम्बेझरी (१८०), (१३६) भारीर, (१३७) पांढरवानी (१८२), (१३८) सिंदोला, (१३९) सोंडो, (१४०) बेलगांव (१८५), (१४१) काकडघाट, (१४२) गणेरी, (१४३) खिरडी, (१४४) सेडवाई, (१४५) बाबापुर, (१९०), (१४६) हिरापुर (२००), (१४७) साखरी, (१४८) मानोली बु., (१४९) गोयेगाव, (१५०) हरदोना खु., (१५१) हरदोना बु., (१५२) विहिरगांव (२२४), (१५३) मंगी, (१५४) वांगी, (१५५) पांढरपौनी (२२७), (१५६) अहेरी, (१५७) कोची, (१५८) गोरज, (१५९) वहर, (१६०) रानीवेल्ली, (१६१) भेंडोडा, (१६२) टेंभूरवाई, (१६३) चिखड, (१६४) चिचबोडी, (१६५) कवठाळा (९), (१६६) सोनुर्ली, (१६७) सिरसी, (१६८) बेरडी, (१६९) भेंडोळा, (१७०) केलझरी, (१७१) नवेगाव, (१७२) चिचाला, (१७३) विहर, केलझरी (१७४) सिद्धेश्वर, (१७५) घोट्टा, (१७६) डोंगरगांव (२६९), (१७७) सुबई, (१७८) कोस्टाला, (१७९) लक्कडकोट, (१८०) अम्बेझरी, (१८१) अंतरगाव (२७७), (१८२) अन्नुर.

३. पूर्वगामी पैरा २ में किसी प्रादेशिक खण्ड के प्रति किसी निर्देश का चाहे वह किसी भी नाम से उपदशित हो, यह अर्थ लगाया जायगा कि वह इस आदेश के प्रारम्भ पर यथाविद्यमान उस नाम के प्रादेशिक खण्ड के प्रतिनिर्देश है।

झंलसिंह,

राष्ट्रपती.

[स. फा. १९(२)/८५-वि-१]

रु. वें. सूर्य पेरिशास्त्री,

सचिव.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute
Maharashtra State, Pune 411 001

Tribal Research Bulletin is a Bi-Annual Bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to Tribal Research.

Guidelines for contributors

The normal length of an article should be between 1,500 and 3,000 words.

The manuscripts to be published in this Bulletin should be typewritten in double space on one side of the paper and carefully corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings.

Manuscripts are not returned.

The Editor is not responsible for the views expressed by the writers in this Bulletin.

Ten off prints with a copy of the Bulletin are supplied free of charge to the contributor. Remuneration at the rate of Rs. 10 per printed page and maximum Rs. 30 for an article will be paid. All correspondence should be addressed to the Editor, Tribal Research Bulletin, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.

Registration No. :

RN-37438/79

FORM IV

(See Rule 8)

1. *Place of publication* .. 28, Queen's Garden
Pune 411 001.
2. *Periodicity of publication* .. Bi-Annual.
3. *Printer's name* .. Manager, Government
Central Press, Bombay.

Nationality .. Indian.

Address .. Government Central
Press, Bombay.
4. *Publisher's name* .. G. M. GARE.

Nationality .. Indian.

Address .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.
5. *Editor's name* .. G. M. GARE.

Nationality .. Indian.

Address .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.

I, G. M. Gare, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

G. M. GARE,
(Signature of Publisher)

Dated 27th March 1986.